

เป็นการเช่าระหว่างพ่อแม่กับลูก ซึ่งอาจจะเรียกว่าเป็นการ ‘ทำนาพ่อแม่’ แล้วผ่ากิ่งหรือผ่าสามมากกว่าที่จะเรียกว่า ‘การเช่า’ ดังนั้น ค่าเช่าจึงไม่มีความหมายมากพอที่จะทำให้เกิดการแบ่งแยกในหมู่บ้าน-คนจน

อย่างไรก็ตาม ควรจะต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ยังคงมีที่นาของพวกเจ้าที่ดิน ซึ่งตกทอดมาจากการสะสมที่ดิน อันเกิดจากการ ‘ข่าเอนาราชฎ’ ในสมัยเจ้าแก้วนรรัฐ และถูกเปลี่ยนมือมาจนถึงเจ้าที่ดินรุ่นหลังๆ ซึ่งกระจุกตัวอยู่ที่บ้านป่าจี้ประมาณ 400 ไร่ ที่กล่าวได้ว่าเป็นการเช่าระหว่างเจ้าที่ดิน กับผู้เช่าอย่างแท้จริง ข้าวซึ่งสูญเสียไปเป็นค่าเช่าที่ดินส่วนนี้เป็นการสูญเสียออกนอกระบบชุมชนหมู่บ้าน และเป็น ‘ค่าเช่า’ ที่เจ้าได้ ผ่านการขูดรีดชาวนา การที่มีการขูดรีดผ่าน ‘ค่าเช่านา’ โดยเจ้าที่ดินซึ่งตั้งอยู่นอกหมู่บ้านนี้ เป็นเหตุผลสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้ความแตกต่างทางชนชั้น ขยายตัวเป็นความแตกต่างระหว่างชาวนาในหมู่บ้าน กับเจ้าที่ดินซึ่งตั้งอยู่นอกหมู่บ้านเป็นสำคัญ ไม่ใช่ว่าชาวนาขายในท้องถิ่น ในปลายทศวรรษ 2530 เศรษฐกิจประเทศไทยประสบภาวะวิกฤติ ที่ดินที่ถูกซื้อโดยนายทุนในเมืองถูกปล่อยให้ว่างเปล่าลง อันที่จริงภาวะเช่นนี้น่าจะทำให้มีการเช่าที่ดินมากขึ้น และมีการแข่งขันด้านค่าเช่านา แต่ในความเป็นจริงแล้ว ราคาข้าวตกต่ำอย่างต่อเนื่อง ชาวนาหันไปนิยมทำสวนลำไยและสวนผลไม้อื่นๆ ประกอบกับแรงงานชาวนาขาดแคลน เพราะเยาวชนออกไปสู่ระบบการศึกษา โดยไม่เป็นแรงงานของครอบครัวอีกต่อไป ดังนั้น เจ้าของที่ดินต้องเป็นฝ่ายอ่อนข้อให้แก่ชาวนา มิฉะนั้นที่ดินจะรกร้าง ขาดต่อการก่นถาง เจ้าของที่ดินจึงต้องยอมให้ชาวนาเช่านาของตนในราคาถูกมาก และจำนวนไม่น้อยให้ชาวนาทำฟรีโดยไม่คิดค่าเช่า

5. เมื่อชาวนาได้นำเมล็ดข้าวมาเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน และใช้ข้าวไปเพื่อจุดประสงค์อื่น นอกเหนือจากการขายและการบริโภคเอง ย่อมมีผลทำให้การสำรวจทางเศรษฐกิจต่างๆ ครอบคลุมได้เฉพาะตัวเลขข้าวที่อยู่ในวิถีของการ เก็บ-กิน-ขาย เท่านั้น และด้วยเหตุนี้ การสำรวจเช่นนี้จึงยังไม่ครอบคลุมฐานะและการหมุนเวียนข้าวของชาวนา

ผืนที่นาเช่าบ้านป่าจี้

ดัชนีที่แท้จริงในการพิจารณาฐานะของชาวนาและการหมุนเวียนข้าวของชาวนา

แม้ว่าการคำนวณผลผลิตข้าวของชาวนา และความสามารถในการเลี้ยงตัวได้ จะได้คำนึงถึงการกระจายตัวการกระจายข้าวออกไปนอกระบบเงินตราแล้ว ก็ยังไม่พอเพียงที่จะอธิบายฐานะของครอบครัวชาวนาในลุ่มน้ำ ยังคงมีปัจจัยอื่นๆ ที่จะต้องคำนึงในการพิจารณาเรื่องนี้อีก 5 ประการ เพื่อมองให้เห็นว่า ค่าเฉลี่ยของการคำนวณความพอกินไม่พอกิน อาจใช้ได้ไม่ดีเท่ากับการคำนวณแบบแบ่งเขตย่อยๆ ในลุ่มน้ำก่อนการคำนวณ ดังต่อไปนี้

1. **ที่ตั้งของหมู่บ้านใกล้หรือไกลระบบน้ำ** มีความหมายว่า หมู่บ้านที่ระบบน้ำดีย่อมมีผลผลิตดี ขณะที่หมู่บ้านซึ่งมีปัญหาด้านระบบน้ำ จะมีปัญหาด้านผลผลิตไม่พอกิน หรืออาจผลิตไม่ได้เลย เช่น หมู่บ้านตอนปลายของลำน้ำขานเชื่อมกับลำน้ำปิง ซึ่งเป็นที่ต่ำมาก เป็นแหล่งเพาะปลูกที่รับน้ำจากที่สูงในฤดูฝน ทำให้น้ำท่วมในหน้าเข้าพรรษา ซึ่งเป็นฤดูนาปีมานานนับ 100 ปี หมู่บ้านเหล่านี้มีปัญหาในการผลิตข้าว

2. **ปีที่หมู่บ้านก่อตั้ง** มีความหมายว่า หมู่บ้านที่จะขยายออกมาตั้งเป็นครอบครัวใหม่ หรือเป็นหมู่บ้านใหม่ ย่อมมีค่าใช้จ่ายในการตั้งตัว ก่อสร้างสร้างชุมชน ข้าวต้องถูกใช้ไปในกระบวนการงานของท้องถิ่นอย่างมาก เช่น การสร้างถนนหนทาง สร้างวัด เหมืองฝาย การบุกเบิกไร่นา เป็นต้น นอกจากนี้ ระบบน้ำของหมู่บ้านใหม่ๆ ยังขยายไม่ครอบคลุมพื้นที่การผลิต ทำให้จำนวนที่ดินที่ทำการผลิตได้ยังน้อยกว่าจำนวนที่ดินที่ถือครองอยู่

3. **จำนวนครั้งของข้าวที่ปลูกต่อปี** มีความหมายว่า ผลผลิตข้าวของชาวนาขึ้นอยู่กับว่า เขาปลูกข้าวปีละกี่ครั้ง ส่วนมากชาวนาตอบคำถามผู้อื่นจากการคำนวณผลผลิตข้าวว่าปีไม่รวมนาโค เพราะผลผลิตนาโคไม่มีความแน่นอนสม่ำเสมอ นอกจากนี้ ครั้วเรือนชาวนาปลูกข้าว 1-3 รอบต่อปี แล้วแต่สถานการณ์ของดินฟ้าอากาศ และความพร้อมของแรงงานครอบครัว

4. **จำนวนไร่นาที่ถือครอง** มีความหมายว่า ชาวนาผู้ถือครองที่ดิน และหรือเช่านาแต่ละรายใช้ที่ดินไม่เท่ากัน ทำให้ภาวะความพอเพียงมีความแตกต่างกันระหว่างครั้วเรือน หรือในแต่ละช่วงของอายุครอบครัว คุณูปการของชยานอฟ นักคิดชาวรัสเซีย เรื่อง ชีวิตพันธุ์ของครั้วเรือนชาวนามีความสำคัญ ณ จุดนี้คือ พยายามตอบคำถามทางสถิติของครั้วเรือนชาวนาโดยเอาใจใส่ตัวเลขที่เก็บไว้นาน โดยการบันทึกข้อมูล แทนการสุ่มตัวอย่างในช่วงสั้นๆ หรือหาคำตอบแบบมหภาคจากข้อมูลจุลภาคไม่กี่ปี

5. **จำนวนเครือญาติหรือสมาชิกในครอบครัว** มีความหมายว่า ครอบครัวชาวนามากประกอบด้วยสมาชิกจำนวนมากกว่า 4 เมื่ออยู่ในวัยทำงาน และน้อยกว่า 4 เมื่อถึงวัยชราหรือกลับกัน อาจจะมีมากกว่า 4 ในกรณีที่สมาชิกรุ่นลูกมีลูกหลานและยังคงอยู่ร่วมในครอบครัวเดิมในลักษณะครอบครัวเดี่ยว ดังนั้น การคำนวณว่าชาวนาผลิตข้าวพอกินหรือไม่จึงเป็นสิ่งที่ซับซ้อนเกินกว่าจะหาค่าเฉลี่ยจากผลผลิตต่อครั้วเรือน (household)

หมู่บ้าน	ผลผลิตข้าว	เหตุผล
ร้องขุ่ม	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
บ้านแม	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
หัวฝาย	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
ต้นแห่นหลวง	พอ	น้ำปานกลาง / ที่นามาก / ทำนา 1 ครั้ง
เจดีย์เน้ง	พอ	น้ำดี/ทำนา 2 ครั้ง
น้ำบ่อหลวง	พอ	น้ำดี/ที่นามาก/ทำนา 2 ครั้ง
บ้านศาลา	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ที่ดินน้อย
สันกาวาน	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
ต้นผึ้ง	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
หนองปิ้ง	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
บ้านร้อง	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง
ทุ่งหลุก	ไม่พอ	ปลายน้ำ/ตลิ่งสูง ต้องใช้ระหัดวิดน้ำ/ทำนา 1 ครั้ง

ตารางอธิบายความพอเพียงของการผลิตข้าวเลี้ยงชุมชน พิจารณาเฉพาะปัจจัยภูมิศาสตร์

ในช่วง 2 ทศวรรษแรกหลัง พ.ศ.2500 จากการสำรวจหมู่บ้านที่มีข้าวพอกิน การสำรวจนี้ได้พบเหตุผลเบื้องหลังที่ผลผลิตข้าวลุ่มน้ำขานพอหรือไม่พอว่า ขึ้นกับระบบน้ำอย่างมาก อย่างไรก็ตาม เราก็ได้พบว่าในจำนวนหมู่บ้านที่กล่าวว่าผลผลิตข้าวพอกินนั้น ก็ยังคงมีชาวนาที่ผลิตไม่พอกิน และมีชาวนาที่พอกินอยู่ปะปนกัน

ด้วยเหตุผลแห่งการผลิตข้าวพอกหรือไม่พอกที่แปรผันด้วยแปรหลายตัวเช่นนี้เอง จึงทำให้หมู่บ้านลุ่มน้ำขานสะสมความชำนาญที่แตกต่างกันในการผลิต เพื่อสอดคล้องกับสภาพพื้นฐานของชุมชน และนี่ก็กลายเป็นที่มาของการพัฒนาด้านศิลปกรรม การผลิตอาหาร และงานช่างต่างๆ

หมู่บ้าน	ความชำนาญ
กัวแลหลวง	แกะสลัก
กัวแลน้อย	แกะสลัก
ร้องขุ่ม	แกะสลัก
บ้านร้อง	ตีมีด
หนองปิ้ง	ก่อสร้าง, ช่างปูน
อูเม็ง	จักสาน
บ้านดง	ปลูกข้าวโพดพื้นเมือง

ข้าวพันธุ์ใหม่

ภาวะการผลิตข้าวพอหรือไม่พอสำหรับที่จะเลี้ยงครอบครัวและชุมชนนั้น ถูกแก้ไขให้ตกไปเกือบสิ้นเชิงในทศวรรษ 2530 และ 2540 เพราะชาวนาได้เปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าว จากข้าวพันธุ์พื้นเมืองมาเป็นข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงกว่าเดิมเกือบร้อยละ 50 และชาวนาบางส่วนเปลี่ยนแบบแผนการผลิตไปปลูกไร่เดียว ทั้งหมดยกเลิกการผลิตข้าว เพราะราคาข้าวถูกเกินไป ชาวนาสวนหลังนี้หันมาซื้อข้าวจากตลาดชาวนาในราคาถูก เพราะนำเข้ามาจาก อ.ฝาง และเชียงราย ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวต้นทุนต่ำ หรือแหล่งผลิตข้าวซึ่งมีคุณภาพดีแต่ราคาไม่แพง

ข้าวพันธุ์พื้นเมือง	ข้าวพันธุ์ใหม่
ข้าวปุก	สันป่าตอง 1
ข้าวผาแดง	ข้าวเจ้ามะลิ
ข้าวแก้ว	กข 6*
ข้าวคำผาย	กข1 กข 7*
ข้าวเหลือง	กข 8*
ข้าวแม่โจ้	กข 10*
ข้าวลาย	ข้าวภูพาน
ข้าวกล้วย	ข้าวเหนียวสันป่าตอง
ข้าวแดงหลวง	
ข้าวผึ้ง	

*เลขคู่-ข้าวเหนียว, เลขคี่-ข้าวเจ้า

ข้าวพันธุ์ใหม่แม้ว่าจะมีผลผลิตตั้งแต่ 50-80-100 ถังต่อไร่ แต่ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยและสารเคมีจำนวนมาก ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น แม้กระนั้นก็ยังคุ้มทุนในกรณีที่ชาวนาปลูกข้าวไว้กิน โดยใช้แรงงานในครอบครัวและการเอาแรงแทนการจ้าง

หมู่บ้าน	ผลผลิต (ถึงต่อไร่)	
	20 ปีที่แล้ว	2540
น้ำบ่อหลวง	50	80
จอมแจ้ง	50	70
หนองห้า	60	80
ต้นแห่นหลวง	50	100
หนองหวาย	40	80
อูเม็ง	50	60
หนองปิ้ง	60	100
เหมืองฟู	40	80
บ้านเด่น	40	100
ร้องขุ่ม	80	90
กัวแลน้อย	30	70
ท่าเตื่อ	40	80
เหล่าป่าฝาง	80	120
บ้านศาลา	40	80

ผลผลิตข้าวเปรียบเทียบของหมู่บ้านตัวอย่าง 14 แห่ง

ผลผลิตข้าวในตารางข้างซ้ายนี้แสดงให้เห็นผลผลิตข้าวต่อไร่ที่เปลี่ยนไปโดยเฉลี่ยของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน 14 หมู่บ้าน ผลการเก็บข้อมูลอีก 40 หมู่บ้านที่เหลือก็ได้ผลไม่แตกต่างกันเท่าใดนัก ปัจจุบันนี้ชาวนาจ้างกล่าวว่า ปัญหาข้าวไม่พอกินไม่ใช่ปัญหาสำคัญ ถ้าปลูกข้าวก็หมายความว่าข้าวต้องพอ และยังมีเหลือ แต่ชาวนาจ้างไม่สนใจปลูกข้าวนาปรังมากนักก็เพราะว่า เมื่อข้าวเหลือแล้วไม่อาจนำไปขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราคุ้มค่าพอที่จะนำมาเลี้ยงดูครอบครัวได้

แม้ราคาข้าวในตลาดทุนจะต่ำมากต่อเนื่องกันมาหลายสิบปี แต่ศักยภาพของพันธุ์ข้าวชนิดใหม่มีส่วนทำให้ชาวนาจ้างยังคงอยู่ในระบบการผลิตข้าวต่อไป เพราะทำให้ชาวนาจ้างสามารถลดรายจ่ายหลักสำหรับข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักของตนเอง ขณะเดียวกัน ชาวนาจ้างผู้เลิกทำนาแล้วหันไปผลิตอย่างอื่น หรือชาวนาจ้างไร้ที่ดินผู้ซึ่งหันไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้าง ก็พร้อมจะจ่ายเงินซื้อข้าวของผู้ผลิตข้าวอยู่

3. สองระบบเศรษฐกิจในไร่นา

ไร่นากลุ่มน้ำขานมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในรอบ 50 ปี ภายหลังก พ.ศ.2500 พืชเศรษฐกิจได้เข้ามามีบทบาทต่อชีวิตและปฏิทินการผลิตของชาวไร่ชาวนา พันธุ์ข้าวชนิดใหม่ได้เปิดโอกาสให้ชาวนาบางส่วนเปิดหน้าดินทำการผลิตตลอดปี ธุรกิจเกษตรแบบสัญญาผูกพัน (contract farm) ได้เข้ามามีบทบาทในการตัดสินใจผลิตหรือไม่ผลิตของชาวนาอย่างสูง พร้อมกันนั้น ระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเอง เน้นการผลิตพืชอาหารเลี้ยงครอบครัวและหมุนเวียนในชุมชน ยังคงมีบทบาทอยู่ นอกจากนี้ เพราะเหตุที่กลุ่มน้ำขานมีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ภูเขา ดังนั้น ระบบการเก็บ เด็ด และหาของป่ายังมีความสำคัญ เท่าๆ กับที่สนิยมในการบริโภคยังทำให้การเพาะปลูกแบบพื้นบ้านยังมีบทบาทสำคัญยิ่ง สถิติทางการเกษตรมักกล่าวถึงระบบเศรษฐกิจการค้าเพียงระบบเดียว เพราะเน้นบันทึกสถิติรายรับและการส่งออก ทำให้ภาพของกลุ่มน้ำนี้ไม่ตรงกับความเป็นจริง

1. ผลิตสินค้า หรือ ผลิตอาหาร

หมู่บ้านกลุ่มน้ำขานมีแบบแผนการผลิตและการใช้ที่ดิน 2 แบบ ระหว่างชาวนาดันน้ำกับปลายน้ำของระบบเหมืองฝาย ชาวนาที่อาศัยอยู่ตอนปลายของระบบเหมืองฝาย ใช้ที่ดินทำการเกษตรได้เพียง 4-6 เดือน ขณะที่ตอนต้นของระบบอาจทำได้ตั้งแต่ 7-12 เดือน พืชเศรษฐกิจและการผลิตเพื่อการค้าจะมีบทบาทมากในพื้นที่เหล่านี้ พืชเศรษฐกิจที่เป็นทางเลือกใหม่ๆ ได้แก่ หอมหัวใหญ่ ข้าวโพดฝักสด มะเขือเทศ ในขณะที่พื้นที่ปลายน้ำยังคงนิยมปลูกถั่วเหลืองและกระเทียมต่อจากข้าวนาปี

รายชื่อหมู่บ้าน	จำนวนเดือนที่ทำการผลิตในไร่นา
ตันแทนหลวง/1, ทุ่งหลุก/3, ทุ่งหลุก/4, ท่าวังพร้าว/5, อุเม็ง/5, ตันแทนน้อย/7, กลางใต้/2, หนองหวาย/3, กัวแลหลวง/4, หนองปิ้ง/6, ป่าจู้/4	4-6
ใหม่ม่วงก้อน/7	5-6
ร้อง/8, ดันผึ่ง/9, ศาลา/11, ดอนตัน/12	6
โรงวัว/1, หนองพันเงิน/13, สันป่าตองใต้/14, เหมืองฟู/1, บ้านเด่น/2, ท่าโป่ง/3, ฉิมพลี/4	7
ร้องธาร/5, สัน/6, ร้องขุ่ม/7, บ้านแม่/8, เจดีย์เนิง/9, ดง/11, กัวแลน้อย/10, ท่าเตือ/12, เปียง/13, ปวงสนุก/1, หนองแท่น/2	8
ป่าดัว/5, ริมขาน/8	8 (11)
สันปูเลย/9	8 (3)
ใหม่สามหลัง/8, ป่าสัก/9, ป่าจี้/1, ป่าอ้อย/5, ร้องตีมืด/6	10
หนองอึ้ง/1	11
สันคะยอม/3, ดันตัน/3, หนองครอบ/4, สันกาวาพ/5, กลางเหนือ/3, สบอว/4, กลาง/4, สองแคว/5, หัวข่วง/6, ป่าลาน/7, ทุ่งศาลา/1, เหล่าป่าฝาง/2	12

หมู่บ้าน/หมู่ที่	พืชหลักที่ปลูกปัจจุบัน
1. ตันแก้ว/9	ข้าว, ถั่วเหลือง
2. แปะสันเหนือ/10	ข้าว, ถั่วเหลือง
3. กิวแลหลวง/4	ข้าว, ถั่วเหลือง
4. หนองพันเงิน/13	ข้าว, ถั่วเหลือง
5. ตันกอก/4	ข้าว, ถั่วเหลือง
6. แปะสันใหม่(สันใต้)/3	ข้าว, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด
7. ร่องธาร/5	ข้าว, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด, ยามอญ
8. ร่องตีมืด/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด
9. ป่าสัก/9	ข้าว, ถั่วเหลือง, ยามอญ
10. น้ำบ่อหลวง/2	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, ผักกาดจ้อน
11. ดง/11	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
12. เปี้ยง/13	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, ผักกาดจ้อน
13. ปวงสนุก/1	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
14. หุ่นเสียว/3	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, ผักกาดจ้อน
15. ป่าจู้/4	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
16. เจดีย์เน้ง/9	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ผักกาดจ้อน
17. ศาลา/11	ข้าวปี, ถั่วเหลือง
18. เหมืองฟู/1	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ข้าวโพด, มะเขือเทศ, ผักกาดจ้อน, ลำไย, มันฝรั่ง
19. หนองไหว/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมใหญ่, ข้าวโพด, ถั่วฝักยาว, แตงกวา, ถั่วลิสง
20. สัน/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย, กระเทียม, มะเขือเทศ, ข้าวโพด
21. สบอว/4	ข้าว, ถั่วเหลือง, มะเขือเทศ, แตง, ยามอญ
22. พระเจ้าทองทิพย์/6	ข้าว, ถั่วเหลือง, ลำไย
23. บ้านเด่น/2	ข้าว, หอมหัวใหญ่, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด, มะเขือเทศ, ลำไย, แตงกวา, ผักกาดจ้อน
24. ริมขาน/8	ข้าว, หอมหัวใหญ่, ถั่วเหลือง, แตงกวา, แตงร้าน, มะเขือเทศ, ผักกาดจ้อน, ยามอญ
25. ห้วยเนียม	ข้าว, หอมหัวใหญ่, ถั่วเหลือง, มันฝรั่ง, ยามอญ
26. ท่าโป่ง/3	ข้าว, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ข้าวโพด, ผักกาดจ้อน
27. บ้านแม/8	ข้าวปี, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, กระเทียม, ลำไย, ข้าวโพด, แตงกวา, ผักกาดจ้อน
28. หัวฝาย/7	ข้าวดอ, หอมใหญ่, ถั่วเหลือง, ข้าวโพดหวาน, ลำไย, พืชผัก
29. จอมแจ้ง/4	ข้าวนาปี, ข้าวนาปรัง, ถั่วเหลือง, ลำไย, หอมใหญ่, ข้าวโพด
30. ท่าเคื่อ/12	ข้าวปี, ข้าวดอ, ถั่วเหลือง, กระเทียม, หอมแดง, หอมจีน, ลำไย
31. นิมพลี/4	ข้าวปี, ข้าวดอ, ถั่วเหลือง, หอมหัวใหญ่, ข้าวโพด, พริก, ผักกาดจ้อน, ยามอญ
32. หนองห้า/5	ข้าวปี, ถั่วเหลือง, ข้าวโพด, มะเขือเทศ, หอมหัวใหญ่, ผักกาดจ้อน, ยามอญ

ขอให้สังเกตว่าหมู่บ้านลำดับที่ 18 เป็นต้นไป ซึ่งอยู่ต้นและกลางระบบน้ำหรืออยู่ต้นระบบเหมืองฝาย เริ่มปลูกพืชผักหลายชนิดมากขึ้น นอกจากหอมหัวใหญ่และถั่วเหลืองแล้วยังมีข้าวโพด มะเขือเทศ แตงกวา ผักกาดจ้อน ยามอญ พริก เป็นต้น ในขณะที่หมู่บ้านห่างไกลน้ำ อยู่ปลายฝาย ส่วนมากมักจะปลูกพืชไม่เกิน 3 crops ต่อปี

“เราปลูกข้าวเจ้ามะลิเพราะอายุมันจะนาน ข้าวกข อายุแค่ 90 วัน ที่จริงเราขายข้าวก็ได้กำไรไม่มาก ถ้าขายส่วนมากก็จะขาดทุน แต่เราก็ตึงปลูกข้าวอยู่ เพราะที่ดินเรามีอยู่ ถ้าเราไม่ทำก็จะเป็นแต่น้ำกับหญ้า เราปลูกอย่างอื่นไม่ได้ เพราะที่นี้คนอื่นเขาปลูกข้าวกันหมด โรคพืชหอมหัวใหญ่จะมารุมที่แปลงเราแปลงเดียว หอมหัวใหญ่น่าเสียดายก็จริง แต่มันเป็นพืชที่ชอบอากาศถ่ายเท ข้าวของคนอื่นสูงๆ มาบังหอมใหญ่ก็จะได้ผลดี หัวจะเล็ก นั่นแหละชวานาถึงต้องปลูกอะไรเหมือนๆ กัน มันมีเหตุผลทางเกษตร ไม่ใช่ที่เราเอโลตามกันไป ผลผลิตข้าวในนา 1 ไร่กว่า ปีนี้ได้ 125 ถัง ผมไม่ขาย เก็บเอาไว้กิน เราเป็นคนจน ต้องเอาไว้กิน พอเงินไม่มีเราก็กินข้าวไปสั้ยขายบ้าง ถ้าขายข้าวหมดตั้งแต่เกี่ยวเสร็จเสียแล้ว เราจะอยู่อย่างไร”

(พ่อจันทร์ ไชยวงศ์ บ้านสันใหม่)

การหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างเข้มข้นถึง 7-8 crops ต่อปี ของผู้คนเหนือน้ำนั้น ถูกวิจารณ์จากชวานาผู้สมถะว่า ‘จะไม่ปล่อยให้ดินได้เห็นแดดบ้างหรืออย่างไร’ หมายความว่า หน้าดินถูกพืชชนิดใหม่ๆ ปลูกลงแทนที่ตลอดเวลา ต่างไปจากแบบแผนการเกษตรสมัยเก่าที่ต้องพักดินไว้ 1-2 เดือน ก่อนที่จะผลิตพืชในฤดูถัดไป ส่วนชวานาผู้ก้าวเข้าสู่การผลิตพืช การค้าอย่างเข้มข้นนั้น มองถึงความจำเป็นที่จะต้องสะสมเงินและเพิ่มรายได้ รวมทั้งเพื่อจะหาเงินมาให้พอกับรายจ่ายต่างๆ ที่เพิ่มขึ้นในการเกษตรสมัยใหม่ ที่ต้อง ‘จ้าง’ แรงงานแทบทุกวัน เนื่องจากแรงงานในครอบครัวขาดแคลนอย่างยิ่ง

แปลงหอมหัวใหญ่
ต้องใช้แรงงานเข้มข้น

พิจารณาจากต้นทุนการผลิตต่อไร่ของหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ และข้าวโพดแล้ว จะเห็นได้ว่าทุกรายการชาวไร่ชวานายังคงมีกำไร แม้ว่าภาวะราคาจะตกต่ำ ทั้งนี้โดยที่ไม่นับรวมค่าแรงของชวานาเอง ต่างกับการปลูกข้าวซึ่งเมื่อคำนวณแล้ว ชวานาไม่อาจนำออกขายสู่ตลาดได้ เนื่องจากมีแต่ภาวะขาดทุน การผลิตข้าวของชวานาจึงมีไว้เพื่อบริโภคเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม ชวานาผู้ผลิตหอมหัวใหญ่ ข้าวโพดฝักสด มะเขือเทศ มักต้องขึ้นกับระบบตลาด และอาจมีสัญญาผูกพันกับโรงงานผู้ผลิตอาหารแปรรูปและบริษัทผู้ส่งออก จึงไม่มีความมั่นคงด้านราคา ถ้าราคาในปีนั้นๆ อยู่ในระดับดีก็มีโอกาสที่จะได้กำไรสูง จนชวานาเรียกพืชเหล่านี้ว่า ‘พืชวัดดวง’ เช่น หอมหัวใหญ่ เรียกว่า ‘หอมดวง’ นั่นคือ ชีวิตเศรษฐกิจของชวานาไม่มีความแน่นอน

“ที่เราไม่ปลูกหอมหัวใหญ่ คือความขยันไม่ถึง มันเหมือนกับเลี้ยงลูกน้อย มันเป็นหอมดวง ถ้าดวงเราไม่ดี จับตรงเวลาราคาไม่ดีก็ขาดทุน เพราะเงินทุนมันเยอะ ไร่หนึ่งพูดกันเป็น 20,000 ส่วนหนึ่ง 2,000 กว่าบาท ไม่กล้าเสี่ยงกับราคาหอม แต่ปลูกถั่วยังงั้นมันก็ได้อยู่ดี มันก็พออยู่พอใช้ มันก็ยังได้ มันจะรวยนี้คงไม่รวย มันพอกินพออยู่ หอมถั่วมันจับราคาดีมันก็รวย ถ้าไม่จับราคามันก็เจ๊ง ต้นทุนมันสูง ลงไม่ปลูก ปลูกแต่ข้าวกับถั่ว 2 อย่าง บ้านนี้ถ้าปีสามจะปลูกถั่วแค่ 1 ส่วน ของแบบนี้มันเคยใครเคยมัน เขาเคยเสี่ยงมาก่อน ได้ก็ปลูก ไม่ได้เขาก็ปลูก เขาไม่กลัวขาดทุน อย่างเรามาทำแล้วขาดทุนมันอยู่ไม่ได้ อย่างปลูกข้าวปลูกถั่วนี้ เราใช้ทุนตัวเอง เอาไปใส่โน้น เอานั่นใส่นี้ ราคาก็รู้มานานแล้ว แต่ยังไม่พ่น ไม่อยากกู้เพิ่ม คนที่ปลูกหอมวงเงินสูง อย่างเรานี่ ขายได้ 10,000 ถึงหมื่นกว่า คิดแล้วก็คุ้ม แต่ถ้าคิดแรงงานเรามันก็ไม่คุ้ม”

(นิยม วรรณะ หมู่ 4 ต.น้ำบ่อหลวง)

ชาวนาผู้ผลิตถั่วเหลืองและกระเทียม นั้น บางทีก็เรียกว่า ‘คนจน’ เพราะถั่วเหลือง และกระเทียมเป็นพืชที่มีลักษณะพิเศษคือ เป็นพืชที่ใช้บริโภคประจำวันและสามารถเก็บข้ามปีได้ ส่วนที่เหลือจากบริโภคเองก็ขายให้แก่พ่อค้าแม่ค้าในท้องถิ่น เพื่อนำไปหมุนเวียนในตลาด หรือนำไปแปรรูปเป็นอาหารราคาถูก ชาวนาที่ไม่ต้องการเสี่ยง มีทุนน้อย หรืออาจมีน้ำไม่พอเพียง มักอยู่ในระบบนี้ คือ ‘ระบบที่เสี่ยงต่อความผันผวนของตลาดน้อย’ และ ‘ต้นทุนที่ต่ำ’

มะเขือเทศถูกขนลงไว้ในภาชนะ
เตรียมส่งโรงงาน
ซึ่งมีหน่วยรับซื้อรองรับ
อยู่ในลุ่มน้ำนี้ 3 หน่วย
เพื่อเตรียมทำซอสมะเขือเทศ

อย่างไรก็ตาม เราไม่สามารถมองชาวนาซึ่งปลูกหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ หรือข้าวโพด ว่าพวกเขาอยู่ในระบบเศรษฐกิจ ‘พืชไร่’ แบบ ‘monocrop’ หรือระบบ ‘พืชเดี่ยว’ ตามสูตรสำเร็จของการวิเคราะห์ไร่นาจของฟาร์มทุนนิยม คำว่า ‘monocrop’ อาจจะใกล้เคียงกับการปลูกอ้อย เพื่อผลิตน้ำตาลในภาคกลาง หรือระบบการปลูกมันสำปะหลังป้อนโรงงานในภาคอีสาน แต่ยังไม่ใกล้เคียงเท่าใดนักกับระบบการปลูกหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ และข้าวโพดของกลุ่มน้ำขาน สิ่งที่แตกต่างกันอย่างแน่นอนก็คือ 1) ระบบการปลูกอ้อยและมันสำปะหลังนั้น ผูกพันกับโรงงาน ตั้งแต่ต้นจนจบ 2) วิธีการเพาะปลูกก็บังคับให้แรงงานอยู่ในระบบซึ่งตกเป็น ‘ลูกไร่’ ของโรงงาน และ 3) การใช้ที่ดินไม่สามารถมีความหลากหลายในแปลงปลูก

การจัดการไรนาในภาคเหนือ ดังเช่นลุ่มน้ำขาน อาจจะเทียบเคียงกับ ‘การปลูกผัก’ ของภาคกลาง ซึ่งชาวนาชาวสวนอาจจะวางแผนการจัดสรรแปลงปลูก และผูกพันกับตลาด และโรงงานเท่าที่จำเป็นหรือพอใจ และอาจมีแปลงเกษตรกรรม ‘เลี้ยงตนเอง’ แทรกอยู่ในท่ามกลางแปลงปลูก ‘พืชเศรษฐกิจการค้า’ เกือบเสมอไป

ชาวไร่ชาวนาที่ปลูกหอมหัวใหญ่หรือข้าวโพดฝักสดและมะเขือเทศ มักจะกันที่ดินมาเพื่อทำการปลูกกระเทียม หอมแดง และพืชผักไว้กินในครัวเรือนของตน ด้วยเหตุนี้ ในแปลงพืชเศรษฐกิจมีพืชอาหารปะปนอยู่ตามหัวคันนา หรือลานบ้าน ชาวนายังปลูกพืชเหล่านี้เป็นหลักประกันด้านอาหารของตนอยู่ พวกเขาอาจจะเลือกเอาการมีพันธสัญญากับโรงงานหรือไม่ก็ได้

อย่างไรก็ตาม ในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา พื้นที่ปลูกถั่วเหลืองก็ลดลงไปถึง 5 เท่า แต่พื้นที่ปลูกกระเทียมนั้น เปลี่ยนแปลงไม่มากนัก คือลดลงเพียง 1.5 เท่าของที่ชาวนาเคยปลูกอยู่เดิม การลดลงของพื้นที่ปลูกถั่วเหลืองก็คือ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกหอมหัวใหญ่ และพืชผลอื่นๆ เช่น ลำไย ข้าวโพด มะเขือเทศ ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ชาวนาสามารถจัดการน้ำได้ดีขึ้นกว่าเดิม

พืช	พ.ศ. 2535 (ไร่)	พ.ศ. 2544 (ไร่)
กระเทียม	3,025	2,187
หอมหัวใหญ่	1,658	1,792
ถั่วเหลือง	26,754	5,975

ชาวนาปลูกถั่วยาวแทรกไว้ในแปลงปลูกข้าวโพด
เป็นการสร้างหลักประกันด้านอาหาร

“เดิมลุงปลูกข้าวโพดพันธุ์ 1 ไร่ส่งบริษัท เขาเอาไปทำข้าวโพดกระป๋อง บริษัทให้มาทั้งปุ๋ยและพันธุ์ข้าวโพด เอาไว้หักออกจากราคาขายตอนที่เรากลับเกี่ยวข้าวโพดแล้ว ในช่วงที่ปลูกข้าวโพดนั้นค่อนข้างมาก เพราะบริษัทขายปุ๋ยให้เราราคา 680 บาท ที่จริงเรารู้ว่าราคามันแค่ 480 บาท ถึงตอนเก็บเกี่ยวข้าวโพดตรงกับเดือนเมษายน บริษัทบอกมาให้เก็บข้าวโพดครั้งเดียวก่อน อีกครั้งหนึ่งจะมาเอาหลังปีใหม่ (สงกรานต์) ลุงบอกว่าจะรอไว้ได้อย่างไร เขาก็บอกว่าหมดโควตาซื้อเท่านี้ ให้รอก่อน พอหลังปีใหม่ก็มาสั่งให้เก็บข้าวโพดอีก ปรากฏว่าข้าวโพดแห้งไปมาก ลุงก็ได้ขายลง ลุงปลูกข้าวโพดได้เงิน 3,000 บาท หักต้นทุน 1,000 กว่าบาท ได้ 2,000 บาท ไม่คุ้มเลย แล้วก็เจ็บใจด้วย เลิกปลูกดีกว่า ตอนนี้หันมาปลูกข้าวโพดพื้นเมืองขายให้พ่อค้าตามบ้านเรา เราไม่พอใจก็เอาไปต้มขายกาดแลง (ตลาดตอนเย็น) ก็ได้”

(จัน ไชยวงศ์ บ้านสันใหม่)

2. อาหารกับระบบรองรับของท้องถิ่น

การผลิตอาหารเลี้ยงครอบครัว และรองรับความต้องการบริโภคของชุมชนลุ่มน้ำขานยังครองความสำคัญอยู่ ในฐานะเป็นวิถีชีวิตที่ลงตัวกับระบบธรรมชาติ และระบบตลาดท้องถิ่น ในขณะเดียวกัน การผลิตอาหารที่มีระบบของท้องถิ่นรองรับนี้ กลายเป็นทางออกของชาวนาที่ต้องการออกนอกระบบเศรษฐกิจการค้าที่มีความเสี่ยงเดิม

รายชื่ออาหารพื้นบ้านประจำวันที่ชาวบ้านยังนิยมบริโภคเป็นอันดับต้น ๆ ซึ่งจำเป็นต้องมีผู้ผลิต เก็บ เด็ด พืชอาหารเหล่านี้	
1. ลาบ	17. แกงชะนำ
2. น้ำพริกแดง	18. แกงตูน
3. น้ำพริกปลาร้า	19. แกงบอน
4. จอผักกาด	20. น้ำพริกน้ำผัก
5. แกงหอยขม	21. แกงเห็ดไข่ห่าน
6. แกงผักขี้เสียด	22. แกงเห็ดหล่ม
7. แกงผักหวาน	23. แกงเห็ดแดง
8. แกงหน่อไม้	24. น้ำพริกเห็ดหล่ม
9. ส้าผัก	25. น้ำพริกจิกกุ้ง
10. แกงเห็ดถอบ	26. ผัดเห็ดขมิ้น
11. แกงแค	27. ยำเตา
12. แกงผักแส้ว	28. แกงถั่วแปบ
13. แกงผักข่า	29. แกงผักบั้ง
14. แกงผักแขยงดาใส่ไข่มด	30. ยำไข่มด
15. แกงสะแล	31. แกงผักกาดหน้อย
16. เจียวผักแว่น	32. แกงผักขี้ขวง

รายการสินค้าซึ่งเป็นพืชอาหารท้องถิ่น
สำคัญ 20 อันดับแรก
ที่พบในตลาด 18 แห่งของกลุ่มน้ำขาน

1. ผักกาดจ้อน
2. ถั่วเน่า
3. หอมป้อมเมือง
4. ผักไห่
5. มะเขือม่วง
6. มะเขือแจ้
7. ผักข่า
8. ผักแว่น
9. ผักปลัง
10. ผักเชียงดา
11. สะแล
12. พริกหนุ่ม
13. มะเขือเทศพื้นเมือง
14. มะระขี้นก
15. ถั่วแปบ
16. กระเทียม
17. หอมแดง
18. ผักกาดเมือง
19. ผักฮ้วน
20. ผักเหียด

นับเฉพาะรายการที่ชาวนาต้องปลูก ไม่รวม
ที่มาจากนอกกลุ่มน้ำและมาจากป่าหรือขึ้นเอง
ตามธรรมชาติ

เงื่อนไขสำคัญของการผลิตอาหาร ไม่ใช่เรื่องอุดมคติแบบโรแมนติก หรือเป็นความพยายามที่จะย้อนยุค แต่อยู่ที่ ‘ระบบรองรับของท้องถิ่น’ ยังคงมีพลวัตสูงที่จะรองรับวิถีการผลิตแบบนี้ กล่าวคือ

ก. ระบบรองรับของธรรมชาติ (Natural Supporting System) ในเขตลำนาดังกรณีลุ่มน้ำขาน เกี่ยวเนื่องอย่างใกล้ชิดกับสภาพภูมิศาสตร์ของท้องถิ่น ภายใต้สภาพแวดล้อมของพื้นที่ลุ่มน้ำที่อยู่ในหุบเขา อากาศเย็นจัดในฤดูหนาว และร้อนจัดเวลากลางวัน รวมทั้งฤดูฝนซึ่งยังคงมาตามฤดูกาลในเดือน กรกฎาคม-กันยายน ตลอดจนถึงระบบเหมืองฝายที่ทำให้ เกิดพื้นที่น้ำไหลผ่านแทบทุกแปลงปลูก ได้ทำให้ลำนานาเป็นพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์ ชาวนาสามารถใช้ผืนดินเพื่อการเกษตรเอนกวิถี นอกจากนั้นบรรดาพืชที่ขึ้นเองตามธรรมชาตินั้น มีบทบาทต่ออาหารของครัวเรือนอย่างสูง พืชหลายชนิดเป็นพืชที่มีพลังการผลิตซ้ำตัวเองสูง

เกิดขึ้นเองในฤดูฝน ฤดูหนาว หรือฤดูร้อน ส่วนมากเป็นผักกินยอด ต้นไม้เหล่านี้มักเป็นไม้พุ่ม มียอดมาก สามารถเลี้ยงคนจำนวนมากได้ (วัฒนธรรมเมืองได้เริ่มทำลายวัฒนธรรมอาหารของท้องถิ่นลงบ้างแล้ว โดยที่คนรุ่นใหม่ห่างเหินจากครอบครัว และหันไปรับประทานอาหารที่หลากหลายน้อยลงจากร้านค้าของโรงเรียนและข้างถนน ทำให้การปลูกฝังวัฒนธรรมอาหารพื้นบ้านเริ่มอ่อนแอลง โดยเฉพาะในหมู่เยาวชนอายุต่ำกว่า 20 ปี)

ข) ความต้องการของตลาดท้องถิ่น เพื่อสนองความต้องการของผู้บริโภค เมื่อชาวชนจำนวนมากหันไปผลิตพืชการค้า ช่องว่างของตลาดอาหารในท้องถิ่นก็เกิดขึ้น เพราะผู้ผลิตพืชอาหารท้องถิ่นลดลง ช่องว่างของตลาดนี้ทำให้การผลิตอาหารยังมีความสำคัญอยู่

ค) ความชำนาญของชาวชน ในการผลิตพืชอาหารบางชนิด และความสามารถที่จะรักษาตลาดท้องถิ่นไว้ได้ ทำให้การผลิตพืชอาหารกลายเป็นทางเลือกที่ปลอดภัย หรือถึงขั้นระดับที่มั่นคง

ง) พืชอาหารหลายชนิด เป็นอาหารที่ครองตลาดส่วนใหญ่ของชุมชน ดังนั้น ชุมชนจึงผลิตพืชผักเหล่านี้ไว้เอง หรือผลิตป้อนตลาดในท้องถิ่นและเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำ ตลาดอาหารตามรสนิยมท้องถิ่นนี้ มีบทบาทสำคัญมานับด้วยร้อยปี และยังคงมีบทบาทสูง เพราะพืชอาหารต่างๆ ที่ส่งมาจากภูมิภาคอื่น ไม่สามารถผลิตสินค้ารายการเหล่านี้ได้ หรือแม้ว่าผลิตได้ในบางรายการ ก็มีรสชาติต่างออกไป ไม่เป็นที่ยอมรับของตลาดท้องถิ่น

เม็ดผักแล้วที่ตายยากที่สุด

แปลงผักแล้ว

ผักพื้นบ้าน : ตลาดที่ไม่เคยชบเซา

ป้าแก้ว แก้วคำ ชาวบ้านดง อายุ 68 ปี กำลังวังชาพ้นจากวัยที่จะทำงานหนักแล้ว ป้าแก้วปลูกผักพื้นบ้าน 2 ชนิด ในที่ดินไม่เกิน 1 งาน คือ ผักข่า ผักไห่ และผักฮ้วน ผักทั้งสามชนิดนี้เป็นที่นิยมทั่วไปในชุมชน เพราะรสชาติพิเศษกึ่งขมกึ่งหวาน ตามรสนิยมของชาวเหนือ โดยปกติผักข่าและผักไห่จะผลิทยอดงามในฤดูฝน ถ้าผู้ปลูกดูแลเอาใจใส่อย่างดีจะได้เก็บยอดนานถึง 6 เดือน

“ผักไห่ ผักฮ้วน และผักข่า นี่ไม่มีวันตาย หัวของมันอยู่ใต้ดิน อยู่ปลายรากอีกทีหนึ่ง ขายไปขอหัวมันจากชาวบ้านมาปลูกแค่ 2 หัวเท่านั้น ก็แพร่พันธุ์จนเก็บขายได้นานถึงปีละ 6 เดือน เวลาเก็บไปตลาดแม้ว่าจะรีบจองทันที เขาก็บอกว่าอย่าขายให้คนอื่น ฤดูฝนยังหาได้ง่าย แต่พอฝนซาไปแล้วหายากมาก ของยายดูแลดีจะมีนอกฤดูฝนด้วย ยายไม่ต้องทำงานหนัก แคร่รดน้ำไม่กี่ก๊วยดูร้านให้มันเกาะ และเก็บไปขาย วันหนึ่งใช้เวลาแค่ 1-2 ชั่วโมง บางวันไม่ต้องดูแลเลย ขายได้วันละ 70-100 บาท เป็นเงินสดที่ได้มาโดยเก็บไม่ต้องลงทุนอะไรเลย ตลาดที่ขายคือ กิวแลน้อย ในบ้านเราเอง”

จ) ระบบตลาดของกลุ่มน้ำขานมีความมั่นคงอย่างสูง เพราะชาวนาสามารถนำพืชผลมาขายในท้องถิ่นโดยตรง ดังนั้น ชาวนาไม่ต้องแก้ปัญหาเรื่องการตลาดพืชผลเกษตรประเภทอาหาร การผลิตพืชอาหารเลี้ยงชุมชนจึงยังดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ผู้ผลิตพืชอาหารพื้นบ้านโดยทั่วไป ไม่อาจสร้างตนให้ร่ำรวยได้ แต่มีความยั่งยืนสูง รายการอาหารในแต่ละมือของชาวนา 29 รายการแรกๆ ยังคงเป็นอาหารตามรสนิยมท้องถิ่น

ผักกาดจ้อน : ผักพื้นบ้านที่ครองอันดับหนึ่งตลอดมา

เพลง ‘จอผักกาด’ ของจรัล มโนเพชร นั้น ไม่ใช่เพลงร้องเล่นสนุกๆ เฉยๆ แต่สะท้อนวัฒนธรรมอาหารและระบบแปลงปลูกของชาวนาภาคเหนืออย่างแท้จริง ในจำนวนอาหารพื้นบ้านล้านนา ผักกาดจ้อน ถูกนำไปประกอบอาหารยอดนิยมของครอบครัวถึง 7-8 ชนิด

ผักกาดจ้อน มีลักษณะคล้ายผักกาดกวางตุ้ง แต่คนละสายพันธุ์ ผักกาดจ้อนใช้เมล็ดปลูกบนแปลงผัก เมื่อเริ่มออกดอกก็ตัดขายได้ ผักกาดจ้อน เป็นผักที่ได้รับความนิยมอย่างสูงในภาคเหนือรวมถึงลุ่มน้ำขาน กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนภาคเหนือไปแล้ว

ผักกาดจ้อน

ผักกาดจ้อนใช้ทำอาหารได้หลายชนิด

ผักกาดจ้อนต้นอ่อน ใช้ส้ากับน้ำพริกปลา อาจใส่หัวปลีและผักสปรีย์ลงไปด้วย เรียกว่าส้าผัก ใช้จิ้มน้ำพริก/ลาบ ใช้แกงจืด ใช้เจียว ใส่น้ำพริกและปลาช่อน เรียกว่าเจียวผักกาดหน้อย

ผักกาดจ้อนเริ่มผลิตดอกสีเหลือง

ใช้ลวกจิ้มน้ำพริก ใช้แกงใส่ไก่หรือเนื้อวัว ใช้ผัดเป่าๆ หรือผัดกับหมู ใช้ทำน้ำพริกน้ำผัก

รายการอาหารทั้งสี่คือ ส้าผัก จอผักกาด น้ำพริกน้ำผัก เจียวผักกาดหน้อย และแกงผักกาด เป็นอาหารจานสำคัญที่ได้รับความนิยมอย่างสูงในหมู่ชาวบ้านทั่วไปมาหลายร้อยปี

ด้วยเหตุนี้ ผักกาดจ้อนจึงกลายเป็นพืชอาหารที่นิยมปลูกกันมากที่สุด ไม่ว่าจะปลูกแซมในสวนลำไย ปลูกบนแปลงยกร่อง ปลูกแซมกับพืชอื่นๆ ปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนา เป็นต้น ราคาผักกาดจ้อนมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ปัจจุบันราคากิโลกรัมละประมาณ 4-6 บาท แล้วแต่ฤดูกาล

สมุนไพร กับระบบสุขภาพ

ระบบการดำเนินชีวิตที่ยังให้ความสำคัญกับการผลิตซ้ำตามธรรมชาติของพืชพรรณชนิดต่างๆ นอกจากแสดงออกที่รายการอาหารประจำวันแล้ว ยังแสดงออกที่สูตรยาสมุนไพรของกลุ่มน้ำขานที่นิยมใช้กันอยู่ ทั้งโดยชาวบ้าน และโดยหมอพื้นบ้านผู้เชี่ยวชาญการรักษาโรคต่างๆ ชาวบ้านกลุ่มน้ำขานรู้จักใช้พืชต่างๆ เพื่อการรักษาตนเอง จากการสำรวจรายชื่อพืชซึ่งใช้เป็นยาสมุนไพรท้องถิ่นเบื้องต้น 93 รายการ(คูเอกสารประกอบท้ายบท) ในจำนวนนี้มี 22 รายการที่ชาวบ้านใช้ในชีวิตประจำวัน รู้วิธีการใช้และการรักษาตนเองจากโรคภัยไข้เจ็บ ความนิยมดื่มยาต้มเป็นประจำทุกวันนี้ เป็นความเข้าใจและเป็นความเคยชินที่ค่อยๆ ถูกกลบฝังโดยทฤษฎีสุขภาพสมัยใหม่ที่ตั้งข้อสงสัยว่า ในแง่วิทยาศาสตร์ สูตรยาต้มในหม้อเหล่านี้จะเชื่อได้อย่างไรว่ามีประโยชน์และไม่หลอกลวง คำถามเช่นนี้กระทบกระเทือนต่อสังคมกลุ่มน้ำขาน จนทำให้ความนิยมการดื่มยาต้มนี้ลดลง แต่กระนั้น ‘ยาต้ม’ ที่ชาวไร่ชาวนานิยมดื่มประจำวันก็ยังพบได้ทั่วไป ภายใต้ชื่อว่า ‘น้ำยา’ และ ‘ยาแก้บะโหลก’ เราสามารถจะพบยาเม็ดเล็กๆ แบบนี้ในตลาดทุกแห่งของกลุ่มน้ำ เนื่องจากความสัมพันธ์ส่วนตัวที่ชาวบ้านรู้จักหมอยา และคนเฒ่าคนแก่ผู้เดินทางขึ้นไปตามห้วยและดอยผู้เก็บยาเหล่านี้ คำถามของชาวบ้านจึงไม่เกี่ยวกับคำว่าหลอกลวงหรือไม่หลอกลวง

ยาสูบพื้นเมือง : ความนิยมที่หวนคืนมา

ยาเมืองคือยาสูบพันธุ์พื้นเมืองที่ชาวภาคเหนือนิยมนำมาวนกับใบตอง ปน เปลือกมะขาม และ ไม้เหมือด บางครั้งเรียกว่า ‘บุหรี่ยี่โย’

ยาเมืองค่อยๆ หายไปจากตลาด เมื่อยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียแพร่เข้ามาในภาคเหนือ และมีสถานีบ่มใบยาที่ตั้งอยู่ที่ลุ่มน้ำขานถึง 8 สถานี ในปี พ.ศ. 2510 ในที่สุดยาสูบพันธุ์เวอร์จิเนียก็เลิกไปตามนโยบายของรัฐ

ในปี พ.ศ. 2540 กระแสเกี่ยวกับการบริโภคอาหารชีวภาพ การต่อต้านการใช้สารเคมี และการต่อต้านสารพิษในบุหรี่ เกิดขึ้นทั่วไป ชาวนากลุ่มน้ำขาน ชาวนากลุ่มน้ำจืด อ.แม่แตง เป็นต้น พากันหันมาปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมืองใหม่อีกครั้ง และปรากฏว่าได้ราคาดีมาก ด้วยเหตุนี้พื้นที่ซึ่งพอจะมีน้ำหล่อเลี้ยงผืนดิน ชาวนาก็หันมาปลูกยาสูบพันธุ์พื้นเมือง เรียกว่า ‘ยามอยู’ ตามความเข้าใจของชาวบ้าน การสูบบุหรี่จี่โยนอกจากเป็นรสนิยมท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นปัจจัยส่งเสริมสุขภาพ เพราะบุหรี่ยี่โยประกอบไปด้วย ยาสูบ เปลือกมะขามและไม้เหมือด ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าเป็นพิษต่อร่างกาย นอกจากนี้ เมื่อเพิ่มส่วนผสมของสมุนไพรบางชนิดลงไป บุหรี่ยี่โยจะใช้สูบแก้โรคไขข้ออีกด้วย

ยาสูบพื้นเมืองกำลังกลับมามีบทบาทในตลาดท้องถิ่น ด้วยราคาดีกว่าเดิมเกือบเท่าตัว

สูบบุหรี่จี่โย

คำว่า ‘บะโหก’ เป็นคำสำคัญสำหรับความเข้าใจในการจัดการระบบสุขภาพของชาวบ้านภาคเหนือ ชาวเหนือมีความเข้าใจว่า เมื่อคนกินอาหาร ‘ผิด’ เรียกว่า ‘กินผิด’ และทำงานหนักมากเกิดไป ในที่สุดจะเป็นโรคนี้และบะโหก บะโหกมีหลายชนิด บะโหกชนิดหนึ่งที่รู้จักกันดีคือ ริดสีดวงทวาร นิ้วและบะโหก เป็นผลบั่นปลายสุดของความเสื่อมของสุขภาพเมื่อระบบภายในร่างกายเสียหาย ในที่สุดก็ต้องเป็นบะโหก

การแก้ปัญหาสุขภาพพื้นฐานของชาวบ้านจึงพุ่งความสนใจไปที่การล้างพิษ โดยต้องกินยา ‘แก้’ ‘ยาแก้’ เป็นชื่อยาที่แก้การ ‘กินผิด’ เบื้องต้น ‘ยาบะโหก’ เป็นชื่อยาที่แก้การ ‘กินผิด’ เรือรัง ยาวนาน รวมทั้งแก้โรคนี้ด้วย

หม้อยาต้มแบบนี้ จึงตั้งอยู่ในครัวไฟอยู่เป็นประจำ ชาวบ้านมักจะดื่มบ่อยๆ เพื่อรักษาโรคพื้นฐาน และบำรุงกำลังดังกล่าวนั้น คนแก่คนเฒ่าเกือบทุกหมู่บ้านมักจะทราบสูตรยาต้มชนิดนี้โดยเฉพาะผู้ชาย เพราะส่วนมากจะได้ทราบสูตรยาผ่านการบวชเรียน แม้ว่าจะไม่ได้เรียนลึกซึ้งถึงขั้นเป็นหมอรักษาโรคได้ก็ตาม ดังนั้น เราจึงได้พบว่าชาวบ้าน (คนแก่) ทุกหมู่บ้านที่มีความจำดี และใช้สูตรยาเหล่านั้น เก็บยาจากป่าของกลุ่มน้ำนี้มาเพื่อต้มกิน และขายให้แก่เพื่อนบ้าน

การใช้พืชเดี่ยวขั้นตอนอย่างง่าย	
ขมิ้น	→ ผนใส่น้ำทาผิวหนัง แก้คัน ยุงกัด (เด็ก)
ตะไคร้	→ ต้มกับน้ำแก้คัน
จักค่าน	→ ต้มกับน้ำอ้อย เป็นยาธาตุ
เปล่าน้อย	→ ต้มอาบหญิงหลังคลอด
เปลาหลวง	
ไม้ฝาง	→ แก้ไข้ ปวดเมื่อย
ปูเลย	→ ต้มกินแก้ปวดหัว
มะปิ่น	→ ต้มดื่มบำรุงธาตุ
กล้วยดิบ	→ ก้านแช่น้ำอาบดับพิษ ร้อนใน
เปลือกมะกอก	→ ต้มอาบหญิงหลังคลอด
ใบฝรั่ง	→ แก้ท้องเสีย
หญ้าสาบเสือ	→ ห้ามเลือด
เครือตดหมา	→
หญ้าเอ็นหยึด	→ อังไฟประคบบริเวณปวด
หญ้าน้ำหมึก	→ ใช้ยางจากต้นใส่แผลริมฝีปาก แก้โรคเรื้อ
หญ้าหวานขโมย	→ ใช้ยางจากต้นและใบใส่แผลสด ห้ามเลือด
หญ้าสมัง	→ หญ้าดอกขาว ใส่แผลสด ห้ามเลือด
ดีวัวดำ	→ ต้มกินแก้ไอ เจ็บคอ
มะขัง	→ ใช้ใบต้มน้ำเป็นยาถ่าย
หวานไฟไหม้	→ ใส่แผลสด ไฟไหม้ ห้ามเลือด
หญ้าสามวัน	→ นำยางใส่แผลสด ห้ามเลือด
ฮ่อสะพายควาย	→ รากต้มน้ำกินแก้บะโหก

กาน้ำใบเล็ก ๆ นี้ตั้งอยู่บนเตาเป็นนิจ ในหม้อยาต้ม ที่ชาวภาคเหนือนิยมดื่มเพื่อสุขภาพ ชาวบ้านเชื่อว่า ฤทธิ์ของยาต้มมาจากสมุนไพรที่ช่วยละลายไขมันในเส้นเลือด ช่วยล้างเลือดเสีย ฟอกให้เป็นเลือดดี ช่วยกระตุ้นให้ ‘เลือดลม’ ทำงานตามปกติ ขับถ่ายเป็นเวลา กินได้ นอนหลับ แข็งแรง และมีแรงทำงานโดยไม่เหนื่อยเกินไป หม้อยาต้มนี้ถ่ายจากสถานที่ก่อสร้างแห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านกำลังทำงานก่อสร้างอยู่

อุดม ชุมวิเศษ ผู้เก็บยา

อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฟาง
แก่ฝ่ายน้ำบ่อทิพย์ และเป็นหมอของหมู่บ้าน

สมุนไพร พ่ออุดม

“ผมไม่ได้คิดว่าผมเป็นหมอ และไม่ได้ประกาศรักษาโรค ผมรู้จักการเข้ายานี้มาจากลุง พ่อของลุงเป็นหมอพื้นบ้าน ลุงอ้ายเป็นคนเก่ง ชาวบ้านนับถือ ผมก็เก็บความรู้ที่ไว้กับตัว แบบครูพักลักจำเอา อายุ 10 ปี ผมก็เดินตามลุงอ้ายไปเที่ยวเก็บยา ผมเป็นคนขุด ลุงก็อธิบายให้ฟังว่าต้นมันเป็นอย่างไร ขึ้นมาแบบไหน รักษาโรคอะไร ผลการรักษาเป็นอย่างไร ผมจดจำได้ก็เก็บยามากินตามอย่างลุงอ้ายจนทุกวันนี้

ยาของผมที่ผมใช้เป็นยาจำเริญกิน กินแล้วสุขภาพดี แต่ไม่ได้แก้โรคใดโดยเฉพาะ แล้วก็มียาแก้บะโหก แก้โรคนี้นะ ชาวบ้านก็มาแบ่งขอซื้อไป ขายมัดละ 10 บาท ยานี้เราไปเก็บเอาฤดูฝน คนสมัยนี้เก็บยาเก็บแบบฉาบหาขายผลาญถอนเอามาทั้งต้น ผิดบ้างถูกบ้าง ผมจำได้คนสมัยก่อนจะเลือกเอาเฉพาะที่ต้องใช้ พอฤดูฝนหน้าก็ไปเก็บใหม่”

หมู่บ้านที่สำรวจ	รายชื่อ(บางส่วน) หมอพื้นบ้านในหมู่บ้าน	ยาพื้นบ้านที่ผลิต
1. หนองห้า	ลุงป้อ, ลุงมูล	ยาบะโหก
2. กิวแลน้อย	พ่อหนานไสย, พ่อลุงทา	ยาบะโหก
3. ศาลา	ลุงทน ทิพย์วงศ์	ยาบะโหก
4. ป่าอ้อย	ลุงหนานตา	ยาหลายขนาน
5. ต้นเก็ด	ลุงน้อยหนึ่ง	ยานี้
6. ร้องติ่มด	ลุงน้อยดำ	ยาบะโหก
7. ต้นแหนหลวง	ลุงศรี	ยาบะโหก
8. พุงหลุก	พ่อคำ ศรีวิชัย	ยาบะโหก
9. น้ำบ่อหลวง	แม่แก้วมา	ยาอยู่เดือน
10. บ้านจอมแจ้ง	หมอสิงหล	ยาหลายขนาน
11. เหล่าป่าฟาง	พ่ออุดม, พ่ออ้ายแก้ว, พระครูใจ	ยาอายุวัฒนะ ยาบะโหก
12. แม่	พ่อหมออินตา, พ่อหนานหม่อง	ยามากกว่า 20 ขนาน
13. หนองหวาย	พระครูใบฎีกาวันดี	ยาอายุวัฒนะ ยาบะโหก
14. หนองปิ้ง	นายอ่อนเรือน สุกันธา	ยาหลายขนาน

พ่อน้อยอินตา โปธิมา หมอพื้นบ้านลุ่มน้ำขาน

พ่อน้อยอินตา โปธิมา เกิดที่บ้านแม่ ต.บ้านแม่ อ.สันป่าดง ในลุ่มน้ำขาน ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีของชาวบ้านทั่วไป เนื่องจากพ่อน้อยอินตา ทำงานเป็นหมอรักษาคณปวยในพื้นทีลุ่มน้ำมายาวนานถึงกว่า 40 ปี พ่อน้อยอินตาก็เหมือนกับหมอยาคนอื่น ๆ จำนวนอย่างน้อยที่สำรวจได้ 15 คนของลุ่มน้ำนี้ซึ่งเรียนวิชาหมอพื้นบ้านมาจากวัด วัดบ้านแม่และวัดน้ำบ่อหลวงของลุ่มน้ำนี้นับเป็นวัดสำคัญที่ผลิตช่างและหมอมาให้แก่ลุ่มน้ำจำนวนมาก พ่อน้อยอินตาได้เรียนวิชา และเรียนรู้จักการเก็บยาจากป่าจากพระครูแห่งวัดบ้านแม่ ตั้งแต่อายุ 14 ปี จนถึงอายุ 19 ปี เมื่อเรียนวิชาและพิธีกรรมการรักษาสำนักนี้ จบแล้ว พ่อน้อยอินตาสนใจศึกษาวิชาการรักษาโดยวิธีแสด แสดเป่า และทำน้ำมันต์จากพ่อนานหมู แห่งบ้านร้อง ต.ยุหว่า ในลุ่มน้ำ เดียวกันอีก 1 ปีเต็ม แต่พ่อน้อย อินตาก็ยังคงพบว่าวิชาความรู้นี้ ยังไม่พอเพียงจะรักษาชาวบ้านที่เจ็บป่วยประสบอุบัติเหตุ หรือมี ปัญหากระดูกหักและโรคกระดูกอื่น ๆ พ่อน้อยอินตาจึงหันไปเรียน วิชา การรักษาอาการกระดูกหัก และการต่อกระดูกโดยใช้เฝือกไม้ และวิชาประกอบสมุนไพร รวมทั้งใช้น้ำมันจากสมุนไพรต่าง ๆ จาก พ่อน้อยต้น คำชิน แห่งบ้านฉิมพลี ซึ่งอยู่ถัดไปจากบ้านแม่ ความ อุดมสมบูรณ์ของสายธารแห่งความรู้ของหมอพื้นบ้านลุ่มน้ำนี้ที่ ได้ถ่ายทอดต่อกันมาไม่ถดถอย ทำให้พ่อน้อยอินตามีครูหลายคน และมีที่เรียนอย่างต่อเนื่อง พ่อน้อยอินตารักษาคนไข้อย่างจริงจังจน เป็นอาชีพโดยไม่ได้ทำงานไร่นาเลยตั้งแต่อายุ 40 ปี ในหมู่บ้านลุ่ม น้ำขาน เป็นที่รู้กันว่าพ่อน้อยอินตามีความชำนาญในการรักษาโรค บะโหก โรคลม อัมพฤกษ์ อัมพาต รวมทั้งโรคกระดูก การรักษา ของพ่อน้อยอินตาสมผสานระหว่าง การใช้ยาสมุนไพร การแสด การเช็ด การเป่า การใช้เวทมนต์ ใช้ทั้งพิธีกรรมและการรักษาทางจิตใจ พ่อน้อยอินตามีบุคลิกเป็นคนใจดี อ่อนโยน อารมณ์ดี เอาใจใส่ผู้อื่น ไม่สนใจลาภยศ และไม่สนใจจะสะสมให้เกิดมั่งมี พ่อน้อยอินตากับ จักรยานคันหนึ่งขี่ไปรักษาผู้คนตั้งแต่หนุ่มจนบัดนี้ อายุ 76 ปีแล้ว มีคนรู้จักพ่อน้อยอินตามากเท่าไรงานก็หนักมากขึ้นเท่านั้น

พ่อน้อยอินตา โปธิมา บ้านแม่

ปืบสา “ตำรายา”
ของพ่อน้อยอินตา โปธิมา

ส่วนผสมของ ‘ยาต้ม’ ‘ยาแก้’ ‘ยาหม้อ’ หรือ ‘ยาบำรุงกำลัง’ ซึ่งชาวบ้านลุ่มน้ำขาน ใ้ช้อยู่ในแต่ละหมู่บ้านมีความใกล้เคียงกัน และมุ่งหมายแก้ปัญหา ระบบเลือดลม ระบบย่อยอาหาร บำรุงกระดูก และบำรุงกำลัง เป็นสำคัญ

ตัวอย่างพืชสมุนไพร ที่เก็บจากป่าบ้านต้นเก็ด	สรรพคุณของยาสมุนไพรตามความเชื่อ
ไม้ฝาง	แก้ไข้ ปวดเมื่อย
มะเขือแจ้เครือ	ชูกำลัง แก้ปวดข้อ ชัดข้อ
มะเขือแจ้บ้าน	แก้ปวดเมื่อย, นิ้ว, บำรุงกำลัง
ปืดปิวขาว	ระบบขับถ่าย
ปืดปิวแดง	ระบบขับถ่าย, ควบคุมไฟธาตุในท้อง
ก้องแกบแดง	บำรุงกำลัง
ฮ่อสะพายควาย	ยาบำรุงกำลัง

ตัวอย่างพืชสมุนไพร เก็บจากป่าบ้านเหล่าป่าฝาง	ความเชื่อเรื่องประโยชน์ของยา ที่มีต่อสุขภาพ
ไม้ฝาง	แก้ไข้ ปวดเมื่อย
ฮ่อสะพายควาย	ยาบำรุงกำลัง
บั้งกี	บำรุงกำลัง บำรุงหัวใจ ระบบหายใจ, ลดความดัน
เขืองแข้งม้า	ยาบำรุงกำลัง
กวาวเครือ	108 ประการ แก้หืดหอบ บำรุงกำลัง บำรุงหัวใจ
มะเขือแจ้เครือ	ชูกำลัง แก้ปวดข้อ ชัดข้อ
จ๊กค่านแดง	ระบบหมุนเวียนของเลือด
เครือก้องแกบแดง	บำรุงกำลัง
โตไม้รู้ลัม	บำรุงกำลัง บำรุงเพศ
กีผาแตก	บำรุงกำลัง
ม้าสามตอน	บำรุงกำลัง
หญ้าเล็ดไน้	ระบบการไหลเวียนของเลือด
กาสามปีก	บำรุงกำลัง
เสื่อโคร่ง	บำรุงกำลัง
เครือนมวัว	บำรุงกำลัง
สีเสื่อ	บำรุงข้อกระดูก
ห่านก	บำรุงกำลัง

รายชื่อสมุนไพรที่สำรวจว่ามีและใช้ในหมู่บ้านในปัจจุบัน (พ.ศ.2543-2545)

1. กระเทียม	36. บัวราชาว	71. หน้้าดอกขาว (หน้้าสะแม้ง)
2. กระแอน (กระชาย)	37. บัวรด้า	72. หน้้าตดหมา
3. กลั้วกำ (ฝรั่ง)	38. ปืดเต้าะ	73. หน้้าถอดปล้อง
4. กลั้วติบ	39. ปืดปิวขาว	74. หน้้าน้ำหมัก
5. กวาวเครือ	40. ปืดปิวแดง	75. หน้้าเล็ดไน
6. กะทกรก (เยี่ยววัว)	41. ปุเลย (ไพล)	76. หน้้าลันงู
7. กาสามปึก	42. เปล้าน้อย	77. หน้้าลูบลิบ
8. กีฬาแตก	43. เปล้าหลวง	78. หน้้าเล็บมือ
9. เกล็ดปลาช่อน	44. ผักคาวตอง (พลูคาว)	79. หน้้าวางวาย
10. เกี้ยงพาโย	45. ผักตืด	80. หน้้าสามวัน
11. ขมิ้น	46. ผักสะกิน	81. หน้้าหลับมึน
12. ข่า	47. พลุ	82. หน้้าหวานขโมย
13. ขางขาว	48. เพชรสังฆาต	83. หน้้าเอ็นหยึด
14. ขิง	49. ฟ้าทะลายโจร(ดีวัวดำ)	84. บะโห่ง
15. ขี้เหล็ก	50. มะกรูด	85. หมูป้อย (ตะล่องม่อน)
16. เขืองแข้งม้า	51. มะกอก	86. หอมด้วนหลวง
17. ค้างคาวดำ	52. มะเกลือ	87. หอมบัว
18. เครือก้องแกบขาว	53. มะเขือแจ้เครือ	88. หอมป้อมดิน
19. เครือก้องแกบแดง	54. มะเขือแจ้บ้าน	89. ห้านก
20. เครือเขามวก	55. มะแคว้ง	90. เหงือกปลาหมอ
21. เครือตดหมา	56. มะขัง	91. อ้อยดำ
22. เครือนมวัว	57. มะตูม	92. ฮ้อสะพายควาย
23. จอยนาง (ย่านาง)	58. มะแฮะ	
24. จักค่าน	59. ม้าสามตอน	
25. จักไค้	60. ไม้ฝาง	
26. จิ้งจิง (บอระเพ็ด)	61. เล็บครุฑ	
27. จิ้งจาลิง	62. ว่านไฟไหม้	
28. ชุมเห็ดเทศ	63. ว่านหนูมาน	
29. โตไม่รู้ล้ม	64. ว่านหัวละมาน	
30. ตะไคร้	65. ว่านพญายอ	
31. ตะไคร้หอม	66. สาบเสือ	
32. ทองพันชั่ง	67. สีเสื่อ	
33. น้อยหน่า	68. เสดดพังพอน	
34. เนียมละสี	69. เสือโคร่ง	
35. บั้งกี	70. หน้้าค้างคาว	

ใบตองตึงที่เก็บมาเมื่อเช้านี้
ชาวบ้านก๊วแลน้อย แกะสลักไม่เป็นอาชีพ
ใช้เวลาเข้มิดไปเก็บใบตองตึงจากป่า

ใบตองตึง : เศรษฐกิจที่อิงระบบธรรมชาติ

ลุ่มน้ำขานเป็นที่ตั้งของอำเภอที่เรียกว่า สันป่าตอง และที่นี่ก็มีป่าต้น ‘ตองตึง’ มากสมชื่อที่ตั้งขึ้นมา ใบตองตึงเป็นใบไม้ที่เก็บมาจากต้นพลวง หรือในชื่อท้องถิ่นว่า ‘ตองตึง’ ใบตองตึงที่หมดยอายุแล้วจะร่วงหล่นลงสู่พื้นดินในป่าเป็นจำนวนมาก ชาวไร่ชาวนาพากันขึ้นไปเก็บใบตองตึงมาไฟเป็นตับๆ เก็บไว้ เพื่อ 1) ใช้มุงหลังคากระต๊อบ ร้านน้ำเพิงนอกประสงคิในบ้าน และ 2) นำไปขายให้เพื่อนบ้านที่มีความต้องการ ในราคาไฟละ 5 บาท เพิงหรือคูบหลังเล็ก ๆ จะใช้ใบตองตึงประมาณ 100 ไฟ

ชาวบ้านจะเปลี่ยนใบตองตึงนี้ตามอายุใช้งาน คือประมาณ 2-3 ปีเปลี่ยนครั้งหนึ่ง ในหมู่บ้านลุ่มน้ำขานมีครัวเรือนกว่าหมื่นครอบครัว มีผู้ใช้ใบตองตึงเพื่อสร้างเพิงเล็กๆ ในบ้านแทบทุกหลังคาเรือน แม้ประมาณว่าต้องใช้ใบตองตึงอย่างน้อยครั้งหนึ่งคือ 5,000 ครัวเรือน หรือประมาณ 500,000 ไฟต่อปี ก็ยังสามารถคิดเป็นเงินสดประมาณ 2,500,000 บาท ต่อปี การใช้ใบตองตึงทำให้ชาวไร่ชาวนาผูกพันอยู่กับทรัพยากรของท้องถิ่น และค่าเงินที่คำนวณมาจากรฐานของท้องถิ่น โดยไม่ผ่านระบบราคาของระบบทุน ทำให้ชาวบ้านได้ใช้ใบตองตึงในราคาถูก และที่สำคัญก็คือ ได้อยู่อาศัยในร่มเงาที่เย็นสบาย อีกทั้งยังเกิดการหมุนเวียนเงินตราอยู่ในลุ่มน้ำของตนเอง

ที่มาของตัวเลข : อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล้าป่าฝาง

จำนวนรายการพืชและสัตว์ที่เป็นอาหารเลี้ยงชุมชน สำนวณปี พ.ศ. 2543-2544

พืชผักพืชผลที่ได้ตามธรรมชาติ ไม่ต้องซื้อ	83 รายการ
เห็ดที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ	23 รายการ
พืชสมุนไพรที่ได้จากป่าหรือหมู่บ้าน	93 รายการ
สัตว์บกที่มีอยู่ตามธรรมชาติ	43 รายการ
ปลา ปู กุ้ง หอย สัตว์เลื้อยคลาน หรือครึ่งบกครึ่งน้ำ ที่ได้จากธรรมชาติ	61 รายการ
แมลงที่ได้จากธรรมชาติ	33 รายการ

3. เศรษฐกิจการเก็บ เต็ด และล่า

ชาวไร่ชาวนายังคงใช้เวลากับการหาของป่า หาเก็บเต็ดผักหญ้าตามไร่นาสวนที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ เก็บเต็ดผักพื้นเมืองบนต้นไม้ที่อยู่ตามถนน คันเหมือง ริมทางเดิน ขุดหน่อไม้ ขุดแมลงต่างๆ เก็บเห็ด และใบตองตึงตามชายป่า ริมห้วย และป่าพะของหมู่บ้าน ดักและจับสัตว์ที่เป็นอาหาร นำพืชและสัตว์เหล่านี้เข้าสู่ระบบการบริโภค และระบบตลาดของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

ชีวิตของชาวนาลุ่มน้ำขานยังแวดล้อมด้วยภูมิทัศน์ที่รองรับด้วยระบบธรรมชาติ ที่ตั้งของกลุ่มน้ำนี้เชื่อมกับลุ่มน้ำวาง สัมพันธ์กับภูเขาสูงตอนเหนือ และอำเภอสะเมิง ซึ่งยังมีป่าและลำห้วยที่เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ทางตะวันตกต่อเนื่องกับอำเภอจอมทอง และอำเภอสะเมิง ซึ่งยังอยู่ในระบบการผลิตแบบชนบท ตอนใต้ติดต่อกับจังหวัดลำพูน ซึ่งเป็นศูนย์กลางของตลาดเศรษฐกิจพื้นบ้าน ที่รวมเอาการผลิตอาหารจากอำเภอฝาง อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน มารวมไว้

แม้ว่าทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกลุ่มน้ำขานสามารถจะติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ ศูนย์กลางความเจริญของภาคเหนือ แต่ก็ยังถูกคั่นไว้ด้วยอำเภอหางดง เป็นระยะทางตามถนน 6 กิโลเมตร ซึ่งกำลังค่อยๆ แปรเปลี่ยนจากชนบทสู่ความเป็นเมือง

เมื่อมองจากสายตา ‘นอกท้องถิ่น’ การเก็บ เต็ด และล่า คล้ายกับกำลังสะท้อนการอนุรักษ์หรือการเกาะอยู่กับระบบดั้งเดิมหรือโบราณ ทำให้มีคำถามว่า ทำไมชาวนายังรักษาระบบโบราณเช่นนี้ไว้ แต่เมื่อพิจารณาดูใหม่ โดยที่เล็งมองเห็นเวลาเป็นเส้นตรง ไม่กำหนดตายตัวว่า เศรษฐกิจเมืองบงการเศรษฐกิจชนบททั้งหมด จะเข้าใจได้ว่า เศรษฐกิจของชุมชนสัมพันธ์กับความเป็นจริงภายใน

เงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ของกลุ่มน้ำขานเช่นนี้ กำหนดให้ผู้คน ชาวนาชาวไร่ของกลุ่มน้ำนี้ ยังเกี่ยวข้องกับระบบการผลิตที่สัมพันธ์กับภูมิทัศน์ (Landscape) และภูมิศาสตร์ชนบทของชุมชน ความทันสมัยของถนนสายเชียงใหม่-สันป่าตอง เป็นสิ่งกำหนดการเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ ของกลุ่มน้ำนี้ เช่น การเข้ามาของธุรกิจบ้านจัดสรร และโรงงานอุตสาหกรรมเกษตร รวมทั้งบริษัทส่งออกต่างๆ แต่ไม่ได้หมายความว่า จะยุติการทำงานของระบบอื่นๆ ทางสังคมของกลุ่มน้ำได้ง่ายนัก เพราะการผลิตเกี่ยวเนื่องกับความอยู่รอดของชีวิต ไม่ได้เกี่ยวเนื่องกับความทันสมัยอย่างหลับทันทีไปเสียทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ เราจึงพบว่า ชุมชนกลุ่มน้ำขานยังเกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากผลผลิตจากธรรมชาติโดยตรงเป็นปริมาณมาก

เห็ดถอบ ขึ้นในป่าเองตามฤดูเฉพาะต้นฝน

การที่ชาวนาชาวไร่ใช้เวลาทำงานเหล่านี้ ได้ชี้ให้เห็นว่า แรงงานของกลุ่มน้ำนี้บางส่วนยังเป็นอิสระอยู่มาก รวมทั้งพร้อมที่จะทำงานที่เสี่ยงต่อการไม่คุ้มทุน หรือไม่คุ้มเวลาและค่าตอบแทน แรงงานล่า เก็บ และเด็ด เป็นแรงงานที่เป็นอิสระจากระบบทุนนิยม และปลอดภัยจากบทบาทของค่าจ้าง อีกทั้งยังเป็นแรงงานที่มีลักษณะรวมหมู่ อย่างในฤดูเก็บเห็ด ชาวบ้านจะพากันไปคราวละ 50-60 คน จำนวนระยะทางที่คนหนึ่งต้องเดินไปในการหาเห็ด ประมาณวันละ 4-5 กิโลเมตร

ทรัพย์สินของชุมชนกลุ่มน้ำขานที่สำคัญ มิใช่เพียงทรัพยากรจากป่า และเงินทองที่ได้มาหรือจะได้อาจมาจากธรรมชาติและป่า แต่ทรัพย์สินในแง่ก็คือ ตัวความรู้ที่ชาวบ้านมีอยู่ ผ่านการถ่ายทอดมาของคนหลายรุ่นต่อเนื่องกัน การที่ชนหลายชาติพันธุ์ได้มาอาศัยอยู่ร่วมกันในกลุ่มน้ำขาน ก็เป็นเงื่อนไขสมทบให้ความรู้เรื่องทรัพยากรของแผ่นดิน และป่ายิ่งอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้เอง ชาวนาชาวไร่จึงยังสามารถระบุชื่อป่าเขา ลำห้วย และรู้จักวิธีใช้พืชพรรณไม่น้อยกว่า 335 ชนิด ตามรายการที่สำรวจได้ระหว่าง พ.ศ. 2543-2545 การรู้จักหรือไม่รู้จักสิ่งแวดล้อม เป็นสิ่งที่ชี้ขาดการครอบครองทรัพย์สิน เพราะหากว่าธรรมชาติมีอยู่แต่คนไม่รู้จัก สิ่งนั้นก็มิใช่ทรัพย์สินของชุมชน เงื่อนไขสำคัญของทรัพย์สินก็คือ ทรัพย์สินต้องเป็นสิ่งผลิตซ้ำชีวิตเองได้

**รายชื่อห้วยและแหล่งอาหารในป่า ที่ชาวบ้านบนที่ราบรู้จัก
(สำรวจระหว่างปี พ.ศ. 2542-2544)**

ห้วยสันช้างดำ	ห้วยบะกอก	ห้วยน้ำดิบ	ห้วยป่าลัวะ
ห้วยแกตอง	สันห้วยไม้แค	สันผาบ่อง	ห้วยบะเกียง
ห้วยกิวป่าคา	ห้วยไม้ยาง	ห้วยโป่ง	ห้วยมีน
ห้วยบอน	ห้วยวัวแดง	ห้วยป่าสิงห์	ห้วยทราย
แก่งน้ำเหี้ย	ห้วยขี้ดี	ห้วยซ้อ	ห้วยโป่ง
ห้วยยาว	ห้วยตีมนอนดินแดง		

เมื่อสำรวจรายชื่อห้วยและแหล่งอาหารในป่า เฉพาะที่ติดต่อกับตำบลสันปูเลย จากความรู้ของชาวบ้านบนที่ราบกลุ่มน้ำขาน ได้พบว่า ชาวบ้านรู้จักชื่อ 22 แห่ง และเดินเข้าออกเพื่อไปเก็บเห็ด ขุดหน่อไม้ หาของป่าต่างๆ เป็นประจำ โดยเฉพาะในฤดูฝน

หมู่บ้านกลุ่มน้ำขาน ก็เช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆ ในภาคเหนือ ซึ่งมักจะมีป่าที่ใช้สอยเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เรียกว่า ป่าหน้าหมู่บ้านชนิดนี้อาจอยู่บริเวณป่าช้า รอบๆ วัด รอบศาลหรือหอเจ้าบ้าน และบริเวณเชิงเขาใกล้หมู่บ้าน เป็นต้น การหาของป่า การล่า เก็บ และเด็ด ผูกพันกับฤดูกาล ไม่ใช่ราคา เพราะมนุษย์ไม่สามารถกำหนดควบคุมป่าได้ ดังนั้น ความรู้เรื่องฤดูกาลและเรื่องป่า จึงเป็นปัจจัยสำคัญของชาวไร่ชาวนา เพื่อจะเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ

ความรู้ที่สะท้อนความสามารถในการใช้ทรัพยากร : ครอบครัว ไล คำแปง

“เราไม่มีที่ดินทำกินเลย จึงจำเป็น ต้องยืมงานหาเห็ด
หาของป่าขาย ในป่ามีอาหารที่เราเก็บได้แทบทุกเดือน
ถ้าเรามีความรู้ คนไม่รู้ก็เดินผ่านไปเฉยๆ ไม่มี
ประโยชน์”

“การที่พูดว่าป่ามีประโยชน์นั้นเป็นความจริง แต่ถ้า
เด็กสมัยนี้ไม่รู้จักป่า ไม่รู้จักการเก็บเห็ด คุกกี้ไม่เป็น
แล้วธรรมชาติมีประโยชน์แบบไหน ลูกสะใภ้มาอยู่
ด้วย อายุราว 19 ปี ต้องสอนอยู่นาน นี่ก็ยังไม่ค่อย
รู้จัก เด็กสมัยนี้ไปโรงเรียนเช้า ค่ำกลับบ้าน เสาร์
อาทิตย์ก็ไม่เอางานเอาการ จะไปเข้าป่าหาเห็ดหา
ผักได้อย่างไร อีกหน่อยก็ได้แต่เดินผ่าน เดินเหยียบ
ยังไม่รู้จักว่านั่นแหละอาหาร กินได้ ของดี”

พ่ออุดม มานะวงศ์ และไล คำแปง สองพ่อลูก
ไปเก็บผักหวาน เห็ด เห็ดหอม
ต้องเดินเท้าวันละ 4-5 กิโลเมตร
ลุงอุดมกล่าวว่าสิ่งที่สำคัญคือ บนดอยเรามีอิสระ
งานโรงงานเราเป็นคนรับจ้างสุดแต่เขาจะใช้

ต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของ ไล คำแปง และอุดม มานะวงศ์ เกี่ยวกับ
ความรู้ในการเลือก ‘เห็ด’ ซึ่งทำให้ชาวบ้านใช้ทรัพยากรจากป่าได้สำเร็จ

ชื่อ	คำอธิบายของครอบครัวไล คำแปง (พ.ศ.2544)
เห็ดหอม	ต้องเก็บหน้าฝน ฝนตก เห็ดเริ่มออก เวลาเก็บเห็ดหอมจะมีความสุขมาก เพราะมัน ‘ม่วนมือ’ และ ‘ม่วนใจ’ เห็ดบางอย่างเก็บยาก เหนื่อย
เห็ดไข่ห่าน	ลักษณะคล้ายไข่ มีปลอกหุ้มดิน วันหรือสองวันจะโผล่ขึ้นมาเป็นดอกตูม แล้วก็บานเหี่ยวไป
เห็ดขมิ้น	ออกทั่วไปบนพื้นดิน สีเหลืองสดเหมือนขมิ้น ขึ้นในที่ชุ่มชื้น
เห็ดถอบ	วงกลมรี แบน ดูน่าย เห็ดอ่อนสีขาว เห็ดแก่เริ่มสีดำ ออกเดือนแปดเดือนเก้า (นับเดือนแบบล้านนาตรงกับต้นฤดูฝน)
เห็ดหอม	หลังมีสีเขียว กลิ่นหอม อยู่ในป่านาน 4-5 เดือน
เห็ดโคน	ขึ้นตามจอมปลวก
เห็ดดิน	ขึ้นตามใบตองเน่า ขึ้นรา เห็ดนี้ชอบอยู่บริเวณที่มีไม้เป่า ตองตึง
เห็ดแดง	ขึ้นมาเหนือดิน สีแดง

รายการอาหารที่ชาวไร่ชาวนาได้จากสิ่งแวดล้อมนี้
แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของทรัพยากรตามธรรมชาติ
ซึ่งต้องอาศัยความรู้ของชาวนา 3 อย่าง คือ

1. จะหาทรัพยากรอาหารนั้นจากไหน
2. ฤดูกาลไหน เวลาไหน
3. นำมาทำอาหารได้อย่างไร

ถ้าปราศจากการถ่ายทอดความรู้นี้ ก็หมายถึงการสูญเสียแหล่งทรัพยากรอาหาร

รายการ	ได้จากไหน	ระยะเวลา	ใช้ประโยชน์
ผักแคบ	ริ้วบ้าน	ตลอดปี	ต้ม แกงแค นึ่งกับน้ำพริก
ชะอม	ปลูกในบ้าน	ตลอดปี	ลวก แกง ทอดใส่ไข่
ผักบุ้ง	ทุ่งนา	ตลอดปี	คั่ว ผัด แกง ทอด
ผักขี้ติ้ว	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง
ผักไข่เหา	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง
ผักปาด	ที่ขึ้น นา	หน้าฝน	แกง ส้า
ผักบั้ง	ริ้วบ้าน	หน้าฝน	ต้ม จอ เจียว
ผักหวาน	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง
ผักกุ่มป่า	ริมแม่น้ำ	หน้าฝน	ยำ
ผาม	หนองน้ำ	หน้าแล้ง	คั่ว
เตา	นา	หน้าฝน	ยำ
ดอกดิน	นา	หน้าฝน	แกง ยำ
ผักขี้เหล็ก	ริมทาง	ตลอดปี	แกง ยำ นึ่ง
ผักปอด	นา	หน้าฝน	ส้า
ผักแว่น	นา	ตลอดปี	เจียว ต้ม
ผักฮิ้น	นา	หน้าฝน	ส้า
ผักควบ	นา	หน้าฝน	ส้า
ส้มป่อย	สวน ป่า	ตลอดปี	แกง
ผักเหือด	สวน บ้าน	หน้าแล้ง	ยำ แกง
ผักสาบ	สวน	หน้าแล้ง	แกง
ผักเผ็ด	สวน	ตลอดปี	ใส่แกงแค
เห็ดหล่ม	ป่าแพะ	ต้นฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก

รายการ	ได้จากไหน	ระยะเวลา	ใช้ประโยชน์
เห็ดแดง	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดโคน	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดหัวเช่า	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดข้าวตอก	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดไข่ห่าน	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดไข่นก	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดห้า	ป่าแพะ	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดถั่วเน่า	เพาะเอง	หน้าฝน	แกง ต้ม ตำน้าพริก
เห็ดถอบ	ตามดอย	หน้าฝน	แกง ต้ม
เห็ดฟาง	เพาะเอง	ตลอดปี	ผัด ยำ แกง นึ่ง
แมงเม่า	ตามแสงไฟ	หน้าฝน	คั่วเค็ม
แมงจอน	นา	หน้าฝน	คั่วเค็ม
แมงมัน	ในรู ตามแสงไฟ	หน้าฝน	คั่วเค็ม
แมงนูน	ยอดมะขาม	หน้าฝน	คั่วเค็ม
ขี้ดอบ	ขี้วัว ขี้ควาย	ตลอดปี	คั่วเค็ม
แมงแตบ	นา	ตลอดปี	คั่วเค็ม
แมงขี้เยี่ยว	นา	ตลอดปี	คั่วเค็ม
จิ้งหรีด	รูดิน	ตลอดปี	คั่ว ตำน้าพริก
แมงฮีนัว	นา	ตลอดปี	ทอดใส่ไข่
แมงฮิปอก	นา	ตลอดปี	แกงใส่หน่อตอง
แมงดา	นา	ตลอดปี	ตำน้ำพริก
แมงเหนียง	นา	ตลอดปี	คั่วเค็ม

รายชื่อสัตว์น้ำที่ยังมีอยู่ในธรรมชาติ

1. ปลากด	36. ปูจ้าว
2. ปลากั้ง	37. ปูจำ
3. ปลาแก้ม	38. ปูน้ำนม
4. ปลาขาว	39. ปูนา
5. ปลาจอนทราย	40. ปูพระราชทาน
6. ปลาซ่อน	41. ปูเมือง
7. ปลาชีว	42. กุ้งฝอย
8. ปลาดุก	43. ตะพาบน้ำ
9. ปลาดูน	44. เต่า
10. ปลาดอง	45. กบ
11. ปลาดะเพียน	46. เขียด
12. ปลานิล	47. เขียดคา
13. ปลาไน	48. เขียดจุก
14. ปลาปก	49. เขียดดำป้าบ
15. ปลาฝา	50. เขียดแลว
16. ปลายี่สก	51. เขียดวาด(เขียดน้อย)
17. ปลาแรด	52. อึ่ง
18. ปลาสร้อย	53. อีฮวก (ลูกอ๊อด)
19. ปลาสวาย	54. คางคก
20. ปลาสลาก	55. งูจง
21. ปลาสลิด	56. งูตึง
22. ปลาสวาย	57. งูสิงห์
23. ปลาสะเด็ด	58. งูเห่า
24. ปลาสะโตก	
25. ปลาสีก	
26. ปลาหลด	
27. ปลาเหยียน	
28. ปลาไหล	
29. หอยเกล็ดแดง	
30. หอยขม, หอยขี้ขม	
31. หอยโข่ง	
32. หอยตะกั่ว	
33. หอยฝักดาบ	
34. หอยละเว่อ	
35. หอยละเอียด	

รายชื่อพืชผักพื้นบ้าน

1 กระถิน	39 ผักเค็ด	77 ผักฮายฮั่ว
2 ก้อมก๋อขาว	40 ผักแค	78 ผักฮ้วน
3 ก้อมก๋อดำ	41 ผักแคบ (ตำลึง)	79 ผักเฮือด
4 กูก	42 ผักจี้จ้อ	80 ผำ
5 ขมิ้น	43 ผักจ้ำ	81 ผ้าย
6 ข่าขาวป้าง	44 ผักเชียงดา	82 พญายอ
7 ขี้เหล็ก	45 ผักตบ	83 มะแปบ
8 ดอกจี่ว	46 ผักบั้ง	84 มันแกว
9 ดอกดิน	47 ผักปราบ	85 หน่อไม้ซาง
10 ดอกต้าง	48 ผักบั้ง	86 หน่อบง
11 ดอกลิงกลาง	49 ผักป่าน	87 หน่อไร่
12 ดอกหิน	50 ผักปอด	88 หมากผู้
13 เต่า	51 ผักปุย่า	89 หมากแม่
14 บวคควัก	52 ผักปูลิง	90 มะเมาะ
15 บอน	53 ผักเปี้ยว	91 หวานข้าวใหม่
16 บะค้อนก้อม	54 ผักเผ็ด	92 เห็ดขมิ้น
17 มะระขี้นก	55 ผักไผ่	93 เห็ดข้าวดอก
18 มะริดไม้	56 ผักพ้อคำตี้เมียบ	94 เห็ดไข่นก
19 มะตำเลื้อ	57 ผักม่วง	95 เห็ดไข่ม่าน
20 บัวลอย	58 ผักแว่น	96 เห็ดไข่มะลิ้ง
21 ใบโกศล	59 ผักสลิด	97 เห็ดโคน
22 ใบเล็บครุฑ	60 ผักสะแหล	98 เห็ดดำ
23 ปูเลย	61 ผักส้า	99 เห็ดแดง
24 ผักกาด	62 ผักสาบ	100 เห็ดถอบ
25 ผักคาวตอง	63 ผักเสี้ยน	101 เห็ดถั่วเน่า
26 ผักกุ่ม	64 ผักเสี้ยว	102 เห็ดแฝด
27 ผักกุ่มปลา	65 ผักแส้ว	103 เห็ดฟาง
28 ผักกูด	66 ผักหนอก	104 เห็ดมัน
29 ผักเกี้ยงพาโย	67 ผักหนาม	105 เห็ดลม
30 ผักข้าว	68 ผักหละ	106 เห็ดวอน
31 ผักขี้ขวง	69 ผักหวานบ้าน	107 เห็ดหนาม้อย
32 ผักขี้ตัว	70 ผักหวานป่า	108 เห็ดหล่ม
33 ผักขี้เสียด	71 ผักไห่	109 เห็ดหอม, เห็ดหอมป่า
34 ผักโขม	72 ผักเหมือดดำ	110 เห็ดหัวเช่า
35 ผักไข่นา	73 ผักอาน	111 เห็ดห้า
36 ผักไข่นา	74 ผักอีจ้อ	112 เห็ดหูเมียบ
37 ผักควบ	75 ผักอีฮิน	113 เห็ดหูลัวะ
38 ผักคำสุข	76 ผักอีฮิม	

รายชื่อแมลงที่หาได้จากธรรมชาติ

1. ขี้ขี้	16. แมงขี้คร้าน	31. แมงเหินยงควาย
2. ขี้เหินยง	17. แมงขี้ต๊อบ	32. แมงอีหนั้ว
3. เขียดละออง	18. แมงขี้เยี่ยว	33. แมงอีหนั้วกลับ
4. ไช้มัดส้ม	19. แมงขี้หลอบ	34. แมงอีหนั้วหนาม
5. จักจี้	20. แมงจอน	35. แมงอีเหินยง
6. จักจั่น	21. แมงช้าง	36. แมงอีเหินยง
7. จิ้งกู่	22. แมงดา	37. แมงอีปอก
8. จิ้งหรีด	23. แมงนูน	38. แมงอีห้วน
9. ตัวง	24. แมงเนียน	39. หนอนไม้ไผ่
10. ดีเหินยง	25. แมงมัน ไช้แมงมัน	40. อีปิ้ง
11. ต่อ	26. แมงเมา	
12. แตน	27. แมงแม่แดด	
13. ผึ้ง	28. แมงแม่ฝน	
14. แมงกะซอน	29. แมงเหินยง	
15. แมงกอม	30. แมงเหินยงเข็ม	

บทที่ 7

พลวัตระบบแรงงานและที่ดิน

1. ระบบแรงงานและค่าจ้าง 180

1.1 พลวัตของระบบการใช้แรงงาน 180

การปรับตัวของระบบแรงงาน 182

ก. ระบบการเอาแรง หรือ เอามือเอววัน (แทนวัน ส้ายวัน) 182

ข. ระบบเปลี่ยนกันจ้าง (ปลัดกันจ้าง) 186

ค. ระบบการจ้างเหมา 187

ความหมายที่แท้จริงของการจ้างแรงงานในชนบท 190

ง. ระบบ ‘ร้อยถอน’ หรือ ระบบ ‘ช่วยกินข้าว’ 191

1.2 การปรับตัวของระบบค่าจ้างต่อสู้กับระบบทุน 193

1.3 การเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่ระบบธุรกิจชุมชน 194

หัตถกรรมในครัวเรือน 196

1.4 แรงงานรับจ้างในระบบทุนนิยม 199

2. ระบบที่ดินและค่าเช่า 200

1) ระบบนาฝ้างี้ หรือ ปันกึ่ง ... 200

2) ระบบฝ้างสาม หรือ ปันสาม ... 201

3) ระบบซื้อหลังนา หรือ ขายหลังนา ... 201

4) ระบบทำฟรี หรือ แบ่งข้าวให้เจ้าของนา ... 202

5) ระบบเช่าสวนแล้ง ... 203

บทที่ 7

พลวัตระบบแรงงานและที่ดิน

1. ระบบแรงงานและค่าจ้าง

1.1 พลวัตของระบบการใช้แรงงาน

โดยปกติแล้วชาวไร่ชาวนาทำงานโดยอาศัยแรงงานครอบครัว แต่ระบบการศึกษา และค่าจ้างแรงงานในเมืองใหญ่ ได้ดึงแรงงานออกจากชุมชนอย่างต่อเนื่อง แรงงานหนุ่มสาวหันไปนิยมการทำงานโรงงานตามสมัยนิยม และเพื่อหลีกเลี่ยงหางานไร่ นา ด้วยเหตุนี้ภาวะขาดแคลนแรงงานจึงเกิดขึ้นทั่วไปในชนบททุกภาคของประเทศไทย

ชาวบ้านบ้านท่าเตื่อ กำลังช่วยกันเกี่ยวข้าวเหลือง โดยใช้ระบบเอาแรง

แม้ว่าสถานการณ์ IMF จะทำให้เมืองชบเซามาระยะหนึ่ง แต่ผลของมันก็มีอยู่ไม่ยาวนาน ด้วยเหตุที่เชียงใหม่เป็นเมืองท่องเที่ยว และมีอุตสาหกรรมต่อเนื่องกับการท่องเที่ยวจำนวนมาก เช่น การบริการ การผลิตสินค้าหัตถกรรมและสินค้าแปรรูปต่างๆ จึงมีศักยภาพสูงในการสร้างงานให้แก่แรงงานที่ย้ายถิ่นเข้าไปในตัวเมือง

นิคมอุตสาหกรรมลำพูน ซึ่งมีที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากลุ่มน้ำขานก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้แรงงานคนหนุ่มสาวไม่อยู่ในถิ่น ถึงอย่างไรพวกเขาก็ยังอยู่ในวัยแห่งการผจญภัยและเผชิญโลก ซึ่งน้อยรายที่จะชื่นชอบชีวิตอันจำเจ ไร้แสงสีเช่นหมู่บ้านชนบท

ราคาข้าวที่ถูกลงต่อเนื่องกัน รวมทั้งต้นทุนปุ๋ยและสารเคมีที่ถีบตัวสูงขึ้น ทำให้ที่นาถูกปล่อยให้รกร้างจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะในพื้นที่ปลายระบบน้ำที่น้ำไม่พอเพียงต่อการเกษตร ฤดูนาปรังเป็นฤดูที่จะมีที่ดินถูกทิ้งว่างเปล่ามากที่สุด ชาวนาที่มีแรงงานไม่พอและเห็นว่าการปลูกข้าวไม่คุ้มทุนในการขายอีกต่อไป อาจจะหันมาเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไย

ลำไยโตแล้ว

ที่ดินแปลงนี้ซักร่องแล้ว แต่แปลงถัดไป เป็นสวนลำไย 3 ไร่

การขาดแคลนแรงงานกลายมาเป็นปัญหาสำคัญที่คุกคามความมั่นคงของหมู่บ้านรุนแรงที่สุด จนกระทั่งชาวไร่ชาวนาจำนวนมากได้แปรที่นาถุ่มให้กลายเป็นสวนลำไย เพราะการปลูกลำไยไม่ต้องใช้แรงงานมาก ชาวนายังรักษาชีวิตชุมชนไว้ได้ อีกทั้งไม่มีโอกาสที่จะขาดทุนเลย

ผลผลิตเกษตรสำคัญ เปรียบเทียบ 2 ปี	พ.ศ.2535 (ไร่)	พ.ศ. 2544 (ไร่)
ข้าวเจ้า	9,136	5,436
ข้าวนาปี	1,469	4,369
ข้าวนาปรัง	7,667	1,067
ข้าวเหนียว	42,148	21,298
ข้าวนาปี	42,418	21,162
ข้าวนาปรัง	-	136
ลำไย	5,101	12,831

ตัวเลขข้างมือนี้ แสดงให้เห็นว่า
ในรอบ 10 ปี นับแต่ พ.ศ.2535 เป็นต้นมา
พื้นที่ทำนาลดลง ถึงกว่า 20,000 ไร่
และมีผู้ปลูกลำไยเพิ่มขึ้นถึง 7,730 ไร่
ที่มา : กรมส่งเสริมการเกษตร

การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการเพาะปลูกใหม่ของชาวไร่ชาวนาเช่นนี้ ย่อมคุกคามระบบการพึ่งตนเองด้านอาหาร และเปลี่ยนแปลงระบบแรงงาน เพราะแรงงานชาวนาจะหายไปจากระบบการผลิตข้าวถึงครึ่งหนึ่ง

พลวัตเศรษฐกิจ เคลื่อนย้ายออกห่างจากดุลยภาพเดิมของชุมชนที่เศรษฐกิจหมุนเวียนภายในสูง โดยสอดคล้องกับการลดจำนวนลงของแรงงานการผลิต การลดจำนวนลงของพื้นที่ปลูกข้าว การเพิ่มขึ้นของการปลูกลำไย ซึ่งพึ่งพาตลาดภายนอกค่อนข้างสูง เพื่อให้ตอบสนองความต้องการใช้เงินตราในระบบสังคมที่เปลี่ยนไป

การปรับตัวของระบบแรงงาน

ชาวนาชาวไร่ได้ใช้ความพยายามอย่างสูงในการปรับตัวเข้ากับระบบใหม่ แม้ว่าจะมีแรงงานเคลื่อนย้ายไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและบริการมาก แต่แรงงานเหล่านี้ยังมีส่วนพึ่งพิงภาคเกษตรกรรม อีกทั้งชาวนาก็ยังคงใช้ชนบทเป็นหลังพิง เพื่อเป็นหลักประกันความมั่นคงของตนอยู่ ขบวนการปรับตัวของแรงงานปรากฏออกมาในระบบต่างๆ 4 ระบบ คือ

- ก. ระบบการเอาแรงหรือเอามือเอววัน
- ข. ระบบเปลี่ยนกันจ้าง
- ค. ระบบจ้างเหมา
- ง. ระบบร้อยถอน

ก. ระบบการเอาแรง หรือ เอามือเอววัน (แทนวัน, ล้ายวัน)

การทำงานโดยระบบเอาแรง หรือเอามือเอววันนั้น ที่จริงมีอยู่ในทุกภาคของประเทศไทย ในภาคอื่นๆ เรียกว่า ‘ลงแขก’ ‘อยู่มือ’ ‘เอาแรง’ และ ‘โซแรง’ เป็นต้น การเอาแรงหรือเอามือเอววันของล้านนานั้น กล่าวได้ว่ามีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ เพราะมีการจัดระบบเอามือในงานการผลิต ประเพณี และพิธีกรรม อย่างเป็นระบบและเป็นทางการ การเอามือแทรกซึมอยู่ทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นงานในไร่นา งานของหมู่บ้าน งานประเพณีในวัด และแม้กระทั่งงานศพ คนลุ่มน้ำขานเป็นส่วนหนึ่งของระบบเอาแรง ดังที่กล่าวมานี้ พวกเขาเป็นสมาชิกของกลุ่มเอามือเอววัน คนละอย่างน้อยก็หลายกลุ่มต่างกรรมต่างวาระ ภาพที่ปรากฏให้เห็นได้ทั่วไปก็คือ ในทุกสถานการณ์และในทุกๆ แห่งที่ต้องใช้แรงงานมาก จะเห็นชาวบ้านมาร่วมมือกันลงแรงทำงาน ความรู้สึกที่ชอบทำงานเป็นหมู่พวกนี้ สัมผัสตัวอยู่ในสภาวะจิตของชาวบ้านที่ว่า ‘เยียะการคนเดียว อิดเหมือนจะตาย เยียะการหลายเหมือนเล่น’ คำว่า ‘เยียะการหลายเหมือนเล่น’ นั้นเป็นสภาวะจิตที่มาจากวัฒนธรรม ‘ม่วนใจ๋’ ของชาวล้านนาเอง ดังตัวอย่าง การใช้คำว่า ‘ม่วน’ ในชีวิต เช่น เมื่อแม่ค้าขายของได้มาก เรียกว่า ‘ขายม่วน’ เมื่อทำงานมีความสุข เรียกว่า ‘เยียะกำม่วน’ ชาวนาผู้ซึ่งตัดสินใจปลูกหอมหัวใหญ่ แทนที่จะปลูกถั่วเหลืองคนหนึ่งกล่าวว่า “ปลูกถั่วเหลืองส่วนมากเราต้องทำงานคนเดียว หรือทำกันเองในครอบครัว เวลาขายก็ขายไปเจิบๆ แต่หอมใหญ่นี้ เป็น หอมม่วน เวลาทำก็ไปที่ละหลายสิบคน เราทำ เขาทำ เวลาขายก็ขายพร้อมกันทั้งทุ่งนั่นแหละ” คำอธิบายของการทำงานร่วมหมู่มีเพิ่มเติมว่า “หมู่เฮาเยียะด้วยกัน ก็ปันแล้ว เยียะคนเดียว อิดอ่อนเมื่อใดก็บ่แล้วสักเตื่อ”

ปัจจุบัน เนื่องจากจำนวนแรงงานในหมู่บ้านลดลง แต่งานมีจำนวนมากขึ้น ระบบเอามือเอววันที่เคยชบเซาในระยะหนึ่งเพราะเข้าไปทำงานในเมือง ก็หวนกลับมา

งานที่มีการใช้ระบบเอาแรง
1. ทำนา
2. ปลูกถั่วเหลือง
3. ปลูกผัก
4. สร้างบ้าน
5. งานเหมืองฝาย
6. งานศพ
7. เื่อนเย็น
8. งานของหมวดบ้าน
9. งานของหมวดวัด

รายชื่อหมู่บ้าน(บางส่วน)ที่ยังนิยมระบบเอามือเอววันในปี พ.ศ. 2542-2545
1. บ้านหนองหวาย
2. บ้านกลางเหนือ
3. บ้านศาลา
4. บ้านสันกาวาน
5. บ้านแม่
6. บ้านหัวข่วง
7. บ้านใหม่สามหลัง
8. บ้านท่าเตื่อ
9. บ้านปวงสนุก
10. บ้านจอมแจ้ง
11. บ้านร้องขุ่ม
12. บ้านเด่น
13. บ้านหัวฝาย
14. บ้านเปียง
15. บ้านเหมืองฟู

มาใหม่ ‘ระบบเอามือเอววัน’ คือ การผลักดันไปช่วยเป็นแรงงานให้แก่กันและกันของชาวนา โดย
นับเอววันที่ทำงานเป็นเกณฑ์แทนการจ้างด้วยสิ่งของหรือเงินตรา

จากการสำรวจหมู่บ้าน 78 หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ได้พบว่า มีเพียง 12 หมู่บ้านที่ได้เลิก
ระบบเอามือเอววัน หมู่บ้าน 47 แห่งมีการเอามือเอววันผสมกับระบบการจ้างรายวันและจ้างเหมา
มี 13 หมู่บ้านที่ชาวบ้านนิยมการเอามือเอววันกันมาก ในปีทำการสำรวจคือ พ.ศ. 2543-2545

การที่ระบบเอามือเอววัน อันเป็นระบบการระดมแรงงานแบบชุมชนหมู่บ้านโบราณ
ยังคงทนข้ามเวลาหลายร้อยปีนั้น มีเหตุผลสำคัญ 4 ประการ คือ

- 1) งานไร่นาต้องการใช้แรงงานมาก จำเป็นที่จะต้องใช้ความร่วมมือกันของชุมชน
- 2) ระบบเอามือเอววันลดความตึงเครียดในการทำงาน สอดคล้องกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์ฉันท์ญาติ ทำให้การระดมแรงงานเป็นไปได้ง่าย
- 3) ระบบเอามือเอววันลดความจำเป็นในการใช้เงินสด ลดต้นทุนการผลิต ดังนั้น ชาวนาซึ่งขาดแคลนเงินสดก็จำเป็นต้องอยู่ในระบบการเอามือเอววัน แทนที่จะย้ายไปอยู่ในระบบการจ้างโดยให้ค่าจ้าง
- 4) ราคาข้าวถูกต้องเนื่องกันมายาวนาน จนกระทั่งการผลิตข้าวกลายเป็นการผลิตอาหารล้วนๆ ไม่ใช่การผลิตสินค้า ระบบเอามือเอววันสอดคล้องกับระบบยังชีพตามธรรมชาติ และด้วยเหตุนี้ เราได้พบว่า การเอามือเอววันได้ถูกนำไปใช้ในระบบการผลิตพืชชนิดอื่นๆ อีก

กลุ่มเอมแรงปลูกข้าวที่บ้านหนองปิ้ง
ในฤดูทำนาปี พ.ศ.2544 ใช้แรงชาวนา 11 แรง

“คนที่ไม่เอววัน ส่วนใหญ่เป็นพวกที่มีนายน้อย พวกที่มีนายน้อย 3 ไร่ 4 ไร่ขึ้นไปนี้จะเอววันกัน เพราะพวกที่มีนายน้อยก็จ้างคนแทน และตัวเองก็ไปรับจ้างด้วย บางทีก็มีพวกนาเยอะบางคนก็ไปรับจ้างปลูกด้วยถ้านาของตัวเองเสร็จแล้ว คนที่มีนายน้อย เช่น 1-2 ไร่ จ้างปลูกตกไร่ละ 400 บาท 2 ไร่ก็ 800 เขาจะมาเอมแรงทำไม 8-9 คนก็จะต้องไปสัปดาห์ 8-9 วัน เสียเวลา ไปรับจ้างทำดีกว่า ในการเอววันจะเสียเงินน้อยกว่า การเอววันบ้านนี้มีประมาณ 10 กว่าราย จ้างประมาณ 4-5 ราย บางคนก็มีร้อยถอน เช่น มัด หาบ ตี 100 ถอน 20”

(เจริญ จรรยา ฝ่ายทำบ่อเย็น)

“สมมุติเราจะปลูกก่อน เราจะปลูกเป็นมือแรก สมมุติปลูกวันที่ 1 ปุ๊บ เราจะไปรับจ้างคนอื่นในวันต่อไป แต่คนอื่นก็จะปลูกวันที่ 1 วันมันตรงกัน เราก็เอาวันกันเลย เราก็ไม่ไปแล้วที่จะรับจ้าง แต่ถ้าหากเราจะไปรับจ้าง เราก็ต้องจ้างคนอื่นด้วย

ที่เราสามารถหาคนมาเอาวันได้ก็เพราะ คนที่จะมาเอาวันเขาหวังว่าจะมาเอาวันเราไปแทนวันเขาอีก (เอาวัน เรียกอีก 2 แบบคือ แทนวัน หรือ ส่ายวัน) เวลาเขาปลูกเขาต้องสละ การรับจ้างกับการเอาวันมันดีไปคนละอย่าง พูดถึงว่าถ้าเราจ้างเสร็จมันก็เสร็จเราปลูกวันที่ 1 มันเสร็จแล้ว เราก็ไม่ต้องไปส่ายวันใครเลย เราจะไปทางใดก็ได้ เราจะไปรับจ้างใครก็ได้ เราจะไปทำอะไรก็ได้หมด อิสระแล้ว แต่ถ้าเมื่อเราเอาวันสมมุติตัวเองปลูกวันที่ 1 มีคนมาเอาวันเรา 5 คน ตัวเราจะต้องไปส่ายทั้ง 5 คน อย่างที่สอง คนนั้นจะปลูกเราจะต้องไปส่ายแล้ว 1 วัน วันที่ 3 อีกคนจะปลูกเราก็ต้องไปส่าย ไปส่ายจนครบคนให้มันเสร็จ

คนที่เอาววันนี้มันง่ายกว่าคนจ้าง เพราะว่ามันจะมีนาเหมือนกัน มันก็ต้องการความช่วยเหลือจากกันและกัน แบบว่าเราเอาววันกันดีกว่าไหม

บางคนเจ้าของนาจะต้องไปหาคนรับจ้างก่อน ถ้าไม่ได้คนรับจ้างค่อยไปเอาวัน เพราะเอาวันมันเสียเวลา มันกินเวลาหลายวัน คนเอาววันนี้เอาไม่ยาก คนรับจ้างนี้จะหายาก เพราะถ้าเขาติดงานนั้นแล้วเขาจะไม่ไป มันก็จะติดกันไป การเอาววันนี้มันต้องสละเวลา ถ้าเขาไม่ไป คนอื่นก็จะไม่มีใครไปทำของเขา มันมาลายนี้รูปนี้”

(นางจันทร์ เมืองแก้ว ฝ่ายปวงสนุก)

แม้ว่าระบบเอามือเอาววันจะคงทน และยังรองรับระบบเศรษฐกิจพึ่งตนเองของชุมชนอยู่ แต่แนวโน้มที่ปรากฏว่าหมู่บ้านถึง 12 แห่งได้เลิกระบบนี้แล้ว อีกทั้งหมู่บ้าน 47 แห่งต้องใช้ระบบจ้างรายวันและระบบจ้างเหมา เข้าช่วยสมทบกับแรงงานครอบครัวและระบบเอามือเอาววันในการผลิตข้าวนั้น เป็นผลมาจากความเปลี่ยนแปลง ในระบบแรงงานอันเนื่องมาจาก

1) การแย่งชิงแรงงานโดยระบบการจ้างงานของระบบอื่นนอกชุมชน โดยเฉพาะจากภาคอุตสาหกรรม การกดดันให้ราคาสินค้าเกษตรต่ำกว่าต้นทุนการผลิตของระบบทุนนั้น เป็นตัวการอันสำคัญที่สุดที่ทำให้ชาวนาต้องเบนออกจากภาคเกษตรกรรมซึ่งให้ผลตอบแทนเงินสดต่ำ ทั้งนี้เพราะรายจ่ายเงินสดต่างๆ ของชาวไร่ชาวนาสูงขึ้นเกินกว่ารายรับที่ชาวนาได้รับจากผลผลิตการเกษตร ชาวนาจำเป็นต้องแสวงหารายได้เงินสดเพิ่มเติมจากระบบเศรษฐกิจอื่นนอกภาคเกษตรกรรม

การเอาแรง		
หมู่บ้าน	ยังมี	ไม่มี
1. ก้าวแล่น้อย	✓	
2. ก้าวเลหหลวง		×
3. จอมแจ้ง	✓✓	
4. เจตีย์เน้ง	✓	
5. ฉิมพลี	✓	
6. ดงกำ	✓	
7. ดอนตัน	✓	
8. ดันแกง	✓	
9. ดันหน่น้อย	✓	
10. ดันหน่นหลวง	✓	
11. ท่าเตื่อ	✓✓	
12. ท่าโป่ง	✓	
13. ทุ่งเสี้ยว		×
14. ทุ่งหลุก		×
15. บ้านกลางใต้	✓	
16. บ้านกลางเหนือ	✓✓	
17. บ้านดง	✓	
18. บ้านเด่น	✓✓	
19. บ้านตันกอก	✓	
20. บ้านตันตัน		×
21. บ้านตันฝิ่ง	✓	
22. บ้านท่าวังพร้าว	✓	

การเอาแรง		
หมู่บ้าน	ยังมี	ไม่มี
23. บ้านป่าดัว	✓	
24. บ้านปาลาน (ต.สองแคว)	✓	
25. บ้านป่าสัก		×
26. บ้านเปียง	✓✓	
27. บ้านแม	✓✓	
28. บ้านร้อง		×
29. บ้านศาลา	✓✓	
30. บ้านสบาว	✓	
31. บ้านสองแคว	✓	
32. บ้านสัน	✓	
33. บ้านสันคะยอม	✓	
34. บ้านหนองคอบ		×
35. บ้านหัวข่วง	✓✓	
36. บ้านใหม่สามหลัง	✓✓	
37. ปางสนุก	✓✓	
38. ป่าจี	✓	
39. ปาลาน	✓	
40. ป่าอ้อย		×
41. แพะสันเหนือ	✓	
42. ร่องขุ่ม	✓✓	
43. ร่องตีมิด	✓	

การเอาแรง		
หมู่บ้าน	ยังมี	ไม่มี
44. ร้องธาร	✓	
45. สบาว	✓	
46. สองแคว	✓	
47. สันกาวาพ	✓✓	
48. สันปูเลย	✓	
49. สันเหนือ	✓	
50. หนองปิ้ง	✓	
51. หนองพันเงิน	✓	
52. หนองหวาย		×
53. หนองห้า	✓	
54. หนองอึ่ง (ทุ่งฝัารด)	✓	
55. หัวฝาย	✓	
56. หัวฝาย	✓✓	
57. เหมืองฟู	✓✓	
58. ใหม่ม่วงก่อน		×
59. ใหม่ร้องชุด	✓	
60. อุเม็ง	✓	

- ✓✓ หมายถึงยังมีการเอาแรงมาก
 ✓ หมายถึงมีน้อย
 × หมายถึงไม่มีการเอามือเอววัน

2) เมื่อมีคนทำนาลดลงและหันไปไปทำการเกษตรหลากหลายมากขึ้น เพื่อรองรับการขยายตัวของสังคมและความต้องการใช้จ่ายเงินสด แรงงานต้องไปผูกพันอยู่กับการเกษตรรูปแบบอื่นๆ ที่ไม่ได้ใช้แรงงานแบบเดียวกับการทำนาอีกต่อไป แรงงานจึงไม่เป็นอิสระจากอาชีพใหม่ การใช้แรงงานใหม่ๆ ไม่สอดคล้องกับระบบเอาแรงอีกต่อไป

3) ชาวนามีไร่นาดอกรอบครัวลดลง ดังนั้น มีความจำเป็นน้อยลงที่จะทำนาโดยแรงงานจำนวนมาก ในหลายกรณีครอบครัวยังสามารถทำนาเองจนสำเร็จลงได้ โดยการจ้างในบางกระบวนการและบางขั้นตอนของการทำนา โดยไม่จำเป็นต้องใช้ระบบเอามือเอววัน

4) ชาวนาใช้เทคโนโลยี หรือเครื่องทุ่นแรงในการทำนา ทำให้ลดวันทำงาน และลดแรงงานที่จำเป็นต้องใช้ในการทำนาลง ชาวนาต้องการเงินสำหรับค่าใช้จ่ายอันเกี่ยวเนื่องกับเครื่องจักรหรือเทคโนโลยีนี้มากกว่า

ข. ระบบเปลี่ยนกันจ้าง (ผลัดกันจ้าง)

การจ้างงานหรือค่าจ้างไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เฉพาะในระบบทุน ในระบบอื่นก่อนทุนนิยมก็มีระบบจ้างมาก่อน ดังเช่นเมื่อร้อยสองร้อยปีมาแล้ว ในลุ่มน้ำขานก็มีการจ้างอยู่บ้าง แต่เนื่องจากเงินหายาก แรงงานก็มีพอเพียง การจ้างจึงจำเป็นน้อย

ในปัจจุบันนี้ มีการจ้างงานในไร่นากันอย่างกว้างขวาง เพราะแรงงานขาดแคลน แต่การจ้างนี้มีจุดประสงค์ที่จะทำให้การทำงานจำนวนมากในไร่นาเสร็จสิ้นลงตามกำหนด

การจ้างและค่าจ้างของกลุ่มน้ำขานยังคงสะท้อนลักษณะของความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจชุมชน 3 ประการ คือ

1) เนื้อหาและรูปแบบการจ้างแรงงานของกลุ่มน้ำขานน่าสนใจมาก กล่าวคือ การจ้างแรงงานสะท้อนการแลกเปลี่ยนแรงงานโดยตอบแทนเป็นเงิน มากกว่าที่จะเป็นการจ้างในความหมายที่นายจ้างทำต่อลูกจ้าง ข้อที่น่าสังเกตที่สุดก็คือ การจ้างแรงงานเพื่อนบ้านทำการเกษตรใดๆ เจ้าของต้องลงมือทำงานด้วย คือเป็นแรงงานหนึ่งในความสำเร็จของงานนั้นๆ การจ้างไม่ได้เปลี่ยนฐานะให้ฝ่ายหนึ่งเป็นนายจ้าง อีกฝ่ายหนึ่งเป็นลูกจ้าง เพราะชาวนาเป็นทั้งผู้จ้างคนอื่นเมื่อเขาต้องการแรงงาน และถูกผู้อื่นจ้างเมื่อเขามีเวลาว่าง การจ้างลักษณะนี้เกือบจะคล้ายการแลกเปลี่ยนแรงงาน โดยมีหน่วย เงินตรา เป็นเกณฑ์วัดแรงงาน เพราะมีความสัมพันธ์อื่นเกี่ยวข้อง นั่นคือ ความสัมพันธ์ฉันท์ญาติหรือเพื่อนบ้าน การจ้างที่จ้างโดยผู้ว่าจ้างไม่ร่วมทำงานด้วยนั้นมียู่บ้าง เช่น งานที่จ้างโดยคนต่างถิ่นที่มาอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน จ้างโดยผู้ซึ่งมีที่ดินมากต้องจ้างแรงงานหลายสิบแรง (กรณีนี้มักจะเรียกว่า ‘หมู่คนรวย’) จ้างโดยผู้ว่าจ้างซึ่งมีแต่ที่ดินทำการเกษตร แต่ไม่มีบ้านอยู่ในท้องถิ่น เป็นต้น

“ถ้างานของเราเสร็จแล้วเราก็ไปรับจ้างเขาอีก ‘เอารายวันคนอื่น’ บ้านเรานี้ก็เป็นแบบนี้ เมื่อเราปลูกของเรา เราก็ไปจ้างคนมาปลูกของเรา ถ้าของเราเสร็จแล้วเราก็ไปรับจ้างเขาต่อ และที่คนจนไปรับจ้างคนรวยก็มี คนรวยนี้เขาจะไม่ทำ เขาจะใช้เงินอย่างเดียว ส่วนที่มีเยอะก็คือ ผลัดกันจ้าง เป็นทั้งคนจ้างและคนที่รับจ้างนี้เยอะกว่า มีประมาณ 20 กว่าเจ้า ส่วนคนรวยจ้างคนจนมีประมาณ 4-5 ราย คนที่ผลัดกันจ้างมีฐานะปานกลางก็มี ไม่รวยก็มี คนที่รวยจริงๆ เขาไม่ทำเพราะมันร้อนจะตาย ทำงานในทุ่งนาก็เหนื่อย ที่เขารวยเขามีเงินเขาก็ไม่ทำ อย่างเราๆ อยู่บ้าน งานอื่นจะทำเราก็ไม่มี เราต้องไป ทั้งจ้างและรับจ้างเขา”

2) การจ้างงานในไร่นายังให้ความสนใจเรื่องความช่วยเหลือ แบ่งปัน อันเป็นอุดมการณ์ที่หมู่บ้านสะสมมานานก่อนหน้านี้ ชาวบ้านให้ความสนใจจ้างคนที่ด้อยโอกาส ครอบครัวที่มีปัญหาการเงิน คนที่จนกว่าตน หรือไม่ก็พิจารณาจ้างเครือญาติและหมู่พวกของตนก่อน หรือจ้างคนที่เคยมาจ้างตนเองก่อน

“พิจารณาที่ว่าเราจะจ้างคนนี้ เพราะเขาจน เขาจนกว่าเรา เขาไม่มี สงสารเขา เราก็เลยจ้างเขา เพราะจะให้เขามีงานทำ เขาจะไปกับคนอื่นไกลๆ เขาก็ไม่กล้าไป เพราะว่าเขาแก่แล้ว จะไปทำงานก่อสร้างก็ไม่ได้ เราจะต้องจ้างเขามาทำงานให้เรา ปลูกนา หรือแผ้วถางหญ้าตามสวนเล็กๆ น้อยๆ ให้เขาได้เป็นวันๆ ไป

ถ้าหากคนอื่นว่าง ถ้าเราต้องการหลายคน เราจะทำสัก 10 คน เราก็ต้องแล้วแต่เขาว่าจะรับจ้างหรือไม่ คนที่ปานกลางถ้าเขาจะเอา เขาก็จะบอกญาติจะไปเน้อ แต่พิจารณาแรกก็คือของเอาคนที่จนก่อน เป็นคนบ้านเรา เป็นหมู่เดียวกัน เป็นเพื่อนบ้านกัน เรารู้ว่าเออหมอนี้ลูกมันก็มีเยอะ รายได้มันก็ไม่มี ก็ไปหาเช่ากินค่าทำงาน ตละอนๆ เราก็เลยจ้างเขา

ถึงแม้เขาจะทำงานช้าก็ช่างเขาเถอะ เขาก็ทำไปตามกำลังของเขา เขาพักเขาก็พัก เขาทำเขาก็ทำ ช้าก็ช่างเขาเถอะ เพราะไม่ใช่งานหนักอะไรมากมาย เพียงแต่เขาได้ตากแดดเท่านั้น ปลูกข้าวถ้าหากเราเหนื่อยเราก็พัก คนปลูกเร็วไม่เร็วมันไม่เกี่ยว

เราต้องพิจารณาจ้างคนที่จ้างเราเป็นการตอบแทน

คนที่ไม่เอามือนั้นเป็นบางคน ก็เพราะจะปลูกได้ไม่ทันเวลา แต่ก็จ้างแรงงานในลักษณะเอามือ คือเมื่อนาย ก.จ้างนาย ข. ต่อมานาย ข.ก็ต้องจ้างนาย ก. ตอบกลับแต่จะเอามือสลับกับจ้างไปด้วย แต่ไม่มีการผูกมัดเหมือนกับเอามือ เราจะไม่จ้างตอบก็ได้ ถ้าเรามีเหตุผลจะทำแบบนั้น การเอามือนั้นจึงไม่มีกลุ่มที่แน่นอนทั้งหมู่บ้าน”
(อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง)

ค. ระบบการจ้างเหมา

ปกติแล้วการจ้างงานในไร่มาใช้ระบบการจ้างรายวัน อัตราค่าจ้างอยู่ระหว่าง 100-200 บาท แล้วแต่ลักษณะของงานและช่วงเวลาที่จ้างงาน ว่าต้องใช้กำลังความเข้มข้นในการทำงานขนาดไหน แต่ในรอบ 20 ปีมานี้ชาวนาลุ่มน้ำขานหันไปใช้ระบบการจ้างเหมาอย่างกว้างขวาง

“การทำงานจ้างเหมา เรามีการรวมคนรู้จักที่ถูกคอกัน ทำงานกันได้ อาจจะ 5-6 คน มีคนหนึ่งเป็นหัวหน้า เรียกว่า แก่กลุ่ม บางทีก็เรียกว่า หัวหน้ากลุ่ม แก่กลุ่มจะถือบัญชี วันไหนไปทำงานของใครก็จดบัญชีเอาไว้ เมื่องานเสร็จก็จ่ายกันไปตามจริง บางคนมาไม่ครบวันเพราะเจ็บป่วย หรือบางช่วงติดงานของตัวเอง บางทีไปช่วยเอามือเอวอันให้พี่น้องให้ญาติที่ไม่ได้มา แก่กลุ่มจะบันทึกเอาไว้ การรวมกลุ่มไปทำงานดี เพราะจะทำให้งานเรียบร้อย มีคุณภาพ ถ้าต่างคนต่างทำอาจจะเถียงกัน เกี่ยงกัน คนนี้หนักคนนั้นเบา แก่กลุ่มจะแบ่งงาน จัดสรรงาน คนไหนเอาเปรียบ จี้เกียจ แก่ไม่ใช้วิธีตัดเงิน ถ้าตัดจะไม่ได้ ใช้วิธีบอกว่า ถ้าทำงานแบบนี้พุงนี้ไม่ต้องมา ตอนรับเงินค่าจ้างลูกสมาชิกจะเก็บเงินกัน เอาเงินคนละ 5 บาท 10 บาทให้แก่กลุ่มเป็นการตอบแทนน้ำใจ”

(อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง)

การเกิดขึ้นของระบบจ้างเหมาเกี่ยวข้องกับเหตุผล 5 ประการ คือ

1) ระบบการจ้างเหมา เป็นระบบที่ต้องการเป็นอิสระจากความกดดันของสังคมเครือญาติ ซึ่งแม้ระบบนี้จะมีด้านคุณูปการต่อชุมชน แต่ในด้านตรงข้าม การจ้างที่บังคับอยู่กลายๆ ให้ผู้ว่าจ้างต้องลงแรงทำงานด้วย แบบเสมอภาคกับเพื่อนบ้านผู้ถูกจ้าง ย่อมทำให้งานการผลิตมีผลวัดน้อย เนื่องจากสังคมขยายตัวมากขึ้น งานการผลิตมีหลายด้านมากขึ้น อีกทั้งการผลิตพืชเกษตรก็มีความหลากหลายถึงกว่า 10 ชนิดในกลุ่มน้ำนี้ ยากที่ชาวนาจะจัดสรรเวลาให้ตรงกันในการลงทำงานในพื้นที่การผลิตได้ ด้วยเหตุนี้ ชาวนาซึ่งพัฒนาระบบแรงงานใหม่ขึ้นอีกระบบหนึ่ง นั่นคือ ‘ระบบจ้างเหมา’

2) ระบบจ้างเหมาเป็นปรากฏการณ์สะท้อนมาจากความกดดันที่ผู้จ้างต้องการให้งานเสร็จเร็ว ซึ่งแรงงานต้องทำงานหนักมากขึ้น ในพื้นที่การผลิตที่แรงงานไม่เพียงพอ แต่ยังต้องการรักษาคุณภาพงานเอาไว้ จึงหาผู้รับจ้างที่สามารถทำงานเสร็จตามที่กำหนด ต้องทำงานในอัตราเร่งสูงขึ้น เป็นการประกันว่างานเกษตรกรรมทุกอย่างจะยังดำเนินต่อไปได้

3) ระบบจ้างเหมาสะสมขึ้นมาจากสายสัมพันธ์แบบเครือญาติและหมู่บ้าน ผู้คนยินดีทำงานแบบร่วมมือกันมากกว่าต่างคนต่างทำ ชาวนาจึงรวมกลุ่มกันเพื่อทำงานรับจ้าง แม้ระบบเอามือค่อยๆ ลดลงแล้ว ระบบจ้างเหมาก็ยังสะท้อนภาพของระบบเอามือ นั่นคือคนทำงานกันเป็นหมู่เป็นพวกร่วมกัน มีจุดมุ่งหมายร่วมกัน มีความเป็นพวกเดียวกัน มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องยาวนาน กลุ่มจ้างเหมาเป็นกลุ่มแรงงานที่ตั้งขึ้นมาโดยชาวนา รวบรวมคนกลุ่มหนึ่งขึ้นมาเป็นพวกเดียวกัน เช่น 5-20 คน รับงานจ้างเหมาในไร่นาในช่วงที่หมู่บ้านของตนมีเวลาจะออกทำงานรับจ้างได้

วัฒนธรรมการจ้างแรงงาน

ชาวนากลุ่มนี้ทำงานโดยจ้างรายวันเพื่อนบ้าน

วัฒนธรรมของหมู่บ้าน มีอยู่ว่า ผู้จ้างก็ต้องมาร่วมทำงานด้วย

มิฉะนั้นจะไม่มีแรงงานเพื่อนบ้านมารับจ้าง

เพราะการจ้างในหมู่บ้าน ต้องการรักษาความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกัน

ค่าจ้างมีความหมายเป็นเพียงการตอบแทนความช่วยเหลือ

ไม่ต้องการให้เพื่อนบ้านกลายมาเป็น ‘ผู้ว่าจ้าง’ ของตน

การจ้างเหมา มีแนวโน้มจ้างกลุ่มรับเหมาต่างหมู่บ้าน
ชาวบ้านพยายามหลีกเลี่ยง
การจัดความสัมพันธ์แบบใช้เงินซื้อกันตรงๆ
เพราะต้องการถนอมความสัมพันธ์แบบเพื่อนบ้าน
และความเป็นสังคมเครือญาติเอาไว้

จ้างเหมา	
ผู้จ้างเหมา	หมู่บ้านที่ไปจ้าง
บ้านแม่	หัวริน
เจดีย์เนิ้ง	บ้านน้ำบ่อหลวง สันเหนือ เหล่าป่าฝาง บ้านดง
หนองปึ่ง	หนองพันเงิน จอมทอง บ้านเปียง อุเม็ง
อุเม็ง	บ้านเปียง ท่าเตือ ป่าจู้ บ้านดง
บ้านดง	บ้านเปียง ท่าเตือ ร้องซุ่ม บ้านแม่ บ้านเนิ้ง
ต้นกอก	หัวฝาย ร้องติมิด แสงคันธา อ.แม่ทา ปวงสนุก
ท่าศาลา	หนองพันเงิน
ฉิมพลี	เหล่าป่าฝาง หัวริน
บ้านเปียง	ร้องธาร บ้านดง บ้านสันป่าตอง หัวริน
ดงก่า	บ้านร้อง ป่าอ้อย ทุ่งโต้ง
บ้านร้อง	บ้านหัวริน หัวฝาย

หมู่บ้านที่ใช้ระบบจ้างเหมามาก	หมู่บ้านที่ใช้ระบบจ้างเหมาน้อย
บ้านเด่น	ท่าเตือ
ร้องธาร	ปวงสนุก
บ้านสัน	หัวซ่ง
บ้านแม่	บ้านร้อง
เจดีย์เนิ้ง	แพะสันเหนือ
บ้านดง	สันกาวาพ
ร้องติมิด	จอมแจ้ง
สันคะยอม	บ้านศาลา
ต้นตัน	ร้องซุ่ม
หนองครอบ	บ้านเปียง
กลางเหนือ	บ้านเด่น
หนองหวาย	สองแคว
หนองปึ่ง	หัวฝาย
ฉิมพลี	
ต้นแห่นหลวง	
เหมืองฟู	
ป่าสัก	

รายการจ้างแรงงานในชนบท
ปลูกข้าว
เกี่ยวข้าว/นวด/มัด/ไม่
ปลูก-เก็บมะเขือเทศ
ปลูก-เก็บหอมหัวใหญ่
ขึ้นคันดินปลูกสวน
สร้างบ้านแบบเหมาจ่าย
เก็บลำไย/คัด/แยก
ปลูก-เก็บถั่วเหลือง
แทนแรงงานเหมืองฝาย
รดน้ำสวนลำไย

หมู่บ้านที่ใช้ ‘ระบบจ้างเหมา’ น้อย
มีความหมายว่า
ปีหนึ่งๆ อาจมีการผลิตน้อย crop
อาจมีกลุ่มเครือญาติหนาแน่นมาก หรือ
อาจเป็นหมู่บ้านปลายน้ำที่ประสบปัญหาการใช้น้ำ
ทำให้หลังการผลิตต่ำ เป็นต้น

4) ระบบจ้างเหมายังมีได้ทำลายฐานะของชาวนาอิสระลง เพราะแรงงานมี 2 ฐานะคือ ด้านหนึ่งเป็นชาวนา ดูแลไร่นาของตนเอง อีกด้านหนึ่งใช้เวลาที่เหลือออกไปรับจ้างทำงานในไร่นา ชาวนายพอใจที่จะได้ทำงานในท้องถิ่น ในชุมชน แทนที่จะออกไปทำงานในภาคอุตสาหกรรม ซึ่งไม่สามารถมีเวลาให้แก่ไร่นาของตนเอง

5) ระบบการจ้างเหมาเกือบจะเป็นไปไม่ได้เลยถ้าหมู่บ้านมีที่ดินมากและมีแรงงานน้อย เนื่องจากฤดูกาลเพาะปลูกชาวไร่ชาวนาต่างก็ลงมือทำงานในเวลาไล่เรี่ยกัน แรงงานในช่วงนั้น ย่อมขาดแคลน เพื่อจะแก้ปัญหานี้ ระบบจ้างเหมาจึงมีได้จำกัดอยู่ในเขตแดนของหมู่บ้าน แต่อาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ของชาวนาในระบบสังคมและวัฒนธรรม ชาวนาจึงมีความรู้อย่างดีในปฏิทินการผลิต และความต้องการแรงงานของหมู่บ้านอื่นๆ ด้วยเหตุนี้ระบบการจ้างเหมา จึงเกิดเป็นเครือข่ายการจ้างอันกว้างขวางระหว่างหลายหมู่บ้าน รองรับความต้องการแรงงานของหมู่บ้านได้สำเร็จ

ความหมายที่แท้จริงของการจ้างแรงงานในชนบท

(แรงงานรับจ้าง / กรรมกร หรือการขายแรงงาน)

คำว่า ‘แรงงานรับจ้าง’ เป็นคำที่แสดงนัยความหมายทางชนชั้น ในภาษาอังกฤษใช้คำว่า Wage Labour ซึ่งเป็นบทบาทของแรงงานในฐานะ ‘ผู้ขาย’ โดยมี ‘ตลาดแรงงาน’ รับซื้อ ผู้ซื้อคือนายจ้างซึ่งประกอบกิจการที่ค้ากำไร แรงงานตามนัยนี้ปรากฏชัดเจนเมื่อชาวนาชาวสวนเข้าไปทำงานในเมืองหรือในโรงงานซึ่งตั้งอยู่ในชนบท ในระบบเหล่านี้พวกเขาอยู่ในฐานะของ ‘ลูกจ้าง’ ของนายจ้างหรือผู้ประกอบการ ทุกชั่วโมงแห่งการทำงาน ‘แรงงาน’ จะสร้างมูลค่าส่วนเกินทำ ‘กำไร’ ให้แก่ผู้ประกอบการตามกลไกของระบบทุนนิยม

แรงงานรับจ้างในชนบททุกแบบที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ผู้ว่าจ้างเป็นชาวนา ผู้ซึ่งทำนาทำสวนเพื่อเลี้ยงชีพของตน ส่วนหนึ่งของผลผลิตนำมาใช้บริโภคเป็นอาหาร อีกส่วนหนึ่งขายไปเพื่อสะสมทุนเบื้องต้นมาใช้เป็นต้นทุนการผลิตในฤดูกาลถัดไป และใช้จ่ายเพื่อซื้อสินค้าและบริการสำหรับครอบครัว

สาระสำคัญในกระบวนการจ้างแรงงานของชาวนาชาวสวนจึงแตกต่างจากการจ้างงานในระบบทุนนิยมคือ

1. การจ้างมีการจัดความสัมพันธ์ตามระบบเครือญาติ เพื่อนบ้าน ไม่ใช่แบบนายจ้างลูกจ้าง
2. ค่าจ้างกำหนดตามความจำเป็นและค่าของเงิน ที่ใช้ในท้องถิ่น
3. ผลผลิตจากการจ้างไม่ใช่สินค้าในตลาด ที่ผู้ว่าจ้างสามารถ ‘สะสมกำไร’ จากมูลค่าส่วนเกินของแรงงาน
4. ผู้ว่าจ้างอาจเป็นผู้รับจ้างในวาระการงานต่างๆ
5. การว่าจ้างแรงงานระบบรายวันผู้ว่าจ้างต้องเข้าร่วมใช้แรงงานกับเพื่อนบ้านที่ตนจ้างมาด้วย ยกเว้นระบบเหมาจ่าย

ง. ระบบ ‘ร้อยถอน’ หรือ ระบบ ‘ช่วยกินข้าว’

‘ระบบร้อยถอน’ หรือ ‘ระบบช่วยกินข้าว’ เป็นระบบโบราณที่ใช้จัดการความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาผู้ที่มีที่ดินกับชาวนาไร้ที่ดิน ผู้ที่ไม่สามารถแม้แต่จะทำการเช่าที่นาผู้อื่น เนื่องจากเหตุผลต่างๆ กฎเกณฑ์ของความสัมพันธ์นี้มีอยู่ว่า ชาวนาผู้ไร้ที่ดินจะมาช่วยเจ้าของนาทำนา คล้ายกับมาเอามือเอาร่าง และ ขอรับผลตอบแทนเป็นข้าว แทนที่จะเป็นเงินสด เมื่อการเก็บเกี่ยวสิ้นสุดลง โดยปกติเจ้าของนาย่อมพอใจจะจ่ายค่าจ้างเป็นรายวัน ไม่ว่าจะ เป็นข้าวหรือจ่ายเป็นเงินสด แต่ระบบช่วยกินข้าวเป็นระบบคล้ายกับการเหมาจ่าย คือเมื่อสิ้นสุดการผลิตแล้ว เจ้าของนาจะแบ่งข้าวให้ในอัตราร้อยถอน เช่น ร้อยถอน 25 หมายความว่าเจ้าของนาได้ 75 ถึง ชาวนาผู้มาช่วยกินข้าวได้ 25 ถึงต่อไร่ ถ้ามีนา 3 ไร่ ชาวนาผู้มาช่วยกินข้าวก็จะได้ข้าวส่วนแบ่ง 75 ถึง ซึ่งพอกินสำหรับครอบครัวที่มีสมาชิก 2-3 คนในปีหนึ่ง

ระบบร้อยถอนจึงเท่ากับยอมผ่อนปรนเงื่อนไขการเช่านาให้แก่ชาวนาผู้ยากจน โดยเขาไม่ต้องจ่ายค่าเช่านา ไม่ต้องรับผิดชอบปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นในนา ไม่ต้องลงทุนค่าใช้จ่ายใดๆ ในนาข้าว

ระบบร้อยถอนจึงเป็นมรดกวัฒนธรรมอันดีงามของชาวนา ที่ต้องการแก้ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นชนที่แตกต่างกันในชนบทหมู่บ้าน

ระบบร้อยถอนได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้อย่างเข้มข้นยิ่งขึ้นในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา เพราะระบบนี้ช่วยให้เจ้าของนาเอาแรงงานมาช่วยทำนาในยามขาดแคลนแรงงานได้ง่าย ช่วยให้แรงงานชาวนาเต็มใจมาช่วยเจ้าของนา เพราะเขาจะได้ข้าวเป็นส่วนแบ่งแทนที่จะเป็นเงินสด ทั้งๆ ที่เขามีได้เป็นชาวนาผู้ไร้หนทาง

พลวัตของระบบร้อยละในทศวรรษ 2530 และ 2540 มี 2 แบบ คือ

1) ชาวนาไร่ที่ดินผู้ควรจะใช้ระบบเช่าที่ดินนั้น ได้เลือกเช่าที่ดินของเจ้าของนาไปแล้วรายหนึ่ง และเขาก็ได้ลงทุนไปในที่นาผืนนั้น จากนั้นเขาใช้เวลาที่เหลืออยู่ไปช่วยกินข้าว ในระบบร้อยละ กับเจ้าของนาผู้ขาดแคลนแรงงานอีกทางหนึ่ง พอสิ้นปีเขาจะมีรายรับ 2 ทาง คือ 1. ข้าวจากนาที่เขาไปเช่าทำ และ 2. ข้าวส่วนแบ่งจากระบบร้อยละ

การนำระบบร้อยละมาประยุกต์ใช้ใหม่ในความหมายใกล้เคียงกับของเดิมนี้ เป็นความพยายามของทั้งสองฝ่ายคือ ชาวนาเจ้าของที่ดินและผู้เป็นแรงงาน ที่จะร่วมกันรักษาระบบการผลิตข้าวไว้ต่อไป โดยที่ชาวนาผู้ไป ‘ช่วยกินข้าว’ จะเลือกว่าเขาควรจะไปช่วยใคร ‘กินข้าว’ เนื่องจากการทำระบบร้อยละมีความหมายอยู่กลายๆ ว่า ต้องการน้ำใจจากผู้เป็นเจ้าของนา

2) การประยุกต์ระบบร้อยละ -แบบที่สอง ใช้ระบบนี้เพื่อการจ้างแรงงานชาวนา ชาวนาเจ้าของที่ดินจ้างแรงงานผู้มารับจ้างโดยตกลงแบ่งข้าวระบบร้อยละ เช่น 100 ถอน 20 คือ เจ้าของได้ 100 แรงงานชาวนาได้ 20 การตกลงแบบนี้เป็นการแบกภาระร่วมกันระหว่างเจ้าของนาจ้างกับแรงงาน เพราะถ้าผลผลิตน้อยกว่า 100 ส่วนแบ่งต้องลดลงไป ในกรณีที่ข้าวเสียหายทั้งสองฝ่ายแบกภาระร่วมกัน และถ้าได้ผลผลิตสูง ทั้งสองฝ่ายต่างก็ได้ผลประโยชน์ร่วมกัน ถือว่าเป็นระบบการจ้างที่ยังเน้นความร่วมมือและความเห็นใจ มากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์แบบทุนนิยม

‘ระบบร้อยละ’ กำลังได้รับความนิยมลดลงไปในเขตที่ผลผลิตดี น้ำดี เพราะชาวนาชาวนาไร่สามารถนำผลผลิตไปเป็นสินค้าที่มีความหมายมากกว่าการเก็บไว้กินเอง แต่ระบบร้อยละ กลับถูกนำกลับมาใช้ในเขตที่ยากลำบาก เช่น เขตนาบน้ำท่วม เขตที่ขาดแคลนน้ำ เขตที่ขาดแคลนแรงงานมาก เป็นต้น

ป้าจันทร์สม บุญไธ และญาติ ชาวนาบ้านท่าโป่ง เช่านาไว้แล้วแปลงหนึ่ง และได้ไปช่วยชาวนาอีกรายหนึ่งในระบบร้อยละเป็นจำนวน 3 ไร่

สิ้นสุดฤดูกาลผลิตป้าจันทร์สมได้ส่วนแบ่งข้าวในอัตรา 100 ถอน 25 ดังนั้นจึงได้ข้าว = $25 \times 3 = 75$ ถัง

งานที่ป้าจันทร์สมช่วยในนาคือ งานเกี่ยวข้าว มัดข้าว และโม้ข้าว ยกเว้นขั้นตอนการปลูกข้าว

งานเกี่ยว มัด โม้ นี้ ใช้เวลาทั้งหมด 8 วันทำงาน

ถ้าคิดเป็นค่าแรงงานในหมู่บ้านท่าโป่ง ค่าจ้างเหมาจ่าย = 1,800 บาท

เปรียบเทียบกับราคาข้าวเปลือก 75 ถัง = 2,400 บาท

แสดงว่าป้าจันทร์สมได้ค่าจ้างมากกว่าที่ควรจะเป็นประมาณ 600 บาท

แต่ ความหมายของการได้ข้าวสำคัญอยู่ที่ว่า ข้าวมีค่ามากกว่าเงิน เพราะชาวนาถือว่าข้าวกินได้จนหมดเมื่อไหร่ก็เมื่อนั้น แต่เงินได้มาก็หมดไปอย่างรวดเร็ว

1.2 การปรับตัวของระบบค่าจ้างต่อสู้กับระบบทุน

เป็นที่ทราบกันดีอยู่ทั่วไปว่า หลังจาก พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ค่าแรงงานในชนบทยังพยายามรักษาความแตกต่างจากค่าแรงในเมืองใหญ่ โดยที่มีความแตกต่างกันอยู่ราว 20-50% ทั้งนี้ก็เพราะว่า ระบบทุนในเมืองใหญ่สามารถผลิตมูลค่าส่วนเกินจากสินค้าได้มาก ขณะที่ระบบเกษตรกรรมผลิตมูลค่าส่วนเกินน้อยกว่า จึงไม่อาจหาเงินสดมาใช้ในการบริโภคได้ และนั่นก็คือที่มาอันสำคัญข้อหนึ่งที่ทำให้แรงงานในชนบทนิยมเข้าไปทำงานในเมืองใหญ่

ในสถานการณ์ของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ซึ่งชาวนามีที่ดินถือครองน้อย จนถึงมีผู้ไร้ที่ดินจำนวนมาก กดดันให้ชาวนาต้องแสวงหาการงานอื่นนอกเหนือไร่นา ที่อาจให้ผลตอบแทนพอเพียงที่จะครองชีพต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้ ระบบค่าจ้างในไร่ลุ่มน้ำขานในรอบ 20 ปีที่ผ่านมา จึงมีการปรับตัวครั้งสำคัญก็คือ

ก. ค่าแรงถูกกำหนดให้สอดคล้องกับงานที่ทำ โดยไม่ใช้ระบบค่าแรงรายวันระบบเดียว แต่จ่ายตามคุณค่าหรืองานที่ทำลงไป ค่าแรงจะเปลี่ยนแปลงอยู่ระหว่าง 100-200 บาท ซึ่งเป็นค่าแรงที่แข่งขันกับเศรษฐกิจทุนนิยมได้

ข. ค่าแรงมีการปรับตัวจ่ายตามผลสำเร็จของงาน แทนที่จะผูกมัดด้วยเวลาทำงาน เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวนาผู้เป็นแรงงานมีเวลาเหลือสำหรับทำงานของตนเอง และจัดระบบกันเองในการงานที่รับทำให้แก่ผู้อื่น

ค. ค่าแรงมีหลายอัตราในกลุ่มน้ำเดียวกัน ตั้งแต่ 100-200 บาท ในงานชนิดเดียวกัน เพื่อให้สอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจและความต้องการแรงงานไม่เท่ากันระหว่างหมู่บ้าน ทำให้หมู่บ้านแต่ละเขตยังรักษาดัชนีภาวะเศรษฐกิจเฉพาะของตนไว้ได้ โดยไม่ต้องปรับตัวตามอัตราการแข่งขันสูงสุดของค่าแรงในหมู่บ้านที่ขาดแคลนแรงงาน

หมู่บ้าน/หมู่ที่	ค่าจ้างในหมู่บ้านรายวัน	
	ชาย	หญิง
โรงวัว/1	150	120
น้ำบ่อหลวง/2	120-150	100
แพะสันใหม่/3	150	130
จอมแจ้ง/4	120	100
หนองไผ่/6	120	120
ต้นแก้ว/9	120	120
กัวแลหลวง/4	100	80
อูเม้ง/5	150	100
หนองปิ้ง/6	100	100
หนองพันเงิน/13	100	100
เหมืองฟู/1	120-150	100-120
ท่าโป่ง/3	120-150	100-120
สัน/6	120-150	100
ป่าลาน/7	150	120
ทุ่งศาลา/1	120-150	100-120
เหล้าป่าฝาง/2	120	100
สันปูเลย/9	120	100
ป่าจี้/1	110	100
หนองอึ่ง/1	120	120
สันคะยอม/3	150	120
กัวแลน้อย/10	100	100

ที่มา : การเก็บข้อมูลภาคสนาม ปี 2544-2545

1.3 การเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่ระบบธุรกิจชุมชน

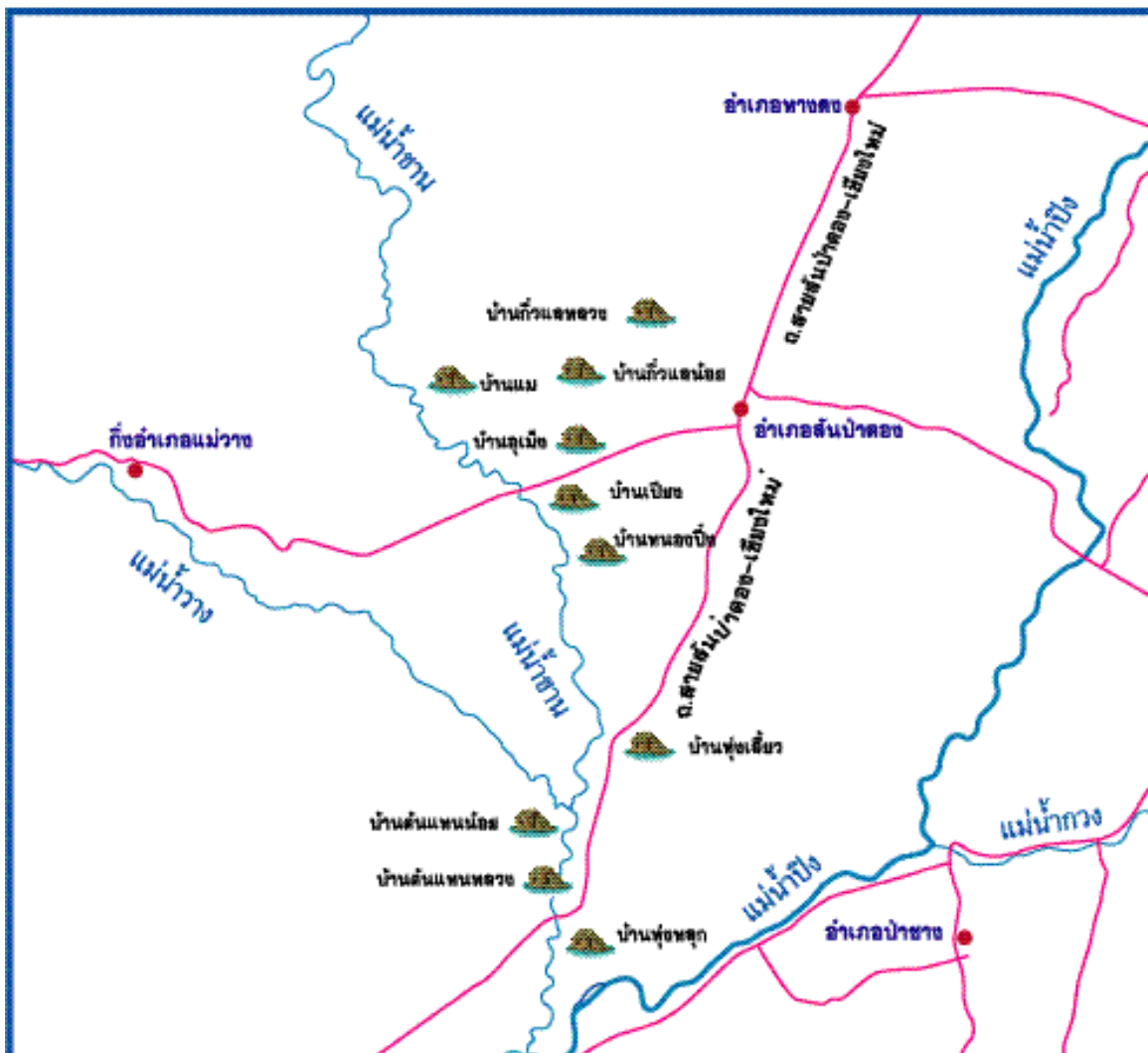
มีการเปลี่ยนแปลง 2 ประการ ที่ทำให้ธุรกิจชุมชนในกลุ่มน้ำขานเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว คือ

1) มีการขยายตัวของตลาดผู้บริโภคทั้งในและนอกกลุ่มน้ำ ทำให้ความต้องการสินค้าที่ผลิตโดยชุมชนมีเพิ่มสูงขึ้น ธุรกิจเหล่านี้เน้นพนักงานฝีมือ ได้แก่ งานศิลปหัตถกรรม ซึ่งต่อเนื่องกับตลาดเปิดใหม่ที่ อ.หางดง จ.เชียงใหม่

2) ธุรกิจที่ต่อเนื่องกับระบบเกษตรกรรมขยายตัวอย่างรวดเร็ว เนื่องจากแรงกระตุ้นรสนิยมการบริโภค ความต้องการสินค้าเกษตรแปรรูป หรือความต้องการเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ

สถานการณ์เหล่านี้ปรากฏขึ้นอย่างเข้มข้น ณ ชายขอบของกลุ่มน้ำซึ่งติดต่อกับระบบถนนอันเป็นเส้นทางคมนาคม ซึ่งไหลตัวต่อระบบข่าวสารอย่างรวดเร็ว และเปิดออกสู่ตลาดภายนอกได้ง่าย ด้วยเหตุนี้ หมู่บ้านที่มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการใช้แรงงานไปสู่งานใหม่ๆ มากที่สุดก็คือ หมู่บ้านที่อยู่ ณ รอยต่อกับเมือง หรือหมู่บ้านที่มีความพร้อมด้านฐานงานฝีมือที่จะเข้าสู่ระบบงานใหม่

แสดงหมู่บ้านที่อยู่ใกล้รอยต่อของสายถนน

ธุรกิจชุมชน	เจ้าของโรงงาน	ที่ตั้ง	ทุนหมุนเวียน(บาท)	อายุของธุรกิจ (ปี)
1. โรงงานเย็บผ้า 4 โรง	ชาวบ้าน	บ้านกิ้วแลหลวง บ้านต้นแต่น้อย	50,000	3
2. ผลิตตุ๊กตาเซรามิค-แจกัน	ชาวบ้าน	บ้านกิ้วแลหลวง	500,000	2
3. โรงงานแกะสลัก	ชาวบ้าน	บ้านกิ้วแลหลวง	1,000,000	10
4. ทำกระดาษสา, ดอกไม้ประดิษฐ์	ชาวบ้าน	บ้านดงป่าซาง บ้านร้องขุ่ม บ้านน้ำบ่อหลวง บ้านท่าโป่ง	40,000/ราย	5
5. แกะสลักไม้	ชาวบ้าน	บ้านหนองหวาย บ้านห้วยเนียม, บ้านแม่ บ้านกิ้วแลหลวง	5,000	10
		บ้านทุ่งศาลา		
6. ตีมีด	ชาวบ้าน	บ้านร้องตีมีด	3,000	40
7. เพาะเห็ด	ชาวบ้าน	บ้านท่ากาน	50,000	4
8. หน่อไม้กระป๋อง	ชาวบ้าน	บ้านหนองไผ่	10,000	4
9. ดอกไม้ประดิษฐ์	ชาวบ้าน	บ้านหนองหวาย	50,000	5
10. อีรูปลีด 5 โรง	ชาวบ้าน	บ้านปวงสนุก	10,000/เดือน	10
11. บ่อปลา	ชาวบ้าน	บ้านริมขาน	50,000/เดือน	20
12. ทำขนมจีน	ชาวบ้าน	บ้านต้นตัน	60,000/เดือน	20
13. แปรรูปลำไยอบแห้ง	ชาวบ้าน	ทุ่งหลุก, ต้นแต่นหลวง ท่าวังพร้าว, ท่าตุ้ม	(ไม่ทราบ)	5
14. การผลิตท่อน้ำบาดาล	ชาวบ้าน	ต้นแต่นหลวง	20,000	4
15. ผลิตไม้กวาด เครื่องจักสาน	ชาวบ้าน	อูเม็ง	50,000	10
16. การผลิตครบวงจร ผลิตถ่วงอกและ ปุ๋ยหมักจากถ่วงอกและไบโอ-เซอรี	ชาวบ้าน	บ้านศาลา	10,000	10

ที่มา: การเก็บข้อมูลภาคสนาม ปี 2544-2545

ปุ๋ยหมักจากถ่วงอก บ้านศาลา

ถังน้ำยาไบโอเซอรี ผลิตโดยนายสมาน บันอ้อม ชาวบ้านศาลา

งานศิลปหัตถกรรมนับว่าเป็นงานประเภทหนึ่งที่กลับมีชีวิตชีวาขึ้น งานหัตถกรรมในครัวเรือน ซึ่งแม้จะไม่ได้เติบโตเป็นธุรกิจที่ขยายขนาดการประกอบการได้ แต่เป็นงานที่มีความมั่นคงสูง เนื่องจากมีตลาดในลุ่มน้ำรองรับ และมีการแข่งขันกันน้อย

หัตถกรรมในครัวเรือน

งานศิลปหัตถกรรมของชาวลุ่มน้ำขานเติบโตขึ้นมา จากพื้นฐานของความชำนาญที่ต่างกันของแต่ละถิ่น หมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนสภาพภูมิศาสตร์เศรษฐกิจอันเหมาะสม ได้คิดกันสร้างสรรค์งานขึ้นหลายด้าน เช่น การเย็บหมวก การจักสาน การตีมีด การทำกระดาสา การเผาอิฐ การแกะสลัก การปั้น เป็นต้น หมู่บ้านที่โด่งดังเหล่านี้ ส่วนมากเป็นหมู่บ้านที่ทำนาได้ผลไม่ดื่นัก อาจจะมีน้ำท่วม หรือขาดแคลนน้ำ เป็นต้น หมู่บ้านเหล่านี้พัฒนาการงานขึ้นเพื่อเลี้ยงชีพ และทำสืบเนื่องมายาวนาน จนมีความชำนาญสูงในงานสาขานั้นๆ สินค้าหรือแรงงานจากหมู่บ้านเหล่านี้จะมีคุณภาพและราคาสูงกว่าปกติทั่วไป เนื่องจากคุณภาพงานที่เหนือกว่า และเป็นที่ต้องการของท้องถิ่นและตลาดภายนอก

กล่าวโดยสรุป ความหมายของความมั่นคงแห่งระบบเศรษฐกิจ ชุมชนที่ให้ความสำคัญและที่ยืนแก่เศรษฐกิจที่อาศัยความรู้และวัฒนธรรมพื้นบ้านนี้ มีความหมายว่า

- ก. ช่วยตรึงแรงงานในระบบชุมชน ให้ยังอยู่ในชุมชน ทำให้มีแรงงานสำรองรองรับงานที่เร่งรีบของชุมชน
- ข. ผลิตซ้ำความสามารถของชาวนาในการพึ่งตนเอง
- ค. ผลิตสินค้าที่ตรงตามรสนิยมและความต้องการของชุมชน
- ง. แสดงผลสืบเนื่องของการพิทักษ์ทรัพยากร และระบบการผลิตของชุมชน

กระบวยฝีมือชาวบ้านต้นแหน

ลุงใสไม้ทำกระบายขาย บ้านต้นแหนหลวง

นำกระดาษสาที่ใส่ลายดอกแล้ว นำไปตากแดด

ทำกระดาษสา

“หมู่บ้านนี้มีประมาณ 40 กว่าหลังคาเรือน เดิมทีทำนาและปลูกถั่วเหลือง แต่ต่อมาหลังฤดูทำนาก็หันไปเริ่มฝึกทำกระดาษสาที่บ้านพ่อหลวงบ้านและแม่หลวงบ้าน โดยแม่หลวงอุ่นเรือนไปรับมาทำในบ้าน หากคิดตกวันละ 200 กว่าบาท จ้างทำกระดาษสาแผ่นละ 1.50 บาท และนำไปขายต่อที่บ้านต้นเปา อำเภอสันกำแพง ในราคาแผ่นละ 6 บาท แล้วก็เอาไปทำสมุด ทำป๊อป โดยเราเอาไปส่งให้ที่ร้าน นอกจากเอาไปทำสมุดแล้ว ยังเอาไปทำพัด ทำร่ม

ที่เริ่มทำกระดาษสาก็เริ่มกันได้ประมาณ 3-4 เดือนที่ผ่านมานี้เอง โดยมีผู้ทำได้หรือแยกตัวออกมาทำเองได้ประมาณ 5 ราย กระดาษสาก็มาจากกระดาษเศษและผสมหัวกระดาษสา หากต้องการสีต่างๆ ก็ผสมสีย้อมผ้าลงไป บางครั้งก็มีการสั่งโดยตรงจากบริษัท แต่เดิมมีการทำดอกไม้ แต่พอทำดอกไม้ก็มีเวลาวางมากขึ้น ทำให้เกิดความคิดว่าน่าจะหาทำกระดาษสา เพื่อเพิ่มรายได้ให้มากกว่าเดิม

ในการทำกระดาษสา อย่างโรงนี้ลงทุนประมาณ 40,000 กว่าบาท ส่วนอุปกรณ์ต่างๆ ก็จ้างเขาทำ เช่น เพรม จ้างทำอันละ 45 บาท และขอให้พนักงานของบริษัทที่สันกำแพงมาสอนวิธีการทำกระดาษสาต่างๆ

ในโรงงานนี้จ้างคน 4 คน โดยให้ทำประจำไปเลย ในครอบครัวของพี่ที่ทำนา แต่ว่าก็ทำปีละ 1 ครั้ง แม้เป็นคนทำ พี่จะทำกระดาษสาอย่างเดียวตลอดปี

หมู่บ้านที่ทำกระดาษสานอกจากบ้านนี้ยังมี บ้านดงป่าซางที่ทำทุกบ้านเลย อยู่ที่อำเภอสันป่าตองนี้แหละ ทำมานานมากกว่าหมู่บ้านหนองหวายอีก เฉลี่ยค่าจ้างแผ่นละ 1.50 บาท/วัน/คน เฉลี่ยคนหนึ่งจะจ้างเดือนละ 2,000 บาท/คน จ้าง 4 คน ก็ตกประมาณ 8,000 บาท/เดือน ส่วนกระดาษในการทำในเครื่องไม้ประมาณ 800 บาท/วัน เพรมที่เอามาก็จ้างเขาทำ คือจ้างคนลำปางทำ เพราะถ้าจะทำเองก็ไม่ค่อยจะดี โดยจะเอาขายเป็นงวดๆ ละ 15 วัน จะเอาไปส่งให้เขาที่อำเภอสันกำแพง”

การทำสะพานบ้านอุเม็ง

หัตถกรรมจักสานบ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง

บ้านหนองปิ้ง บ้านอุเม็ง เป็นตัวอย่างของหมู่บ้านที่ชาวนาไร่ที่ดินเป็นของตนเอง ที่ดิน 200 ไร่ ถูกขายให้แก่นายทุนบ้านจัดสรร ชาวบ้านส่วนมากต้องไปทำงานในเมือง แต่เนื่องจากเป็นแรงงานที่มีฝีมือ ชาวบ้านหนองปิ้งและบ้านอุเม็งส่วนมากจึงเป็นช่างมากกว่าที่จะเป็นกรรมกรไร้ฝีมือ และได้รับค่าจ้างสูงกว่าแรงงานธรรมดา หลายคนกลายเป็นผู้รับเหมาก่อสร้าง ชาวบ้านหนองปิ้งจำนวนหนึ่งหันมาทำงานด้านจักสาน อย่างจริงจัง จนกระทั่งทำงานเป็นอาชีพมั่นคงได้

“เราจักสานเพราะว่ารายได้ดี บ้านอื่นเขาทำกันน้อย ถึงแม้ว่าเขาไม่ได้ทำขาย เหมือนบ้านเรา เราทำกันจริงจัง พอถึงฤดูกาลไหนก็สานสิ่งนั้น บ้านอุเม็งเก่งทางนี้ มีฝีมือ สานดี มีคุณภาพ คนก็ติดใจ มาสั่งเอาตามความต้องการ บางคนต้องการ ตุ่มสูง บางคนต้องการตุ่มต่ำ บางคนก็ทำงานช้าเพราะเขาทำละเอียดมาก พิถีพิถันจริงๆ แบบนั้นนานๆ ขายได้อันหนึ่ง แต่ก็ได้ราคาดี ของบางคนก็ทำแบบยกโหล ราคาถูกหน่อย แต่ขายได้จำนวนมาก บ้านหนองปิ้งสานตุ่ม ข้อง ไซ ส่วนบ้านอุเม็งชอบทำไม้กวาดสะเหลด(ไม้กวาดทางมะพร้าว) ลูกหลานเราก็ทำเป็นกันทุกคน เราสานมากมาเป็นสิบๆ ปีแล้ว มีพ่อค้าเข้ามาซื้อทุกวัน ชาวบ้านก็มาซื้อ แต่ชาวบ้านนิยมสานใช้ของตัวเองมากกว่า ตลาดของพวกเราอยู่ในอำเภอสันป่าตอง และตัวเมืองเชียงใหม่”

รายการที่ผลิต	ปริมาณ	ใช้เวลา/เดือน	ขายได้เงิน	จำนวนคนทำงาน
ไซ	100 อัน/ปี	6	5,000	4
ตุ่ม	400 อัน	4	6,000	50
ส้อม	100 อัน	1.5	500	2
ข้อง	40 อัน	1	520	3
สะเหลด (หนองปิ้ง)	2,400 ต้าม	12	28,800	3
สะเหลด (อุเม็ง)	90,000 ต้าม	12	1,800,000	30

ผู้ให้ข้อมูล : บ้านหนองปิ้ง : นายมูล ชื่นทา, นายจันทร์ เรือนงาม, นายลัย ตลาด
บ้านอุเม็ง : นายเลื่อน ไฮตา

1.4 แรงงานรับจ้างในระบบทุนนิยม

แรงงานชาวนาซึ่งเข้าไปรับจ้างเป็นแรงงานให้แก่ระบบทุนนิยม ได้แก่ในงาน อุตสาหกรรม งานบริการและอื่นๆ ยังผลให้ระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรม เช่น การปลูกข้าว ถึงกับซบเซาลงไปในช่วงทศวรรษ 2530 การเติบโตของการก่อสร้าง อุตสาหกรรมอาหาร และการท่องเที่ยว ทำให้แรงงานในตัวเมืองเชียงใหม่ขาดแคลน ต้องดึงดูดแรงงานออกจากไร่นา โดยเสนอค่าจ้างและสวัสดิการที่สูงกว่าระบบที่ท้องถิ่นใช้อยู่โดยเปรียบเทียบ ด้วยเหตุนี้ แรงงานของคนหนุ่มสาวจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของแรงงานในเมืองใหญ่ และเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยม เป็นแรงงานที่ถูกขูดรีดโดยสมบูรณ์

เราควรกล่าวถึงเป็นพิเศษสำหรับงานที่ต้องใช้ความรู้ความสามารถของคนทำงาน เช่น งานช่างไม้ งานวาด งานปั้นแกะสลัก งานสร้างโบสถ์วิหาร งานเหล่านี้ผู้ว่าจ้างจำเป็นต้องตั้ง อัตราค่าจ้างไว้สูงกว่าค่าจ้างในระบบแรงงานรายวัน เช่น 250-500 บาทต่อวัน ไปจนกระทั่ง ต้องจ้างเหมาคิดอัตราต่อชิ้นงาน งานในระดับที่สูงกว่างานกรรมกรเช่นนี้ มีกระจายอยู่ทั่วไป ชาวบ้านมีศัพท์เรียกแรงงานสองส่วนนี้แยกกัน กล่าวคือ เรียกแรงงานที่ไร้ฝีมือว่า ‘กรรมกร’ แต่เรียกแรงงานผู้มีความรู้หรือมีความชำนาญว่า ‘ช่าง’ หรือ ‘สล่า’

ชาวบ้านถือว่าการเป็น ‘สล่า’ ไม่ใช่งานกรรมกร บรรดาสภาของภาคเหนือ รวมทั้ง หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน จะเสนอเข้าทำงาน ‘รับเหมา’ หรือ ‘เหมาช่วง’ จากผู้อื่น เพื่อรับเหมาดูแล และทำงานเป็นชิ้นงาน และคิดค่าจ้างเหมาพร้อมค่าบริการแรงงาน ‘ช่าง’ หรือ ‘สล่า’ เหล่านี้กลาย มาเป็นเจ้าของธุรกิจช่างฝีมือรายย่อยของท้องถิ่น ซึ่งคิดค่าจ้างสูงกว่า ‘ค่าจ้างรายวัน’ โดยคำนวณ ตามคุณภาพของงาน

การที่ ‘สล่า’ เติบโตขึ้นกลายเป็นเจ้าของเครื่องมือ ซึ่งลงทุนในราคาแพง ทำให้โรงงาน อุตสาหกรรมและโรงงานหัตถกรรม และระบบงานการก่อสร้างในภาคเหนือมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ มีทั้งระบบโรงงานที่จ้างคนงานทำงานประจำ และระบบ ‘สล่ารับเหมา’ ซึ่งเป็นโรงงาน หรือบริษัทที่ไม่มีที่ทำการ พวกเขาเป็นเจ้าของกิจการเอง ใช้แรงงาน สติปัญญาของตัวเอง และกลุ่มแรงงานฝีมือในท้องถิ่น ซึ่งส่วนมากกลุ่มรับเหมาที่มักจะเป็นกลุ่มเครือญาตินั่นเอง

การรับเหมางานของสล่าท้องถิ่น กลายเป็นฐานสำคัญของการสร้างแรงงานฝีมือ ที่พัฒนาขึ้นเป็น ‘ช่าง’ เพราะในระบบ ‘สล่ารับเหมา’ มิได้มีการแบ่งงานกันทำอย่างเข้มงวด เหมือนการจ้างงานในระบบอุตสาหกรรม คนทำงานคนหนึ่งมีโอกาสดำเนินงาน และใช้เครื่องมือแทบทุกชิ้นที่เขาสนใจ ในที่สุดระบบพิเศษนี้ก็ได้อาศัยช่างฝีมือรุ่นใหม่ ๆ ขึ้นใน ลุ่มน้ำขานได้สำเร็จ

ในด้านกลับกันนี้ สิ่งที่น่าเศร้าใจก็คือ บรรดานักลงทุนผู้มีทุนขนาดใหญ่กว่าได้เข้ามา จัดตั้งบริษัท หน่วยธุรกิจต่างๆ เพื่อทำการค้า ซึ่งวางรากฐานอยู่บนฝีมือของช่างท้องถิ่น ผู้ถือหุ้นมักเป็นฝ่ายเหนือกว่าในการตลาดและการลงทุน ทำให้กิจการงานช่างฝีมือถูกรอบงำ โดยธุรกิจ และต้องรับใช้ธุรกิจล้วนๆ มีเพียงช่างฝีมือจำนวนหนึ่งที่สามารถยืนหยัดอยู่ได้ด้วย ตนเอง และอย่างน้อยกลุ่มน้ำขานก็อาศัยพึ่งพิงแรงงานฝีมือที่ตนเองมีอยู่ในงานของชุมชน

2. ระบบที่ดินและค่าเช่า

ระบบการใช้ที่ดินของชาวไร่ชาวนากลุ่มน้ำขานตอนเหนือ เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยความพยายามที่จะใช้ที่ดินในการผลิตอย่างประณีตยิ่งขึ้น เพื่อเพิ่มมูลค่าและผลรวมของการผลิตให้สูงขึ้น ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากภาวะขาดแคลนที่ดินและแรงงาน ในขณะที่ชาวนาตอนปลายลุ่มน้ำประสบปัญหาการขาดแคลนนํ้ารุนแรงกว่าปัญหาที่ดินและแรงงาน อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงของระบบที่ดินและค่าเช่าของกลุ่มน้ำนี้ ในรอบ 50 ปีที่ผ่านมา ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า ชาวนาได้พยายามปรับตัวอย่างเต็มที่ เพื่อให้ระบบของตนก้าวเข้าสู่ภาวะที่ไม่ถูกคุกคามจนสูญเสียสมดุลและจบบทบาทลง

ระบบเช่าที่สำคัญที่ควรกล่าวถึง คือ

- 1) ระบบนาผ่ากึ่ง หรือปั่นกึ่ง
- 2) ระบบนาผ่าสาม หรือปั่นสาม
- 3) ระบบซื้อหลังนา ขายหลังนา
- 4) ระบบทำฟรี หรือแบ่งข้าว
- 5) ระบบเช่าสวนแล้ง

1) ระบบนาผ่ากึ่ง หรือ ปั่นกึ่ง ดูคล้ายกับเป็นระบบโบราณที่เลิกใช้กันไปแล้วภายหลังการแก้ไขกฎหมายค่าเช่านา แต่ในความเป็นจริงแล้ว ระบบนาผ่ากึ่งยังใช้กันอย่างเข้มข้นคู่กับระบบนาผ่าสาม แม้กระทั่งเมื่อ 10-20 ปีที่ผ่านมา เหตุที่เป็นเช่นนั้นเพราะระบบนาผ่ากึ่งเจ้าของนาเป็นผู้จ่ายต้นทุนการผลิตข้าวทั้งหมด หรือครึ่งหนึ่งตามแต่จะตกลงกัน การลงทุนเงินสดนี้ชาวนาถือว่าสำคัญ เพราะชาวนาขาดแคลนเงินสด หลังจากเก็บเกี่ยวแล้ว ชาวนาจะหักต้นทุนของทั้งสองฝ่ายออกก่อน แล้วนำผลผลิตมาแบ่งครึ่ง ชาวนาหลายคนพอใจระบบผ่ากึ่งเพราะในระบบผ่าสามนั้น แม้ว่ากฎหมายหรือคนนอกจะคิดว่าดี แต่สำหรับชาวนาที่ไม่มีเงินสดเขาเห็นว่าระบบนี้ทำให้เขายากลำบาก เนื่องจากเจ้าของนาที่ไม่สามารถจะยอมรับการจ่ายต้นทุนในการทำนาให้ชาวนาผู้เช่าอีกต่อไป

ระบบผ่ากึ่งยังมีความหมายสำหรับบางหมู่บ้าน ระบบนี้ถูกนำมาใช้ในครอบครัวหรือเครือญาติผู้ประสงค์จะช่วยกันลงทุนทำนา ฝ่ายหนึ่งออกเงิน อีกฝ่ายหนึ่งออกแรง และสุดท้ายก็เอาผลผลิตมาผ่ากึ่ง

“เช่านาแบ่งกันโดยชักเก้อออกก่อน ชักค่าปุ๋ยค่าแรงงานออกแล้วแบ่งกัน แต่เดิมหักค่าใช้จ่ายก่อนแล้วแบ่งครึ่ง ปัจจุบันนี้ก็แบ่งกึ่ง แล้วแต่เจ้านาจะเพื่อให้คนทำ ค่าปุ๋ยยาเจ้าของนาออก เจ้านาเซ็นซองมา คนทำเอาแรงใส่อย่างเดียว แล้วแบ่งข้าว แบ่งครึ่งไม่เสียเปรียบดี ยังได้ขายข้าวเยอะกว่าเจ้าของนา คือคนทำเวลาเกี่ยวก็เอารัน ถึงเวลาตีข้าวก็เอารัน ลดค่าใช้จ่าย ก็ทำให้อยู่กันได้ อาศัยกันและกัน ส่วนใหญ่ยังลงแขกกับคนรู้จักกัน ถ้านาอยู่นอกพื้นที่เอาค่าหัว 10 ต่าง เช่น เจ้านาอยู่นอกหมู่บ้านให้ชาวนาดูแล เราต้องคิดค่าดูแลอีก 10 ต่าง ถึงเวลาเอาข้าวให้เจ้าของนา เจ้าของเขาก็เอาไปเสียด่านน้ำ ภาษีนา คิดแล้วเขาก็ไม่ได้อะไรเท่าไร”

อย่างไรก็ตาม ชาวนาส่วนมากไม่ใช้ระบบผ่ากิ่ง เนื่องจากว่าปัจจุบันนี้ต้นทุนในการทำนาสูงมาก ระบบการเช่าแบบผ่ากิ่งไม่เป็นที่ยอมรับ เจ้าของนาเองก็ไม่มีกำลังใจจะลงทุน เพราะราคาข้าวก็ตกต่ำ ทั้งสองฝ่ายจึงเริ่มเข้าสู่ระบบผ่าสาม

2) ระบบผ่าสาม หรือ ปั่นสาม หมายถึงระบบการเช่านาที่ชาวนาต้องลงทุนต้นทุนการผลิตทั้งหมด เจ้าของนาจ่ายค่าน้ำ ค่าไถ ผลผลิตที่ได้หักค่าไถออกก่อน 5 ถึงให้เจ้าของนาเหลือเท่าใดแบ่งเป็น 3 ส่วน ให้เจ้าของนา 1 ส่วน ชาวนา 2 ส่วน ใครออกค่าไถแล้วแต่ตกลงกัน การที่กล่าวถึงเฉพาะค่าไถเพราะค่าไถเมื่อหลายสิบปีมาแล้วเป็นรายจ่ายสำคัญ

ปัจจุบันนี้เศรษฐกิจเปลี่ยนไป ต้นทุนการทำนาสูงมาก ระบบผ่าสามมีการปรับข้อตกลงใหม่ เจ้าของนาจ่ายค่าไถ ค่าปุ๋ย ผลผลิตเป็นของเจ้าของนา 1 ส่วน คนทำ 2 ส่วน เพราะแรงงานขาดแคลน เจ้าของนาต้องเป็นฝ่ายจ้อคนทำนา จึงเห็นได้ว่า ชาวนาจะยึดหยุ่นใช้ระบบการเช่านา หรือการผ่า ตามสภาพความเป็นจริง ไม่ใช่ยึดตามข้อกฎหมาย และด้วยทกกฎหมายก็เข้าไม่ถึงสาระสำคัญเหล่านี้

“เราทำป่น 3 เฉพาะนาปี คนทำเอา 2 ส่วน เจ้านาเอา 1 ส่วน ต่อจากนั้น เราก็กินนาโด (นาปรัง) เราได้คนเดียว (ผลผลิตของนาโดผู้ทำนาได้) ถ้าปลูกถั่วเหลืองเราก็ได้คนเดียว คนทำได้คนเดียว คือถ้าหากเราทิ้งไว้มันก็ร้างเฉยๆ ว่างเปล่า คือการตกลงกับเจ้านา ครั้งแรกคือจะเอาแต่นาปีเท่านั้น เจ้านาคนอื่นมันก็เหมือนๆ กันหมด ป่น 3 อย่างเดียวกัน โดยเขาจะเอาผลผลิตแค่ข้าวปีเท่านั้น ส่วนผลผลิตอื่นนั้นเป็นของคนทำหมดเลย

เนื่องจากว่าค่ารถ ค่าเหมือง ค่าฝายนั้น จะต้องตกเป็นค่าใช้จ่ายของคนทำนาหมด รับผิดชอบหมด มันถึงป่น 3 เจ้าของนาไม่ได้ทำอะไรสักอย่าง คนทำมันก็ต้องได้เยอะกว่าเจ้านา”

3) ระบบซื้อหลังนา หรือ ขายหลังนา ทั้งระบบผ่าครึ่งและผ่าสาม ใช้มายาวนานอย่างน้อยหลายร้อยปี กำลังจบบทบาทลงชั่วคราว หลีกทางให้แก่ระบบการซื้อหลังนา ซึ่งเคยมีมาก่อน แต่ใช้กันไม่มากนัก ระบบซื้อหลังนาเป็นระบบการเช่านาแบบเหมาจ่าย เช่น ปีละ 500 บาท 1,000 บาท 4,000 บาท แล้วแต่จะตกลงกัน ชาวนาผู้เช่าจะพิจารณาดูปัจจัย 3 ประการในการเช่านา คือ 1-ระยะทางไกลใกล้จากบ้าน 2-ที่ดินตั้งอยู่ตรงไหนของกลุ่มน้ำ ทำการเกษตรได้ผลดีหรือไม่ น้ำขาดแคลนไหม ทำได้กี่ครั้ง/ปี ถ้าดินดีอุดมสมบูรณ์ ค่าเช่าหลังนาจะแพงมาก เช่น ไร่ละ 4,000 บาท 8,000 บาท ถ้าที่ดินตั้งอยู่ในเขตแล้งน้ำ ค่าเช่าจะลดลงมาจนเหลือเพียง 500 บาท/ไร่ เท่านั้น

ระบบขายหลังนา หรือซื้อหลังนา เป็นระบบที่สะท้อนการถูกกดขี่อย่างถึงที่สุดจากระบบทุนนิยมและนโยบายของรัฐ เพราะการทำนาประสบปัญหารุนแรงจากต้นทุนปุ๋ยและสารเคมี ขณะที่ราคาข้าวถูกกดให้ต่ำมาก ความเสื่อมของการผลิตข้าวไม่ได้มาจากความสมัครใจของชาวนาที่ต้องการจะเปลี่ยนอาชีพ หรือขายแรงงาน ชาวนาทั้งผู้มีที่ดิน และผู้เช่า ต่างก็พยายามประนีประนอมกันอย่างถึงที่สุด เพื่อรักษาผืนนาและชีวิตเกษตรกรเอาไว้

“คนมีต้องนั่งให้ คนทุกขี้ไร้ได้ไคหัว”

(จันทร์ เมืองแก้ว แก่ฝ่ายปวงสนุก)

ระบบขายหลังนาเป็นปรากฏการณ์ที่จะยืนอยู่ได้ชั่วคราวเท่านั้น เพราะฝ่ายผู้ให้เช่าจะถูกกดดันให้เปลี่ยนแปลงระบบนี้ แก่ฝ่ายปวงสนุกกล่าวว่า “คนมีต้องนั่งให้ คนทุกขี้ไร้ได้ไคหัว” หมายความว่า “คนมีต้องนั่งร้องไห้ คนยากจนได้หัวเราะ” แต่แท้ที่จริงชาวนาไร้ที่ดินเองก็ไม่ใช่ผู้ได้รับประโยชน์แท้จริงจากระบบขายหลังนาหรือซื้อหลังนา เพราะต้นทุนการทำนาแพงมาก ถึงขนาดค่าซื้อหลังนาก็ยังอาจไม่มีจ่าย เพราะผลได้จากการปลูกข้าวคือ การได้ข้าวไว้กิน ได้ปลูกพืชผลต่างๆ เป็นอาหารในฤดูแล้ง แต่การขายเพื่อเงินสดนั้น ได้ไม่มากนัก

ระบบที่ใช้	จำนวนหมู่บ้าน
1. ผ่ากิ่ง	4
2. ผ่าสาม	13
3. เช่าหลังนา	24
4. ให้ทำฟรี หรือแบ่งข้าว หลังเก็บเกี่ยวเพียงไร่ละ 50 ถัง	13
5. เช่าสวนแล้ง	2
	56

ที่มา : จากการสำรวจ ปี พ.ศ 2543-2544

จากการสำรวจหมู่บ้าน 56 หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน

ได้พบว่า ระบบการเช่านามีรวมทั้งสิ้น 5 ระบบ

ระบบซื้อหลังนาใช้กันมากที่สุด รองลงไปคือระบบผ่าสาม

และระบบที่ให้ผู้ใช้ที่ดินเช่าทำนาโดยไม่คิดค่าเช่า หรือคิดค่าเช่าเพียง 5-20 ถัง

เพื่อเจ้าของนาจะได้ใช้ไปในการจ่ายภาษีค่านาและค่าน้ำสำหรับระบบเหมืองฝายเท่านั้น

การที่เจ้าของนายินยอมให้เกิดการเช่าแบบนี้

ก็เพราะว่าชาวนามีจำนวนน้อย แต่ไร่นามีอยู่มาก แรงงานขาดแคลน ต้นทุนทำนาสูงเกินไป

4) ระบบทำฟรี หรือ แบ่งข้าวให้เจ้าของนา ในระบบทำฟรีหรือการแบ่งผลผลิตให้เจ้าของนาน้อยที่สุด เพียงแค่พอจ่ายเป็นค่าภาษีที่ดินและค่าน้ำทำนານี้ เป็นระบบที่เจ้าของนายินยอมพร้อมใจให้ชาวนาเข้ามาช่วยดูแลไร่นาของตน ไม่ให้รกร้างว่างเปล่า มีหญ้าขึ้น หรือเกิดความเสียหายจากการทิ้งร้างไว้ ที่ดินแบบนี้อาจอยู่ในที่ซึ่งมีพลังการผลิตต่ำมาก อยู่ปลายน้ำหรืออาจอยู่ในหมู่บ้านที่ขาดแคลนแรงงานอย่างถึงที่สุด ในอีกแง่หนึ่ง หมู่บ้านเหล่านี้อาจเป็นหมู่บ้านที่มีการงานอาชีพอื่นๆ ที่สร้างรายได้ให้แก่ชาวนาอย่างสูง เช่น การแกะสลัก การทำกระดาษสา การค้าขาย เป็นต้น ในกรณีนี้ชาวนาไม่ต้องการขายที่ดิน ต้องการรักษาไว้ก่อนหรือเก็บไว้ให้ลูกหลาน จึงต้องหาแรงงานชาวนาดูแลไร่นาของตน ถ้าชาวนาผู้ดูแลไร่นาเป็นฝ่ายมาจากหมู่บ้านอื่นไกลออกไป แรงงานชาวนาจะคิดค่าใช้จ่ายพิเศษจากเจ้าของนา เป็นข้าวอีก 5 ถัง

“การเช่านา จำนวนก็แล้วแต่คนที่ทำจะปั่นข้าวให้กับเจ้าของนา เพราะเจ้าของนาไม่สามารถไปบังคับคนที่ทำนาได้ว่า คุณทำนา 1 ไร่ต้องเอาข้าวให้ 20 ถัง เพราะถ้าไปเจาะจง คนทำจะต้องใช้ต้นทุนสูง ไม่คุ้มค่า ก็จะไม่มีคนทำ เพราะบางที่ไร่หนึ่งอาจจะทำได้แค่ 50 ถัง เมื่อเอาให้เจ้าของนาก็จะเหลือ 30 ถัง เมื่อมาคิดค่าจ้างในแต่ละวัน ค่าไถ ค่าเกี่ยว ค่ามัดข้าว ก็ไม่คุ้มค่า

สมัยก่อนการเช่าจะเป็นการผ่า สมมุติเรามีนา 1 ไร่ เราทำข้าวได้อยู่ 50 ถัง เจ้าของนาก็ต้องคิดค่าไถ 5 ถัง ค่าไถสมัยก่อนถูก เหลือ 45 ถังจะแบ่งผ่ากัน เจ้านาเอาบางส่วนหนึ่ง คนทำเอาไป 2 ส่วน ค่าไถก็แล้วแต่ ต้องตกลงกันเองระหว่างเจ้าของนาและคนทำ

สมัยนี้เจ้าของนาต้องไปอ้อนคนทำนา แล้วแต่ว่าคนทำนาจะปั่นให้เท่าใด ถ้าหากเราไปเจาะจงคนทำนาก็ไม่มีใครทำ นาเราก็จะรกร้าง”

(พล มุลดี บ้านต้นแห่นหลวง)

“ปัจจุบันนี้น้าเจ้าเอาให้เขาเช่าทำ คิดเป็นไร่ ไร่ละ 10 ตัง เราไม่คิดเป็นเงิน เอาข้าวแทน เพราะต้องการเอาข้าวไว้กิน บ้านเรานี้เจ้าของนาให้เขานาคิดเป็นข้าวกันหมด ถ้าคิดเป็นเงินไม่ดี เงินมาแล้วก็ไป มันไม่ค่อยจะอยู่ ถึงจะเอาไว้ซื้อข้าวกินมันก็หมดอยู่ดี แต่ข้าวมันมีอยู่อย่างนั้น กินก็ไม่หมดง่าย ๆ อย่างเราให้เขาทำได้ส่วนแบ่งมาแค่ 80 ตัง พอกินไปสุดปี ครอบครัวมี 3 คน ยังกินได้สุดปี บางทีเหลือขายเหลือไม่เยอะแต่ก็เหลือ”

(ลุงมูล อินปัน หมู่ 7 ต.ท่าวังพร้าว)

5) ระบบเช่าสวนแล้ง เป็นระบบการเช่านาที่ใช้มากในหมู่บ้านต้นน้ำ หรือหัวฝาย ซึ่งชาวนาปลูกพืชถึง 5-6 crops ต่อปี เช่น ทำนาปี ปลูกหอมหัวใหญ่ ปลูกข้าวโพด ปลูกมะเขือเทศ ได้ผลผลิตสูง

ระบบเช่าสวนแล้งได้สะท้อนให้เห็นถึงพลวัตแห่งการผลิตในพื้นที่ที่ระบบเหมืองฝายได้รับการพัฒนาอย่างเต็มที่ และระบบแรงงานตอบสนองต่อความต้องการเร่งพลังการผลิตอย่างสอดคล้องกัน เมื่อที่ดินในพื้นที่ดังกล่าวนี้เปิดออกต่อระบบซื้อหลังนา ชาวนาได้สร้างระบบค่าเช่าพิเศษขึ้นในเขตนี้ ด้วยการคิดค่าเช่า 2 รอบ คือ ฤดูนาปีรอบหนึ่ง และคิดค่าเช่าในการทำสวนหอมหัวใหญ่ ข้าวโพด ฯลฯ ในหน้าแล้งอีกรอบหนึ่ง เรียกว่า ‘ค่าเช่าสวนแล้ง’ ซึ่งปกติไม่คิดค่าเช่าไม่ว่าชาวนาจะทำการผลิตกี่รอบในหนึ่งปี

‘ระบบเช่าสวนแล้ง’ เป็นการปรับตัวของระบบราคาค่าเช่าที่ดิน ให้สอดคล้องกับความเป็นจริงแห่งผลตอบแทนที่ได้จากการผลิต และยังสะท้อนให้เห็นว่า ชาวนาดอนเหนือของกลุ่มน้ำกำลังแปรที่ดิน ‘ฤดูแล้ง’ ซึ่งพลังการผลิตต่ำมานับร้อยปี ให้กลายเป็นที่ดินและฤดูกาลที่มี

‘พลังการผลิตสูง’ ได้สำเร็จ พลังการผลิตของเขตเหล่านี้จะเป็นแบบอย่างของการปฏิรูประบบเกษตรกรรมในอนาคต ถ้าสามารถแก้ไขปัญหาความสัมพันธ์กับระบบตลาด แก้ปัญหาการทุจริตราคาของระบบทุนได้ อย่างไรก็ดี เนื่องจากปัจจุบันนี้ ตลาดบางส่วนถูกครอบงำโดยระบบการกตราคารับซื้อ จึงทำให้ส่วนการผลิตที่ก้าวหน้าของกลุ่มน้ำ กลับถูกทุจริตผลประโยชน์จากระบบตลาดที่มีทุนใหญ่กว่า เช่น ตลาดรับซื้อมะเขือเทศ และข้าวโพดหวาน หอมหัวใหญ่ เป็นต้น

ตารางแสดงความหลากหลายของอัตราค่าเช่านา และการเปลี่ยนแปลง

หมู่บ้าน/หมู่ที่	อัตราค่าเช่านา	
	20 ปีที่แล้ว	ปัจจุบัน
โรงวัว/1	ไร่ละ 500 บาท	เท่าเดิม, บางรายฟรี
จอมแจ้ง/4	5 ไร่ 9000 บาท	2500/ไร่
หนองห้า/5	ผ่ากึ่ง	บัน 3, ซื่อหลังนา 1500 /ไร่
หนองไหว/6	300-400 บาท/ไร่, ผ่ากึ่ง	1500 บาท/ไร่, ผ่ากึ่ง
หัวฝาย/7	ผ่ากึ่ง	แล้ง-4000/ไร่, ปี+แล้ง-6000/ไร่
แพะสันเหนือ/10	20 ต่าง/ไร่	1000/ไร่, ขายหลังไร่ละไม่เกิน 1000 บาท
ดินแทนหลวง/1	ผ่ากึ่ง-หักค่าไถ 5 ถึง ก่อนแบ่ง/บัน3-คนเช่า ออกค่าควาย+เอาวันเอง	แล้วแต่จะให้
ทุ่งหลุก/3	ผ่ากึ่ง, 10-15 ต่าง/ไร่	5 ต่าง/ไร่ หรือฟรี
ทุ่งหลุก/4	ผ่ากึ่ง	10 ถึง/ไร่
ท่าวังพร้าว/5	ผ่ากึ่ง	ไร่ละ10-20ถึง,ทำฟรี
หนองหวาย3	ผ่ากึ่ง	20-25 ถึง/ไร่
กิวแลหลวง/4	บันกึ่ง	ไม่มีการเช่า ไม่คุ้ม
อูเม็ง/5	ผ่ากึ่ง	บัน3, 500บาท/ไร่
หนองปึง/6	บันกึ่ง	ไร่ละ10 ถึง/ไร่ละ 500/บัน 3
ใหม่ม่วงก้อน/7	100 ถึงเอา 20 ถึง	500 บาท/ไร่
ร้อง/8	ผ่ากึ่ง	บัน 3
ศาลา/11	บันกึ่ง	ไร่ละ 5-6 ถึง, บัน3
ดอนตัน/12	บันกึ่ง	5 ไร่เอา 100 ถึง, ขายหลังไร่ละ 500 บาท
หนองพันเงิน/13	ผ่ากึ่ง	บัน 3
เหมืองฟู/1	ผ่ากึ่ง	1000-1500/ไร่
บ้านเด่น/2	ผ่ากึ่ง	ผ่า3 แบ่งทั้งข้าวสวนแล้ง
ท่าโป่ง/3	ผ่ากึ่ง	บัน 3
จิมพลี/4	ผ่ากึ่ง	บัน 3, 8000 บาท/ไร่/ปี

หมู่บ้าน/หมู่ที่	อัตราค่าเช่านา	
	20 ปีที่แล้ว	ปัจจุบัน
ร้องธาร/5	ผ่ากึ่ง	บัน 3
สัน/6	ผ่ากึ่ง	1500/ไร่
ร้องข่ม/7	ผ่ากึ่ง	1500/ไร่
บ้านแม/8	ผ่ากึ่ง	บัน3
เจดีย์เนิน/9	ผ่ากึ่ง, บัน3	บัน3
กัวแลน้อย/10	ผ่ากึ่ง	บัน3, 1000-1500/ไร่
ดง/11	ผ่ากึ่ง	บัน3
ท่าเดื่อ/12	ผ่ากึ่ง	ผ่ากึ่ง/บัน 3/ฟรี
เปียง/13	ผ่ากึ่ง	ผ่ากึ่ง แต่เจ้าของนาช่วยจ่ายค่าไถค่าปุ๋ย
ปวงสนุก/1	ผ่ากึ่ง	บัน3
หนองแท่น/2	ผ่ากึ่ง	ไร่ละ 500 บาท
ทุ่งเสียว/3	ผ่ากึ่ง	ผ่ากึ่ง
ต้นกอก/4	ผ่ากึ่ง	300-500/ไร่ หรือฟรี
พระเจ้าทองทิพย์/6	10 ถัง	10ถัง/ไร่
ใหม่สามหลัง/8	20 ถัง/ไร่	ขายหลังไร่ละ 500 บาท
ป่าสัก/9	ผ่ากึ่ง	บัน 3
ป่าจี้/1	10 ถัง/ไร่	10 ถัง/ไร่
หนองอึ่ง/1	ผ่ากึ่ง	500/ไร่
สันคะยอม/3	ผ่ากึ่ง	ถอด 100 ถังเอา 10 ถัง
ป่าจู้/4	ผ่ากึ่ง	20 ถัง/ไร่
สันกวาวพ/5	ผ่ากึ่ง	10 ต่าง/ไร่
สบอว/4	ผ่ากึ่ง	10 ถัง/ไร่
กลาง/4	ผ่ากึ่ง	10 ถัง/ไร่
สองแคว/5	ผ่ากึ่ง	ไร่ละ 10 ต่าง
หัวข่วง/6	ฟรี	ฟรี
पालาน/7	5-10 ถัง/ไร่	500บาท/ไร่
ทุ่งศาลา/1	500/ไร่/ครั้ง	2000/ไร่/ปี
เหล่าป่าฝาง/2	1500/ไร่	1500/ไร่
สันโป่ง/3	1000-1500บาท/ไร่	2000-2500/ไร่
ป่าดัว/5	ผ่าครึ่ง	ขายหลังไร่ละ 500-800
ริมขาน/8	2000/ไร่	2000/ไร่
ห้วยแก้ว/10	1000/ไร่	2000/ไร่

ที่มา จากการสำรวจภาคสนาม ปี พ.ศ. 2543-2544

* อัตราค่าเช่าที่ระบุไว้ เป็นแนวโน้มทั่วไปไม่ใช่ทุกราย

บทที่ 8

เครือข่ายตลาดลุ่มน้ำ خان

1. ระบบตลาดลุ่มน้ำ خان 208

- 1) ตูบกด หรือ ประตูกด 208
- 2) กาดก้อม หรือกาดระหว่างหมู่บ้าน 208
- 3) เครือข่ายตลาดระดับลุ่มน้ำ 209
- 4) ตลาดเคลื่อนที่ (กาดแป็บ แป็บ) 209

2. ลักษณะสำคัญของตลาดลุ่มน้ำ خان 210

- 1) ตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำ خانยึดโยงอยู่กับเครือข่ายภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของท้องถิ่น 210
- 2) ตลาดเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำเป็นตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำ خانกับลุ่มน้ำอื่น 211
 1. เครือข่ายผ่านระบบผี(เครือข่ายภูค)... 212
 2. เครือข่ายผ่านระบบหัววัด... 213
- 3) ผู้ขายสินค้าในตลาดทุกระดับ ส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิต 214
- 4) ตลาดลุ่มน้ำ خانยังพึ่งพิงระบบรองรับของธรรมชาติอย่างเข้มข้น 215
- 5) ตลาดลุ่มน้ำ خانอาศัยพ่อค้าแม่ค้าอาชีพอยู่ส่วนหนึ่ง 217
- 6) ระบบการคำนวณหรือหน่วยนับของตลาดท้องถิ่นและราคา 219
- 7) ตลาดเคลื่อนที่ (รถแป็บ แป็บ) 221

3. ตลาดทางเลือก 223

- 1) การค้าแบบเครือข่าย : ขบวนการค้าข้าวโพดพื้นเมือง ที่บ้านดงกำ แห่งลุ่มน้ำ خان 223
- 2) ตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน 226

บทสรุป 229

บทที่ 8

เครือข่ายตลาดลุ่มน้ำขาน

1. ระบบตลาดลุ่มน้ำขาน

ตลาดลุ่มน้ำขาน เป็นระบบการค้าชุมชนอันสำคัญ ที่รองรับระบบการผลิตของหมู่บ้าน ลุ่มน้ำ แตกต่างกับอีกหลายท้องถิ่นในประเทศไทย ที่ชาวไร่ชาวนาและผู้คนที่ผลิตอาหารและสินค้าท้องถิ่น ต้องส่งอาหารและสินค้าเข้าเลี้ยงเมืองใหญ่เป็นสำคัญ ทำให้ผลตอบแทนและมูลค่าส่วนเกินไหลออกจากชุมชน

ตลาดลุ่มน้ำขานถักทอขึ้นมาเป็นเครือข่ายอันแน่นแฟ้น ด้วยการกระจายผลผลิต 5 ระดับ คือ

ตูกาดอยู่ติดกับรั้วบ้าน ที่เห็นอยู่เป็นหอมหัวใหญ่ มะเขือแจ้และเห็ด

1) ตูกาด หรือ ประตูกาด

เป็นตลาดที่ชาวบ้านนำผลผลิตเล็กๆ น้อยๆ ในสวนหลังบ้าน มาแบ่งวางขายหน้าบ้านของตน เมื่อ 10-20 ปีมาแล้ว นิยมเจาะรั้วบ้านเป็นช่อง ปัจจุบันปลูกเพิงเล็กๆ หรือวางบนแคร่ สิ่งที่ขายส่วนมากเป็นพืชผักพื้นบ้าน หรืออาหารที่ปรุงมาเอง สินค้ามีจำนวนน้อย เช่น ผัก 10 กำ ไข่มัด 20 ห่อ หรือกล้วย 3-4 หวี เป็นต้น

2) กาดก้อม หรือกาดระหว่างหมู่บ้าน

กาดก้อม - ตลาดร้องขุม (บ้านร้องขุม)

เป็นตลาดขนาดเล็กถึงขนาดกลาง ชาวบ้านหลายหมู่บ้านซึ่งอยู่ใกล้ชิดกัน กินหัววัดเดียวกัน นำผลผลิตของตนหรือรับจากเพื่อนบ้าน มาวางขายในตลาด ส่วนมากเจาะจงเวลาขาย อาจเป็น กาดเช้า หรือ กาดแลง (เย็น) ใช้เวลาขายเพียงประมาณ 2 ชั่วโมงก็เลิก ผู้ขายคือผู้ผลิต เป็นชาวนาชาวไร่ ต่อมาบางคนกลายเป็นแม่ค้าประจำ เพื่อรับสินค้าของเพื่อนบ้านมาขาย

กาตระหว่างหมู่บ้าน สะท้อนภาพความอุดมสมบูรณ์ และความหลากหลายทางชีวภาพ สินค้ามีหลายชนิด ปริมาณมาก ไม่ว่าจะเป็น ผัก ผลไม้ พืชผักจากป่า สัตว์ และแมลงจากธรรมชาติ ตามฤดูกาล จำนวนสินค้านับเป็นร้อยๆ ชนิด มีตลาดเช่นนี้ 12 ตลาดในเขตลุ่มน้ำ

3) เครือข่ายตลาดระดับลุ่มน้ำ

การค้าระหว่างหมู่บ้านในลุ่มน้ำต่างๆ ของเขตภาคเหนือ ตอนบนนั้น เป็นเครือข่ายอันกว้างขวาง และมีประวัติอันยาวนาน มิได้เกิดขึ้นเพราะเครือข่ายถนนหนทาง หรือความทันสมัยของ คำนิยมในการบริโภค เครือข่ายการค้าโบราณเหล่านี้ ถักทอขึ้น จนสร้างตลาดสำคัญขึ้นมาในเขตลุ่มน้ำ เช่น ตลาดสามแยกสันทราย อ.สันทราย จ.เชียงใหม่ ตลาดหนองดอก จ.ลำพูน ตลาดยางเนิ้ง อ.สารภี จ.เชียงใหม่ เป็นต้น

ตลาดลุ่มน้ำของลุ่มน้ำขานที่สำคัญมี 4 ตลาด ได้แก่ ตลาดทุ่งฟ้าบด ตลาดทุ่งเสี้ยว ตลาดกัวแลน้อย และตลาดมะจำโรง ทั้งสี่ตลาดนี้ มีการประกอบการค้ามาอย่างน้อย 60-70 ปีขึ้นไป ทำหน้าที่สำคัญคือ ส่งออกสินค้าของลุ่มน้ำขานไปยังลุ่มน้ำอื่นๆ และนำเข้าสินค้าจากลุ่มน้ำอื่นๆ ที่ลุ่มน้ำขานต้องการ

ตลาดทุ่งฟ้าบด ตั้งอยู่ริมถนนเชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด มีสัดส่วนของสินค้าชาวลาดน้อยลงในปัจจุบัน

ตลาดทุ่งเสี้ยวตั้งอยู่บนถนนเชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด

4) ตลาดเคลื่อนที่ (กาดแป็บ แป็บ)

ตลาดล่าสุดที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำขาน คือ ‘ขบวนรถมอ-เตอร์ไซค์’ หลายร้อยคันที่ตระเวนรับสินค้าตามหมู่บ้าน และจาก ตลาดใหญ่ๆ ของลุ่มน้ำ แล้วนำออกขายตรงถึงลูกค้าในหมู่บ้าน ต่างๆ จนถึงหัวบันไดบ้าน ตลาดรถแป็บแป็บใช้แต่รถเป็นสัญญาณเสียง นำสินค้าใส่ถุงพลาสติกสำเร็จรูปพร้อมขาย โดยใช้ความเร็ว ในการขาย เพื่อขายสินค้าให้หมดภายในเวลาอันสั้น

ขบวนรถแป็บแป็บ 60 คัน เตรียมสินค้าจากแม่ค้าตลาดกัวแลน้อย ซึ่งเดิมเป็นตลาดหมู่บ้าน ต่อมาขยายตัวเป็นตลาดขายส่งของลุ่มน้ำ

2. ลักษณะสำคัญของตลาดลุ่มน้ำขาน

1) ตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำขานยึดโยงอยู่กับเครือข่ายภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และ วัฒนธรรมของท้องถิ่น

หมู่บ้านเครือข่ายเหล่านี้ประกอบขึ้นเป็น ผู้ซื้อและผู้ขายสินค้า เป็นผู้ผลิตสินค้าป้อนตลาด เป็นผู้ค้าส่งและค้าปลีกในเขตแดนที่ตนเข้าใจและจัดการได้ แต่ละตลาดจะรองรับด้วยเครือข่ายของหมู่บ้านจำนวน 5-10 หมู่บ้าน เป็นอย่างน้อย ซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ไม่มีการบังคับจัดตั้ง ทำให้การหมุนเวียนของผลผลิตในตลาดมีความพอเพียงและยืดหยุ่นสูง ไม่กดดันให้ผู้ผลิตต้องเลือกเอาระหว่างการเป็นผู้ผลิตหรือเป็นผู้ขาย ทุกคนสามารถเข้ามาและออกไปจากระบบตลาดได้ทุกเวลาที่ต้องการ ตลาดชนิดนี้ต่างจากตลาดที่ปิดอยู่ภายในหมู่บ้าน ซึ่งอาจบังคับความพอเพียงอยู่ในขอบเขตอันจำกัด การสร้างตลาดขนาดเล็กที่ชุมชนจัดการได้เอง โดยไม่มีความเสี่ยงนั้น เป็นการวาดฝันอย่างหนึ่ง รัฐได้คิดนโยบายแบบนี้ และทดลองให้ชุมชนเขตต่างๆ ลงมือทำ แต่มีตลาดแห่งแล้วแห่งเล่าเกิดขึ้นแล้วล้มลง ‘เพราะความเป็นไปไม่ได้’ ของตลาดนั้นๆ กรณีของกลุ่มน้ำขานนั้นตรงกันข้าม ตลาดของท้องถิ่นนี้เกิดขึ้นเอง

ไม่ใช่จากนโยบาย ตลาดหมู่บ้านลุ่มน้ำขานเกิดขึ้นมานานแล้ว จากการก่อตัวของประตูกาดหรือตูปกาด ผู้ตลาดระหว่างหมู่บ้าน ค่อยๆ เริ่มมาจากคนขายเพียง 2-3 ราย ขยายตัวเป็น 10 และเป็นร้อยๆ รายในที่สุด ตัวอย่างเช่น ตลาดทุ่งเสียว ซึ่งบัดนี้มีผู้ขายถึง 300 ราย นั้น ไม่มีใครเป็นผู้ก่อตั้งตลาดแห่งนี้ จุดเริ่มต้นของตลาดเพียงแต่มีผู้นำแผงมาตั้งวางแล้วนั่งขายเพียงคนเดียวเท่านั้น ต่อมาก็มีชาวไร่ชาวนาคนอื่นๆ มานั่งขายเพิ่มขึ้นๆ ตลาดชนิดนี้ไม่เร่งรัดความสำเร็จของตลาด แต่ความสำเร็จก็มีมาโดยมันคง มีตลาดที่มีอายุสูงสุดในลุ่มน้ำนี้คือหลายชั่วคน ถัดมากคือ 80 ปี ที่เกิดมาใหม่ทีสุดมีอายุตลาด 3 ปี

ตลาดทุ่งเสียว

ผักแว่นนี้ปลูกในนาชาวบ้านลุ่มน้ำลี้
นำมาขายที่ตลาดกิวแล

ชื่อตลาด	เครือข่ายชาวบ้านที่ผลิตอาหารป้อนตลาด	นับถึงปี พ.ศ. 2545	
		อายุตลาด	จำนวนแม่ค้า
1. กาดก๊วยแลหลวง	ร้องขุ่ม บ้านแม บ้านเนิ้ง น้ำบ่อหลวง ท่าโป่ง แพะสันใหม่ ห้วยเขาะ	52	70-80
2. กาดก๊วยแลน้อย	บ้านแม ก๊วยแลน้อย ก๊วยแลหลวง เจ็ดยี่เนิ้ง บ้านกาด เหล่าป่าฝาง อุเม็ง หนองปิ้ง บ้านกลาง แม่กุ่มหลวง หางดง	35	60-70
3. กาดน้ำบ่อหลวง	น้ำบ่อหลวง บ้านเนิ้ง โรงวัว ท่าธาร ห้วยเขาะ ห้วยยาว จอมแจ้ง หนองห้า บ้านเด่น	25	50-60
4. กาดตันแทนหลวง	สบอว ดันแทนหลวง ท่งแป้ง ป่าสัก ดันแทนน้อย ท่ามะโอ ท่งเสี้ยว ท่งท้อ จอมทอง	3	40-50
5. กาดท่งเสี้ยว	ท่งเสี้ยว ท้องฝาย ร้องธาร ป่าอ้อย ดันกอก หนองครอบ	50-60	300-400
6. กาดบ้านเปียง	ป่าจี บ้านเปียง หนองปิ้ง ห้วยเนียม อุเม็ง บ้านดง	หลายชั่วคน	30-40
7. กาดแม่ฆาน	บ้านสัน สบพริก บ้านเหล่า เชียงดาว หลังถ้ำ สองแคว เหล่าเป่า ยางคราม ห้วยรากไม้ ท่งท้อ ท่าวังพร้าว		20-30
8. กาดท้องฝาย	บ้านท่ากาน ตลาดท่งเสี้ยว ห้วยเขาะ เหล่าป่าฝาง	15	10-12
9. กาดหัวริน	หัวริน บ้านกาด ห้วยเขาะ	12	20-30
10. กาดร้องขุ่ม	บ้านร้องขุ่ม	50	20-30
11. กาดมะจำโรง	ก๊วยแลหลวง บ้านร่องน้ำ บ้านชีเหล็ก บ้านหางดง ฝาง บ้านใหม่หนองน้ำท่ง สันก้อเกิด บ้านสบทา สันห่าว	80	300

ที่มา : จากการสำรวจปี พ.ศ.2543-2544

2) ตลาดเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำเป็นตลาดระหว่างหมู่บ้านลุ่มน้ำขานกับลุ่มน้ำอื่น

เป็นตลาดขนาดใหญ่กว่าตลาดระหว่างหมู่บ้าน พื้นฐานของตลาดยังคงยึดโยงอยู่กับเครือข่ายหมู่บ้านในลุ่มน้ำเดียวกันเป็นฐาน ต่อจากนั้นจึงขยายออกไปสู่ลุ่มน้ำอื่นๆ ตลาดเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำมักจะพัฒนาขึ้นมาจากตลาดระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งมีความเติบโตถึงขนาดมีผู้ซื้อผู้ขายมากมาย มีสินค้าที่มีความหลากหลายสูง จึงจะคึกคักกับที่ลุ่มน้ำอื่นๆ จะนำสินค้ามาซื้อขายด้วย และประการสำคัญ ตลาดชนิดนี้ต้องตั้งอยู่ในทำเลอันเหมาะสมแก่การเป็นศูนย์กลางของเครือข่ายด้วย

ในเขตลุ่มน้ำขาน ‘ตลาดท่งฟ้าบด’ เคยเป็นทั้งตลาดนัดและตลาดลุ่มน้ำที่สำคัญมาก โดยเริ่มจากการเป็น ‘กาดวัว กาดควาย’ จากการศึกษาของชูสิทธิ์ ชูชาติ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ.2398-2503) ชูสิทธิ์ชี้ให้เห็นว่า ตลาดท่งฟ้าบด ติดต่อกับอำเภอสารภี จอมทอง ป่าซาง บ้านโฮ้ง ได้ง่าย ทำให้มีศักยภาพสูงที่จะเป็นตลาดศูนย์กลางของลุ่มน้ำ นำเสียดายที่ที่ตั้งอันเหมาะสมนี้ ได้ถูกถนนเชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด ตัดผ่าน และตลาดทุนได้เข้าครอบงำตลาดท่งฟ้าบด จนทำให้สัดส่วนของสินค้าขานกลายเป็นส่วนน้อย กล่าวคือ ในจำนวนผู้ค้าส่งที่สำรวจได้ทั้งหมดในปี พ.ศ. 2544 รวม 514 ราย เป็นผู้ค้าสินค้าอุตสาหกรรมและสินค้าอื่นๆ นอกลุ่มน้ำ 403 ราย และเป็นผู้ค้าสินค้าเกษตรกรรมของลุ่มน้ำขานและนอกลุ่มน้ำ 111 ราย นอกเหนือไปจากนี้

ลุ่มน้ำเครือข่ายที่มาซื้อขายกันในลุ่มน้ำขาน	
1.	อ.สอง จ.แพร่
2.	อ.แม่แจ่ม อ.แม่วาง อ.พร้าว อ.แม่แตง อ.แมริม อ.สะเมิง อ.ฝาง อ.ฮอด จ.เชียงใหม่
3.	อ.บ้านโฮ้ง อ.ลี้ อ.หนองช้างคืน อ.เมือง จ.ลำพูน
4.	อ.งาว จ.ลำปาง

บทบาทของสินค้าจากท้องถิ่นอื่นนำเข้ามามากกว่าสินค้าของกลุ่มน้ำขาน เช่น สินค้ามาจากจังหวัด สุโขทัย เชียงราย ลำพูน ลำปาง เพชรบูรณ์ อุตรดิตถ์ หนองบัวลำพู กำแพงเพชร เลย สระแก้ว ปราจีนบุรี ขอนแก่น และน่าน เป็นต้น ตลาดสินค้าจากภาคอุตสาหกรรมได้เข้าครอบงำฐานะของตลาดเครือข่ายโบราณ และกลายเป็นตลาดซึ่งดูดเอาเงินออกจากหมู่บ้านลุ่มน้ำนี้ไป

ตลาดใหม่ที่เปลี่ยนมามีฐานะเป็นตลาดเครือข่ายของชุมชนลุ่มน้ำอย่างแท้จริง ได้แก่ ตลาดมะจำโรง ตลาดทุ่งเสียว และ ตลาดกัวแลน้อย ตามลำดับ ตลาดทั้งสามนี้มีเครือข่ายกับลุ่มน้ำสำคัญ ที่รู้จักกันในนาม อ.พร้าว อ.แม่แตง อ.ฝาง อ.สะเมิง อ.ฮอด อ.จอมทอง อ.แม่แจ่ม ของจังหวัดเชียงใหม่ อ.แม่ทาและอ.ลี้ ของจังหวัดลำพูน และอำเภออื่นๆ ในจังหวัดพะเยา และแม่ฮ่องสอน

เครือข่ายตลาดระหว่างลุ่มน้ำนี้มีไข่มุกที่จะเกิดขึ้น หากแต่เป็นเครือข่ายเก่าแก่ที่มีมานานนับร้อยปีแล้ว ก่อนจะมีตลาดด้วยซ้ำไป การค้าระหว่างลุ่มน้ำต่างๆ เป็นเครือข่ายตลาดมาแต่โบราณ โดยที่ชุมชนต่างๆ ระดับหมู่บ้าน ลุ่มน้ำ และเมืองต่างๆ ในสมัยโบราณมีการติดต่อสัมพันธ์กันตลอดมา โดยอาจจะผ่านจากพ่อค้าวัวต่าง พ่อค้าจากเมืองต่างๆ นำสินค้าไปขายต่างเมือง แต่เครือข่ายของพ่อค้าจริงๆ อาจจะมีจำนวนไม่มากนัก เครือข่ายชุมชนโบราณในอดีตที่ไม่ใช่พ่อค้านั้น ใช้สิ่งใดเป็นสายสัมพันธ์ระหว่างชุมชน คำตอบก็คือ 1. ใช้ระบบผี และ 2. ใช้ระบบหัววัด

1. เครือข่ายผ่านระบบผี(เครื่องตระกูล) ในอดีตชาวล้านนามีความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัว กับหมู่บ้าน กับเมือง ผ่านระบบความเชื่อเรื่องผี ในแต่ละตระกูลจะนับถือผีเดียวกัน คือ ‘ผีปู่ย่า’ ทุกปีสมาชิกในตระกูลจากต่างถิ่นจะมาพบปะกัน ณ เฮือนเก่าของเจ้าผีตน เพื่อเลี้ยงผีปู่ย่า นอกจากนี้ยังมีประเพณีเลี้ยงผีวัด ผีเสื้อบ้าน ผีเมือง ฯลฯ จำนวนสมาชิก ‘ผี’ แต่ละประเภทจะขยายเครือข่ายจากครอบครัวไปจนถึงเมือง ผู้คนจะไปมาหาสู่กันเสมอ เมื่อเวลาไปมาหากัน ส่วนหนึ่งจะเอาสินค้าไปฝากญาติและขายด้วย เรียกเป็นศัพท์ว่า ‘ของต้อน’ สินค้าจึงกระจายไปส่วนหนึ่งโดยคนที่ไม่ใช่พ่อค้า แต่นำสินค้าไปสู่ตลาด ทำให้ไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลางที่เป็นตลาดเมือง ในบางกรณี ชาวบ้านอาจจะไม่เอาสินค้ามาด้วย แต่การพบปะพูดคุยกันก็เท่ากับเป็นการให้ข้อมูลต่อกันระหว่างชุมชนว่า หมู่บ้านใดมีผลิตผลใดบ้าง ถ้าตลาดต้องการก็ติดตามไปหาซื้อได้

แม่ค้าผู้ขายถั่วต้ม มันต้ม งา เพราะรู้จักสินค้าราคาถูก
มีพ่อป้อนตลาด จากญาติของเธอในงานประเพณี

2. **เครือข่ายผ่านระบบหัววัด** เกิดขึ้นทำนองเดียวกับระบบการนับถือผีนั้นเอง เพราะ **ศรัทธาหัววัด** ซึ่งต่างก็ไปร่วมพิธีตานสลาก ปอยหลวง กันเป็นประจำนั้น ย่อมต้องสรรหาของติดไม้ติดมือไปฝากญาติ ทำนองเดียวกับ **ของต้อน** และสินค้าก็จะโฆษณาตัวมันเองผ่านเครือข่ายนี้ หญิงชาวบ้านผู้ขายงาดำกับน้ำอ้อยรายใหญ่คนหนึ่งในตลาดกัวแลน้อย เริ่มต้นการขายสินค้าในตลาดของเธอ เพราะเธอมีญาติอยู่ที่เมืองพร้าว และเธอทราบจากการได้รับ ‘**ของต้อน**’ คือน้ำอ้อยนี้จากการมาร่วมกันไหว้ผีที่ ‘**เหือนเก้า**’ นั้นเอง และนี่ก็เป็นที่มาของการขายสินค้าของเธอในที่สุด

พลวัตแห่งการจัดความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มน้ำ อันนำไปสู่ดุลยภาพของระบบตลาด เครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำแม่ขานกับลุ่มน้ำแม่ทา และลุ่มน้ำลี้ จ.ลำพูน มีข้อสังเกต 2 ประการ

1. ทั้งลุ่มน้ำขานของจังหวัดเชียงใหม่กับลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทาของจังหวัดลำพูน เป็นสามลุ่มน้ำสำคัญที่มีอาณาเขตติดต่อกัน แม้อลุ่มน้ำลี้กับลุ่มน้ำทาเป็นสองลุ่มน้ำในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ที่มีพลังการผลิตไม่สูง เพราะมีพื้นที่ราบแคบๆ ไม่กว้างขวางเมื่อเทียบกับลุ่มน้ำแม่แตงและอื่นๆ แต่สินค้าที่ลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทาผลิต เป็นสินค้าพื้นเมืองอันเป็นที่ต้องการของลุ่มน้ำขาน ซึ่งวัฒนธรรมการบริโภคยังเปลี่ยนแปลงน้อย แต่อาหารท้องถิ่นบางชนิดเริ่มผลิตได้น้อยลง เนื่องจากสภาพป่าที่ถูกทำลายลงในรอบ 100 ปีที่ผ่านมา ดังนั้น สินค้าจากลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทา จึงถูกส่งไปยังลุ่มน้ำขานเป็นจำนวนมากรายการ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างลุ่มน้ำขานกับลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทา มิใช่มีเฉพาะด้านการค้า แต่ยังรวมถึงด้านวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์อีกด้วย เพราะประวัติศาสตร์ที่บันทึกผ่านตำนานและประวัติศาสตร์บอกเล่าของลุ่มน้ำขาน เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ของตนเองเข้ากับตำนานพระธาตุพระบาท พระธาตุยั้งหวิด ซึ่งกล่าวถึงลำพูนในฐานะศูนย์กลางของอาณาจักรโบราณที่มีความสำคัญต่อลุ่มน้ำขาน แต่ตำนานท้องถิ่นดังกล่าวกลับมิได้กล่าวถึงความสัมพันธ์กับพระธาตุดอยสุเทพและเมืองเชียงใหม่เลย เว้นแต่ในฐานะที่ถูกเชียงใหม่ปกครอง ชาวบ้านอำเภอสันป่าตอง ลุ่มน้ำขาน นับปฏิทินผ่านการไหว้พระธาตุตามลำดับ โดยนับว่า เดือน 8 เป็งเริ่มไหว้ พระธาตุจอมทอง อ.จอมทอง ถัดไปเป็น พระธาตุหริภุญไชย พระบาทยั้งหวิด พระธาตุทุ่งต้อม และวัดน้ำบ่อหลวง ตามลำดับ หมายความว่าปฏิทินพื้นถิ่นของชาวบ้านลุ่มน้ำขานนับเดือนสัมพันธ์กับลำพูนและจอมทอง ไม่ใช่สัมพันธ์กับเมืองเชียงใหม่และพระธาตุดอยสุเทพ การนับเช่นนี้ย่อมแสดงว่าลุ่มน้ำขานกับลำพูนมีความสัมพันธ์กันแน่นแฟ้นมาช้านานแล้ว

พระพุทธรูปที่ยังมีชีวิต ลุ่มน้ำจาน

พระธาตุหริภุญไชย จ.ลำพูน

วัดบ่อน้ำหลวง ลุ่มน้ำจาน

การกำหนดประเพณีผ่านสัญลักษณ์พระธาตุเช่นนี้ ได้แสดงฐานะที่เชื่อมโยงกันระหว่างพระธาตุหริภุญไชย พระธาตุจอมทอง และพระบาทยังหวัด พระธาตุทุ่งคูม วัดน้ำบ่อหลวง ซึ่งทำให้เกิดสัมพันธ์เป็นหัววัดกัน ระหว่างศรัทธาของวัดทั้งห้า ซึ่งต่างก็นับถือพระธาตุเหล่านี้ วัดทั้งห้าเหล่านี้จึงจัดว่าเป็น ‘วัดหน้าหมู’ ความสัมพันธ์ระบบหัววัดนี้เองที่เชื่อมโยงชุมชนเหล่านี้เข้าด้วยกันตามธรรมชาติ อันมีผลให้ลุ่มน้ำจาน ลุ่มน้ำลี้และลุ่มน้ำแม่ทา พัฒนาเครือข่ายตลาดระหว่างกันขึ้นและสืบมา และนั่นก็คือระบบที่รองรับเครือข่ายตลาดหลายลุ่มน้ำของลุ่มน้ำจานนั่นเอง

3) ผู้ขายสินค้าในตลาดทุกระดับ ส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิต

ผู้ขายสินค้าส่วนใหญ่เป็นชาวไร่ชาวนา หรือครัวเรือนของชาวไร่ชาวนา พวกเขาใช้เวลาส่วนหนึ่งทำการผลิต เวลาส่วนหนึ่งนำผลผลิตของตนและของเพื่อนบ้านมาขาย เมื่อเวลาขายสิ้นสุดลง ชาวไร่ชาวนาก็กลับไปสู่งานของผู้ผลิตใหม่

สังคมเกษตรกรรมของลุ่มน้ำจาน ยังเป็นสังคมที่ภายในเองมิได้มีการแบ่งแยกงานกันทำซับซ้อน สมาชิกสังคมประมาณร้อยละ 70 ยังเป็นชาวไร่ชาวนา ทุกคนทำงานหลายหน้าที่เป็นชาวนา เป็นแรงงานซ่อมแซมระบบเหมืองฝาย เป็นแม่ค้าพ่อค้า เป็นผู้ขนส่งสินค้า ตลาดทั้ง 12 แห่งของลุ่มน้ำจานนี้ก็สะท้อนลักษณะนี้โดยไม่แปลกแยก มูลค่าส่วนเกินของการผลิตมิได้ถูกขูดรีดหลายขั้นตอน ตลาดของลุ่มน้ำจานก็ติดกันระบบตลาดทุนนิยมนี้ออกไปโดยวัฒนธรรมการค้าที่สะสมมาช้านาน

ป่าแสน เดชะ ชวนน้ำบ่อหลวง
กำลังชนผักกาด กับหอมป้อม ที่เก็บเหมา
มาจากชาวบ้านที่ปลูกผักไว้ขายในกาดเช้า กาดแลง
เพื่อนำไปขายต่อที่กาดแก้วแล

ส่วนของตลาดที่บูตริตชาวไร่ชาวนาชั้นอนทับอยู่ส่วนบน คือตลาดที่ซื้อสินค้าพืช พานิชย์ เช่น ถั่วเหลือง ข้าวโพดฝักสด หอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ ไร่นาของชาวนาส่วนที่ ปลูกพืชพานิชย์ ถูกควบคุมและบูตริตโดยระบบพานิชยกรรมที่ไม่เป็นธรรมอย่างรุนแรง ชาวไร่ชาวนายังต้องอาศัยตลาดท้องถิ่นของตนเอง เป็นแหล่งซื้อขายสินค้าในระบบที่สอง ที่ ให้ความปลอดภัยด้านอาหารและรายรับ และมีเงินสดเคลื่อนไหวยู่ภายในลุ่มน้ำอีกระบบหนึ่ง ในแปลงปลูกของชาวไร่ชาวนาเองก็สะท้อนลักษณะ 2 ระบบนี้ กล่าวคือ ในบางเดือนของปี ชาวนาจะกันช่วงเวลามาปลูกพืชอาหาร และพืชผลที่บริโภคในท้องถิ่น เช่น ผักกาด พริก บวบ แตงกวา มะเขือ ต้นหอม ถั่วฝักยาว ฟักทอง มันแกว กระเทียม หอมแดง ในอีกบางกรณี ชาวนากันที่ดินส่วนหนึ่งจากการปลูกพืชพานิชย์มาปลูกพืชอาหารและสินค้าอาหารในท้องถิ่น หรือไม่ก็ปลูกแซมลงไปแปลงปลูกพืชพานิชย์ การงานของชาวนาจึงเพิ่มเป็น 2 ด้าน ด้าน หนึ่งต้องทำการปลูกพืชเพื่อการค้า อีกด้านหนึ่งต้องผลิตอาหาร เป็นระบบพื้นฐานของครอบครัว เพราะระบบพานิชย์ไม่ได้ให้หลักประกันรายรับแก่ครอบครัว

4) ตลาดลุ่มน้ำขานยังพึ่งพิงระบบรองรับของธรรมชาติอย่างเข้มข้น

ในจำนวนสินค้าที่สำรวจได้ 94 รายการ เป็นสินค้าที่ได้จากธรรมชาติ โดยมีได้ลงมือ ปลูกหรือผลิตถึง 50 รายการ การที่ชาวไร่ชาวนายังพึ่งพิงระบบธรรมชาติมากเช่นนี้ สะท้อน ให้เห็นว่า ตลาดลุ่มน้ำขานยังผูกพันกับแรงงานเก็บ เด็ด ล่า หา จับ ซึ่งขึ้นอยู่กับความอุดม สมบูรณ์ของธรรมชาติ และความรู้ของชาวไร่ชาวนาเกี่ยวกับผลิตผลที่มีอยู่ในธรรมชาติ แสดง ว่าความรู้ชุดนี้ยังครองฐานะสำคัญอยู่ในลุ่มน้ำ ยังมีได้สาบสูญไปอย่างที่เราใจกัน แต่ปริมาณ สินค้าเหล่านี้ที่ลดจำนวนลงและหายากขึ้น ก็สะท้อนอีกแง่หนึ่งว่า ถ้าไม่มีการสืบทอดความรู้ชุดนี้ และไม่รักษาความหลากหลายของระบบธรรมชาติไว้ให้ได้ พลวัตแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ จะนำ ไปสู่ดุลยภาพของระบบตลาดที่พึ่งพิงตนเองน้อยลงเรื่อยๆ อาจจะต้องสูญเสียความมั่นคงไป เช่นเดียวกับตลาดทั้งหลายอื่นที่ได้เผชิญกับปัญหานี้มาแล้ว

ผักกาดจ้อน

สินค้าบางอย่างในตลาดท้องถิ่น

ผักกาดจ้อน, ผักบั้ง, ผักแค, ตำลึง ฯลฯ

ชาวบ้านจะปลูกประมาณ 1-3 แปลง ตามสันดอน ตามทุ่งนา ไร่ระยะเวลากการปลูกประมาณ 1 เดือน โดยจะใช้น้ำจากลำเหมืองและน้ำประปา นอกจากนั้น ชาวบ้านยังเก็บผักที่อยู่ในบริเวณบ้านมาขาย จะไม่มาขายเป็นประจำ เช่น ผักกาดจ้อน ผักบั้ง ผักแค ผักตำลึง ถั่วฝักยาว ถั่วพู พริกเขียว ราคาส่วนใหญ่จะตกมัด 2-5 บาท ถ้าชาวบ้านนำมาขายแม่ค้าในตลาดต้นแห่นจะรับอีกทอด

ผักกาดเมือง

ชาวบ้านที่นำมาขายจะปลูกเอง โดยใช้พื้นที่ที่เหลือจากการปลูกหอมหัวใหญ่ ประมาณ 5 แปลง ไร่ระยะเวลากการปลูกประมาณ 20 กว่าวันก็จะสามารถเก็บได้ จะนำมาวันละ 100-180 มัด โดยจะมาเป็นครั้งคราว ขายในราคา 13 มัด 10 บาท

แปลงผักนี้คือ 'ผักกาดเมือง' ไม่มีตลาดเมืองใหม่ที่ไหนรองรับเพราะเป็นอาหารพื้นเมือง นิยมแกงใส่ไก่ แปลงผักกาดเมืองปลูกเพื่อคั่นเวลาระหว่างหอมหัวใหญ่กับขนาดอในฤดูถัดไป เมื่อได้เวลาทำนา ก็ขุดผักออก มีเวลาสำหรับผักกาดเมืองนี้ราว 30 วัน สถิติผลผลิตของรัฐ ไม่สนใจบันทึกการทำการพืชอาหารแบบนี้

ถั่วแปบ

ถั่วแปบ

ชาวบ้านเก็บถั่วแปบข้างรั้วบ้านมาขายกองละ 5 บาท ครอบครัวส่วนใหญ่ปลูกถั่วแปบไว้ที่รั้วบ้าน เมื่อเก็บเกี่ยวผลแล้ว เก็บเมล็ดไว้ ปีต่อไปก็เอามาโรยอีก ถั่วแปบให้ผลผลิตมากจึงมีส่วนเกินจากการบริโภคออกขายสู่ตลาด

สะแล

สะแล

สะแลปลูกง่าย พันกิ่งมาปักชำก็ออกรากได้ ชาวบ้านจะปลูกที่บ้าน เริ่มออกผลเดือนพฤศจิกายนถึงมกราคม ขายลิตรละ 10 บาท

ปลา ปู หอย

ช่วงนาปีและนาปรัง ชาวบ้านจะไปหาตามทุ่งนา ขาย 7 ถัง 10 บาท ในฤดูฝน ปลา ปู กุ้ง หอย ชุกชุมเป็นพิเศษ ส่วนในฤดูอื่นๆ ชาวบ้านก็มักนิยมเลี้ยงปลาเป็นอาหาร และขายตลาด

ผักพื้นบ้าน เช่น ผักปลั่ง สะเลียม ยอดผักทอง

ชาวบ้านในหมู่บ้านจะปลูกตามสวนลำไย แล้วเก็บมาขายเป็นครั้งคราว ในราคามัดละ 2-5 บาท ผักปลั่งและผักทองมักปลูกในฤดูฝนหรือบนพื้นที่ลุ่มต่ำที่สามารถใช้น้ำได้สะดวก

สะเลียม (สะเดา)

ผักหวานป่า

5) ตลาดลุ่มน้ำ خانอาศัย พ่อค้าแม่ค้าอาศัยอยู่ส่วนหนึ่ง

ประมาณหนึ่งในสามของพ่อค้าแม่ค้าในตลาดทำค้าขายเป็นหลัก ผู้ค้าเหล่านี้เดิมเป็นชาวไร่ชาวนา เมื่อนำผลผลิตของตนและบางครั้งอาจมีของเพื่อนบ้านด้วย มาวางขาย จนจัดระบบได้ลงตัวเป็นอาชีพ อาจยุติการทำงานในไร่นา เข้าสู่การเป็นพ่อค้าแม่ค้าเต็มตัว แม่ค้ากาดหัวรินรายหนึ่งขายขมิ้น เห็ด ข่า ตะไคร้ เพราะมีคนนำมาส่งให้เธอถึงบ้าน หากไม่มีเห็ดก็ขายอย่างอื่นต่อไปอีก เช่น ผักกาด ตำลึง แดงกวา แล้วแต่ใครเอาอะไรมาฝากให้ขาย ชาวบ้านเห็นว่าเธอมานั่งขายที่ตลาดบ่อยๆ ก็นำไปส่งฝากให้เธอขายถึงที่บ้าน ในขณะเดียวกัน เมื่อเธอเก็บผักขั้วง ผักทอง มากิน เหลือก็นำมาขายได้ วิธีการที่เธอกลายมาเป็นแม่ค้าอาชีพเป็นแบบนี้เอง

ผักส้า

ผักกาดเมือง

แผงของแม่พัน ฝืนตุ้ย และ นางยุพา มาลัยวรรณ

1. ผักโหม ไปหาด้วยตัวเองตามสวนที่ปลูกยาสูบ และตามบริเวณแปลงหอมในบริเวณหมู่บ้านห้วยเนียม จะเก็บได้ครั้งละ 1-2 กระสอบ ถ้าขายปลีกจะขายในราคาถุงละ 2 บาท และขายส่งในราคา 7 ถุง 10 บาท
2. ปูนา ปลาตูก หาด้วยตัวเองตามบริเวณทุ่งนา จะขายในราคาถุงละ 5-10 บาท
3. ผักกาดเมือง ไปเก็บด้วยตัวเอง ขายปลีกราคา ถุงละ 2 บาท และขายส่งให้แม่ค้าในราคา 7 ถุง 10 บาท
4. เขียดดอง ไปหาเอาตามแปลงหอม และบริเวณที่มีน้ำขัง ในเวลากลางคืนเอาไฟฉายส่อง
5. ผักปวยล่า รับซื้อมาจากชาวบ้านสันปูเลย ไปเก็บมาจากบริเวณห้วยไทรง เป็นผักที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ ซื้อมาขายต่อครั้งละ 10-20 บาท แต่ถ้าขายเป็นมัดจะขายมัดละ 2 บาท
6. เห็ดหล่ม เห็ดหอมป่า ชาวบ้านหาจากดอยน้ำบ่อหลวง เรียกว่าดอยห้วยกว้าง ห้วยม่วง เห็ดจะเริ่มออกเดือนสิงหาคมถึงมกราคม ขายกระหวดละ 6-8 บาท
7. ผักส้า มีผักหลายอย่างปนกัน เก็บจากป่าและในหมู่บ้าน มารวมกันขายมัดละ 3 บาท
8. ปลาช่อน ชาวบ้านไปตกเบ็ดหรือใส่ลอบดักปลา นำมาขายถุงละ 5 บาท

แผงของแม่เทิง ชมชื่น

แม่จะออกไปเที่ยวและซูดเอาผักขี้ช่วงตอนเช้าหรือตอนเย็น ตามบริเวณทุ่งนาที่เก็บเกี่ยวผลผลิตเรียบร้อยแล้ว ในบริเวณหมู่บ้านแม่ ผักขี้ช่วงจะออกในช่วงเดือนธันวาคมถึงมกราคม ที่มีอากาศหนาวเย็น เป็นผักชนิดเดียวกับผักขี้เสียดและผักไข่เหา แต่มีรสชาติค่อนข้างขมกว่า ชาวบ้านนิยมรับประทานกันมาก

แม่จะนำผักขี้ช่วงมาขายครั้งละ 25-30 ถุง ครั้งนี้เ้ามาขายเป็นครั้งที่สาม โดยครั้งแรกและครั้งที่สองประมาณ 30 ถุง ขึ้นอยู่กับปริมาณของผักที่ทำได้ ขายปลีกราคาถุงละ 2 บาท ขายส่งให้แม่ค้าขายเร่ตามหมู่บ้านต่างๆ ในเขตและนอกเขตอำเภอสันป่าตอง อาทิ บ้านเจดีย์เนิ้ง บ้านแม่ ดอยสะเก็ด และหางดง ในราคา 3 ถุง 5 บาท แต่ถ้าขายเป็นกิโลกรัมจะขายกิโลกรัมละ 10 บาท ในการขายแต่ละครั้งจะใช้เวลาประมาณ 1-2 ชั่วโมง สินค้าก็จะหมด

‘ถ้อย’

ป่าสม จำปาลี กำลังหยอดเมล็ดพันธุ์ผักกาดเมือง
ผักกาดจ้อน หอมป้อม (ผักชี) จำนวน 5 ถ้อย
คำว่า ‘ถ้อย’ เป็นหน่วยวัดพื้นที่ที่เล็กมาก
เมื่อเทียบกับหน่วย ‘ไร่’ ที่ใหญ่กว่า
คำว่า ‘ถ้อย’ จึงมีความหมายอธิบายว่า
ตัวชาวนาจะพอกินและขายเล็กๆ น้อยๆ
ในหมู่บ้าน คำว่า ‘ถ้อย’ เป็นคำที่ใช้บ่อย
เพราะอธิบาย **ความสัมพันธ์ทางการผลิต**
ในหมู่บ้านด้วยกัน
อันมีนัยคือ เศรษฐกิจเพื่อครอบครัวและชุมชน

6) ระบบการคำนวณหรือหน่วยนับของตลาดท้องถิ่นและราคา

ส่วนมากยังอยู่ในระบบที่ไม่ต้องการความแม่นยำ ไม่เน้นการคำนวณน้ำหนัก เช่น ยัง
นับสินค้าเป็นกอง กำ มัด หยิบมือ หัว ลูก ตัว เป็นต้น การนับที่ไม่เคร่งครัดในการชั่ง ตวง
วัด สะท้อนจิตสำนึกของตลาดว่า ยังให้ความสำคัญกับความรู้สึก มากกว่าเป็นความสัมพันธ์
แบบกำไรขาดทุนล้วนๆ

ระบบการคำนวณและหน่วยนับของท้องถิ่นมีความสำคัญ เพราะทำให้สินค้าไม่จำเป็นต้อง
เข้าสู่ระบบการชั่ง ตวง วัด และระบบจัดการอันละเอียดซับซ้อน ไม่ต้องเข้าสู่ระบบการ
คำนวณด้วยภาษาทางคณิตศาสตร์ ชาวบ้านสามารถใช้หน่วยธรรมชาติเป็นหน่วยคำนวณ

ผู้ค้าท้องถิ่นส่วนมากมาจากวัฒนธรรมชาวนา การตั้งราคาสินค้าโดยมากบวกกำไรเพิ่ม
จากค่าขนส่งและค่าแรงงานในการทำงาน จึงมีรายได้เป็นส่วนเพิ่มจากค่าขนส่งและค่าแรงงาน
ไม่ได้ใช้ระบบทวิคูณของกำไรเหมือนระบบทุนนิยม นี่เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ตลาดได้รับความ
นิยามจากชุมชน

ราคาสินค้าของตลาดลุ่มน้ำขานทุกระดับ ได้สะท้อนให้เห็นว่ามีเศรษฐกิจ 2 ระบบ มี
ค่าเงิน 2 ค่า อยู่ในสังคมลุ่มน้ำขาน ราคาสินค้าของตลาดทุนส่วนมากตัวเลข 2 หลักและ 3
หลักขึ้นไป ในขณะที่สินค้าของลุ่มน้ำขาน ราคาจะวนเวียนอยู่ที่เลขหลักเดียวและ 2 หลัก
ราคาตรึงอยู่เช่นนั้นนับเป็นสิบๆ ปี ไม่ว่าค่าเงินจะเปลี่ยนแปลงเท่าไร ดัชนีเงินเพื่อจะเป็นอย่างไร
‘ราคา’ ของสินค้าในตลาดลุ่มน้ำขานก็ยังคงเปลี่ยนแปลงน้อย ชุมชน ชาวไร่ ชาวนา ต้องยอม
แบกรับภาระส่วนต่างของ ‘รายได้น้อยในระบบชุมชน รายจ่ายสูงในระบบทุน’ ยอมรับดัชนีเงิน
เพื่อของหมู่บ้านว่าจะมีไม่ได้ หรือมีได้ต่ำที่สุด ทั้งๆ ที่อยู่ในประเทศที่ใช้ค่าเงินบาทเหมือนกัน
กับภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรม

ราคาสินค้าของตลาดลุ่มน้ำขานนั้น แทบจะไม่มีเปลี่ยนแปลงเลยในรอบ 5 ปีที่ผ่านมา ถ้าย้อนหลังไป 10 ปี ก็มีการเปลี่ยนแปลงเล็กน้อย เหตุที่กล่าวว่าเล็กน้อยเพราะไม่อาจสังเกตได้ด้วยราคา เพราะแม่ค้า ชาวไร่ชาวนา ไม่สามารถขึ้นราคาสินค้าได้ จึงใช้วิธีลดจำนวนสินค้าลงเล็กน้อย เช่น สินค้ายังคงกองละ 5 บาท ถุงละ 5 บาท ขณะที่เมื่อน้ำหนักลดลงเพียงเล็กน้อย เพราะถ้าลดมากเกินไปจนฝ่ายผู้ขายพอใจ ก็จะไม่เป็นที่ยอมรับของตลาด ซึ่งผู้ซื้อส่วนใหญ่คือชาวไร่ชาวนานั้นเอง

การที่ชาวนาได้ตรึงราคาสินค้าที่บริโภคในท้องถิ่นไว้ยาวนาน อย่างน้อยในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา เป็นร่องรอยของคำตอบว่าเหตุใดชาวนาทำงานหนัก แต่เศรษฐกิจการเงินของชาวนาไม่เคยดีขึ้น คำตอบไม่ได้อยู่ที่การขูดรีดผ่านราคาสินค้าเกษตรของชาวนาผ่านระบบทุนอย่างเดียว แต่ยังอยู่ที่ระบบภายในของชาวนาเองด้วยว่า ชาวนาได้ร่วมกันเลือกหรือถูกกดดันให้ต้องเลือกเอาวิถีทางที่ใช้เงินสดให้น้อยที่สุด แต่ยังมีความมั่นคงเหลืออยู่ ชาวไร่ชาวนาลุ่มน้ำขานจำเป็นต้องมีชีวิตอยู่ใน 2 ระบบคือ ระบบหนึ่งต้องเป็นผู้ผลิตสินค้าเพื่อขาย อีกระบบหนึ่งเป็นการผลิตสินค้าแห่งเพื่อยังชีพ

เงินหมุนเวียนใน ‘กาดลุ่มน้ำขาน’

กาดหมู่บ้าน	จำนวนผู้ค้า (ราย)	เงินทุนหมุนเวียน/วัน (บาท)
บ้านเปียง	30	12,000
กิวแลหลวง	80	28,000
กิวแลน้อย	70	40,000
น้ำบ่อหลวง	60	25,000
ตันแทนหลวง	50	20,000
ทุ่งเสียว	400	250,000
แม่ขาน	30	9,000
ท้องฝาย	12	3,200
หัวริน	30	12,000
ร้องขุ่ม	30	6,000
มะจำโรง	300	200,000
รวม	1,092	605,200
เงินทุนเวียนอยู่ในเครือข่ายตลาดลุ่มน้ำขาน(ต่อปี)		220,898,000

1. การคำนวณไม่ได้นับรวมตลาดทุ่งป่าบด เนื่องจากฐานะของตลาดทุ่งป่าบดเปลี่ยนแปลงจากตลาดชุมชน เป็นตลาดที่ประกอบด้วยสินค้าจากภาคอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่
2. การประมาณการเงินหมุนเวียนของตลาด คำนวณจากการจําแนก
3. จำนวนผู้ค้านับ 2 ครั้ง คือ ฤดูแล้งและฤดูฝน เพราะจำนวนชาวไร่ชาวนาที่มาขายสินค้าฤดูฝนมากกว่าฤดูแล้ง
4. ตัวเลขได้มาจากการสำรวจภาคสนาม พ.ศ.2543-2544

ตัวอย่างราคาสินค้าของตลาดลุ่มน้ำخان
ปีที่สำรวจ พ.ศ. 2544

รายการสินค้า	หน่วย	ราคา (บาท)
ใบตองบุหรี เปลือกก้อ	มัดละ	1
สีเสียด ใบพลูหนึ่ง	กำละ	1
งาดำ	7 ถุง	10
ข้าว ตะไคร้ ใบมะกรูด	มัดละ	1
ข้าวคั่ว	ถุงละ	2
กระเทียม	กก.ละ	10
ขนมงาแผ่น	6 ถุง	10
ผักกาด	กำละ	2
ชีโย	13 ถุง	10
ยาสูบแพร่	5 ก้อน	30
ถั่วเน่า	50 แผ่น	25
น้ำพริกแดง	ห่อละ	1
ผักแค	7 มัด	10
ข้าวเหนียวสังขยา	ห่อละ	2
ข้าว..	ลิตรละ	6
ผักบุ้ง	กำละ	2
ยอดผักทอง	กำละ	2
ถั่วแปบ	กองละ	2
ยอดมันแกว	กำละ	2
พริก	กองละ	2
ตำลึง	กำละ	1
กะเพรา	กำละ	1
ถั่ว	มัดละ	2
มะเขือเทศ	ถุงละ	2

ข้าวที่ตลาดบ้านแม่

7) ตลาดเคลื่อนที่ (รถแป็บ แป็บ)

รถมอเตอร์ไซค์บรรทุกสินค้าเต็มกระบุง และยังแขวนบนราวไม้ที่ออกแบบมาอย่างดี เพื่อรับสินค้าให้ได้มากที่สุดนั้น เห็นอยู่ทั่วไปบนถนนระหว่างหมู่บ้านต่างๆ แม่ค้าเคลื่อนที่จะซื้อสินค้าที่ตนคิดว่าตรงตามความต้องการของลูกค้า เพื่อบริการถึงหัวบ้านไต่บ้าน ทุกหลังคาเรือนที่ขับซึ่รุดผ่านไป ความหมายของแม่ค้าเคลื่อนที่ในแง่ที่เข้าใจง่ายที่สุดก็คือ เพื่อตอบสนองชีวิตที่เร่งรีบและมีงานล้นมือ แม่ค้าเคลื่อนที่ที่เกิดขึ้นมาในภาวะที่แรงงานชาวนาขาดแคลน ทุกหมู่บ้านมีที่ดินว่างเปล่าเหลืออยู่ แต่ขาดคนทำนา และทุกๆ แห่งที่มีการทำนาก็ต้องหาแรงงานมาทำเพื่อให้งานเสร็จลง แรงงานครอบครัวนั้นกลายเป็นสิ่งที่หายากไปเสียแล้ว เนื่องจากสมาชิกบางคนไปทำงานรับจ้าง ส่วนเด็กๆ นั้นระบบโรงเรียนได้พรากเขาจากท้องนาไปแล้ว

แม่ค้าเคลื่อนที่มีได้เกิดขึ้นเฉพาะในภาคเหนือ ความจริงในเขตภาคใต้ ภาคอีสาน ภาคกลาง ก็พบได้ทั่วไป เพียงแต่ในหลายพื้นที่นิยมใช้รถปิคอัพมากกว่าจะใช้มอเตอร์ไซค์ แต่ข้อจำกัดของรถปิคอัพก็คือ ไม่สามารถจอดขนลัดเลาะเข้าไปจนถึงหัวบันไดบ้านของผู้ซื้อ ได้นั่นเอง

แม่ค้าเคลื่อนที่เร่งให้ชาวบ้านกลายเป็นนักบริโภค และกลายเป็นคนจับจ่ายอย่างไม่ยั้งหรือเปล่า ในระดับหนึ่งก็ต้องยอมรับว่าใช่ เพราะการซื้อสินค้าจากรถเคลื่อนที่นั้นง่าย สะดวก รวดเร็ว และราคาถูก

ปัจจัยราคาเป็นปัจจัยสำคัญ แม่ค้าเคลื่อนที่สามารถลดราคาสินค้าที่ขาย ให้เหลือราคาเกือบเท่ากับตลาดที่ตนรับซื้อสินค้ามา ทั้งนี้ก็เพราะว่ารถเคลื่อนที่มีจำนวนนับพันคัน ความต้องการสินค้าจึงสูงกว่าภาวะตลาดปกติเป็นอันมาก เมื่อมีผู้ค้าจำนวนมาก ตลาดก็สามารถลดราคาสินค้ามากขึ้น ผู้ปลูก/เด็ด/เก็บสินค้า หาสินค้ามาป้อนตลาดมากขึ้น เมื่อจำนวนขายเพิ่มราคาก็เริ่มต่อรองได้ ด้วยเหตุนี้ ราคาสินค้าจากรถมอเตอร์ไซค์เคลื่อนที่จึงตึงราคาสินค้าส่วนใหญ่ไว้ที่ราคาถูกลงเพียง 2-5 บาทเท่านั้น เว้นแต่จะเป็นสินค้าพิเศษ หายาก หรือสินค้าจากป่าและเมือง ซึ่งแทรกอยู่ในรายการสินค้าส่วนน้อยของสินค้าทั้งหมด

ตลาดเคลื่อนที่กระตุ้นการผลิตสินค้าพื้นเมืองอย่างได้ผล เพราะผู้ขายซึ่งส่วนใหญ่อายุประมาณ 30 ปีขึ้นไปนั้น ก็มีรสนิยมบริโภคอาหารที่ได้รับอิทธิพลจากคนรุ่นเก่า ซึ่งควบคุมรายการอาหารของครอบครัวไว้อยู่ ดังนั้น ตลาดเคลื่อนที่จึงส่งผลกระทบต่อการผลิตสินค้าอาหารทางเลือกของชาวไร่ชาวนาอย่างรวดเร็ว แม่ค้าแป็บแป็บของกลุ่มน้ำขาน คำนวน ฦ ตลาดกิวแล่น้อย ตลาดมะจำโรง ตลาดทุ่งเสี้ยว นับได้ประมาณ 420 คน

กาดแป็บ แป็บ

แม่ค้ารถมอเตอร์ไซค์เคลื่อนที่ บรรทุกสินค้าจนเต็มลารรถ พวกเธอส่วนใหญ่เป็นชาวนาชาวไร่ หรือ ลูกหลานของชาวนาชาวไร่ บางคนเสร็จงานขายของแล้วก็ไปทำงานในท้องถิ่นต่อไป บางคนออกตระเวนซื้อสินค้าตามบ้านเรือนชาวนาชาวไร่ เพื่อรับซื้อสินค้าราคาถูกกว่าราคาตลาดอีกระดับหนึ่ง

แม่ค้าก๊วแลน้อย มี 70 ราย

เงินทุนหมุนเวียนในตลาดก่อนมีรถแป็บแป็บ

วันละ 40,000 บาท (12,000,000 บาท/ปี)

แม่ค้าแป็บแป็บ มี 50 คัน

1 คัน ซื้อสินค้าประมาณ 400 บาท

สินค้าหมุนเวียนในตลาดเพิ่มขึ้น 20,000 บาท/วัน

สินค้าหมุนเวียนในตลาดเพิ่มขึ้น 6,000,000 บาท/ปี

(คำนวณที่ 300 วัน/ปี)

3. ตลาดทางเลือก

1) การค้าแบบเครือข่าย : ขบวนการค้าข้าวโพดพื้นเมือง ที่บ้านดงก่ำ แห่งลุ่มน้ำขาน

ข้าวโพดพันธุ์สวีทได้เข้ามาตีตลาดข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองของไทยเป็นเวลาหลายสิบปีแล้ว แต่สำหรับภาคเหนือ ความนิยมข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองฝักเล็กยังไม่เสื่อมความนิยมลง แม้ว่าชาวนาจะปลูกข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองน้อยลง แต่ความนิยมก็ยังอยู่ในที่สุด สำหรับลุ่มน้ำขาน ชาวนาได้สังเกตเห็นว่า ข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองยังเป็นที่ต้องการสูงของตลาด จึงทดลองเพิ่มปริมาณที่ปลูก และนำไปต้มขายในตลาดต่างๆ

ข้าวโพดพื้นเมือง

ไร่ข้าวโพดสาย

“หมู่ 7 นี้มีนาเยอะ ประมาณ 1,000 กว่าไร่ ที่เป็นแม่ค้าปลูกข้าวโพดนั้น เป็นพวกที่มีนา ส่วนคนที่ไม่มีนาก็จะไปซื้อข้าวโพดจากคนต่างบ้านมา บ้านเรานิยมปลูกแซมคือเนื้อที่ว่างก็จะปลูกข้าวโพดพื้นเมือง ปลูกได้ทุกหน้าเลย เราหมุนเวียน มีตลอดจะปลูกประมาณ 100 ไร่ต่อปี โดยจะสับเปลี่ยนกัน ที่ดินของใครว่างคนนั้นก็ปลูก ไม่ปลูกเป็นหน้า แต่โดยส่วนใหญ่จะปลูกหน้าข้าวออก (ข้าวปี) แต่ละเจ้าจะปลูกไม่พร้อมกัน ที่เขาค้าคนเดียวเขาจะปลูกก่อน ปลูกไม่ให้มันตรงกัน เพราะถ้าทุกคนปลูกพร้อมกันราคามันตก มันจะถูก เราไม่ต้องนัดกัน ทุกคนรู้เอง คนที่จะปลูกถ้ารู้ว่ารุ่นนี้มันเยอะ ก็ไม่ปลูก คือสับเปลี่ยนกัน เริ่มปลูกถึงเก็บเกี่ยว หน้านี้ก็ใช้เวลา 2 เดือน 3 วัน ถ้าเป็นหน้าหนาวก็ 2 เดือนครึ่ง ถ้าอีกเจ้าเก็บอีกเจ้าจะปลูกต่อก็ได้ จะปลูกข้าวก็ได้

ข้าวโพดนี้ปลูกกันเป็นอาชีพเสริม เอาไปขายทั่วเชียงใหม่ ตามกาดนัด คือหนึ่งข้าวโพดจากบ้านแล้วเอาไปขายเอง คนที่ขายทุกคนปลูกเอง ขายมัดละ 10 บาท ในเมืองก็เอาไป ไม่ส่งกาดเมืองใหม่เพราะของไม่พอส่ง ข้าวโพดนี้ลงทุนไร่หนึ่งก็พันกว่าบาท ขายธรรมดาติบิโล 4 บาท เจ้าของสวนขาย พ่อค้าจะมาซื้อ 5 บาท 6 บาท แล้วแต่ฤดู หน้านี้ก็ 6 บาท ในบ้านนี้มันหมุนเวียน เป็นทั้งคนซื้อ คนปลูก และพ่อค้า มีทั้งหมดในบ้านนี้

เตาแห้งข้าวโพดที่บ้านดงก่า

หมู่บ้านที่ปลูกข้าวโพดพื้นบ้านก็มี บ้านดงป่าจั่ว ดงป่าซาง และแถวลำพูน คือทางบ้านเราจะไปซื้อนอกบ้านด้วย ไปซื้อที่ดงป่าจั่ว ดงป่าซาง ไปซื้อถึงป่ากว้าง ที่แม่แตง เชียงดาว สอด บ้านแปะ บ้านเปอะ แล้วเอามาเรียงขาย ตลาดข้าวโพดนี้ดี บ้านเรานี้พออยู่พอกินกับข้าวโพด เก็บขายได้รักษาดูกับข้าวโพดนี้หมด

คนที่ค้าข้าวโพดบ้านดงก่านี้มีประมาณ 50 กว่าหลังคาเรือน การเอาไปขายก็แยกกันไปขาย เพราะกาดเชียงใหม่มันเยอะ ขายถึงลำปาง แม่ใจ ที่อยู่ได้นี้เพราะขายเอง ถ้าจะมาปลูกขายฝักสดนี้อยู่ไม่ได้ แบบบ้านเรานี้จะมาลงทุนปลูกแล้วเอาไปขายพ่อค้า มันราคาไม่ดี เพราะตลาดมันควบคุมโดยพ่อค้าคนกลาง

สำหรับบ้านนี้เขาปลูกเอง หนึ่งเอง และรับซื้อที่อื่นมาหนึ่งขายด้วย รับที่อื่นเอาเมล็ดไปให้ เขาปลูกแล้วเรารับซื้อ เราเป็นคนกระจายเมล็ดพันธุ์ หักค่าเมล็ดพันธุ์เมื่อเอาผลผลิตมาขาย

การรวมกลุ่มที่นี้ไม่มีพิธีรีตอง ต่างคนต่างขาย ส่วนคนอื่นที่ไม่ค้าข้าวโพดก็ทำสวนทำงานอื่น ทำเฟอร์นิเจอร์บ้าง มีทุกอย่าง การเอาไปขายนี้จะขายของใครของมัน ขึ้นรถไปขาย ตอนเอามาเป็นลำรถ (สำหรับข้าวโพดดิบ) เอามากระจายแยก 60, 80, 100 กิโลก็ว่าไป คนที่ไปเอาก็พ่อค้าเจ้าของเมล็ด จะไปชนจากที่อื่นที่ไปกระจายเมล็ด แล้วเอามาขาย ขาย 6 บาทต่อกิโล แต่ไปรับมาก็โลละ 4 บาท เพราะเราต้องบวกค่าน้ำมัน เมล็ดที่เอาไปกระจายนั้นคิดกับคนปลูก ลิตรละ 30 บาท ถ้าว่าข้าวสาลีได้ขายหมดเราก็หักเชื้อคืน ทำมา 20 ปีแล้ว

กลุ่มขายข้าวสาลีบ้านเรานี้จะไม่ขาย อิ่มตัวแล้ว แต่ต่างบ้านจะขาย ไปขายต่างบ้าน เราจะอยู่ขนาดนี้ 40-50 หลังคา แต่หมู่บ้านอื่นในกลุ่มน้ำขานนี้เขาเลียนแบบเราขายออกไป เช่น บ้านกลาง ต.ทุ่งสะโตก ม.9

อย่างสมัยก่อนมีแต่พวกผมที่เอาเมล็ดเชื้อไปกระจายที่แม่แดง เอาไปส่งให้เขา ปัจจุบันนี้เขาขายเชื้อส่งเอง คือว่าเอาส่งปั๊บ อันไหนเขาก็เก็บไว้ เขาเป็นสาขาคณเดียว แลวในเมืองเราก็ไปส่งให้ แลวสันติธรรม ปัจจุบันนี้เขาเอาเชื้อเก็บไว้เอง แล้วเอาไปให้ชาวสวนปลูก เราเอาไปส่งให้เขาก็ไม่ได้แล้ว เขาเป็นเอเยนต์เอง คือว่ามันอยู่ของใครของมันปัจจุบันนี้ ไม่แย่งตลาดกัน

ถ้าหากเราหนึ่งขายแล้วขายไม่หมด มันก็เสียภายในวันนั้น แต่มันจะขายหมดไม่มีเหลือ คือมันมีไม่เยอะ อย่างมากที่สุด 120 กิโลต่อคน เอาไปขายต่อวัน สมมุติว่าเอามา 100 กิโล เขาซื้อเราประมาณ 600 กว่าบาท เขาขายหักเฉลี่ยแล้วเขาได้ประมาณ 10 บาท 100 กิโลเขาก็ได้ 1,000 บาท ต้นทุนก็ 600 กว่าบาท อย่างเราไปเอาของเขามา ก็ซื้อ 4 บาทจากสวน เราก็ได้กำไรดิบ 2 บาท แล้วเขาเอาไปอีก 4 การขายเมล็ดพันธุ์ก็ขายเรื่อยๆ

ส่วนตัวผมเองเอาไปสายซอด แลวบ้านแปะ ประมาณ 100 กว่าหลังคา ในการกระจายต้องดูพื้นที่ คือช่วงระยะนี้แม่แดงมันปลูกไม่ได้ มันจะติดโรค ถ้าสายที่อากาศเย็นๆ มันได้ผลดี โรคที่เป็นก็จะเป็นโรคเชื้อรา โรคใบลาย ลายแดง แม่แดงช่วงต่อไปมันจะเป็นโรคแล้ว บ้านเรานี้ก็มีแล้วโรคนี้ ถ้าฝนตกลงมาเยอะๆ นี้ไม่ได้ที่ไปกระจายเมล็ดก็มีที่ซอด แม่แดง เชียงดาว เมื่อก่อนผมประกันไว้ 3 บาท ปีนี้มันประกันไม่ได้แล้ว เขาแอบขาย อย่างเอาไปลงประกัน 3 บาท ต่อมาชาวบ้านเขาไปเอาเองโล 5 บาท เขาเอามาอบก็ขายได้ ลงพันกิโลเขาก็ได้แล้ว 1,000 กว่าบาท คนที่ลงใหม่ต้องหาตลาด ดีเหมือนกัน ไม่มีใครผูกขาดได้เลย สำหรับที่ซอดผมไปประกันราคา 3.50 พร้อมบวกค่ารถ”

(มนัส แสงป่วง, ต้าคำ ดาวะระ หมู่ 7 ต.ทุ่งสะโตก)

2) ตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน

ในท่ามกลางสถานการณ์ที่สินค้าจากระบบอุตสาหกรรม และวัฒนธรรมการบริโภคอาหารสมัยใหม่แพร่ขยายเหนือลุ่มน้ำขานอย่างรวดเร็ว ประกอบกับชาวไร่ชาวนามีเวลาน้อยลงเรื่อยๆ ในการผลิตอาหารเลี้ยงตนเอง งานการผลิตอาหารตลาดพื้นบ้านก็เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมและดินฟ้าอากาศ เป็นตัวแปรให้อาหารพื้นบ้านหลายชนิดหายากขึ้น และมีราคาสูงขึ้น รวมทั้งมีความต้องการของตลาดสูง ด้วยเหตุนี้ จึงมีชาวไร่ชาวนาพ่อค้าแม่ค้า เข้ามาร่วมขบวนการผลิตอาหารพื้นบ้านจำนวนมาก แนวโน้มเช่นนี้ช่วยสร้างความหลากหลายให้แก่ระบบนิเวศน์ เถาๆ กับที่ช่วยให้รายรับและเศรษฐกิจหรือตลาดของระบบชุมชนมั่นคงขึ้น เพราะพึ่งพิงอยู่กับตลาดทางวัฒนธรรม และระบบของท้องถิ่นยิ่งกว่าระบบภายนอก

เผือก

เผือกมัน

น้ำปู

ราคาตลาดอาหารพื้นบ้าน		
เห็ดหลม	กิโลกรัมละ	100-150 บาท
แมงกะซอน	กิโลกรัมละ	90-100 บาท
ไข่แมงมัน	กิโลกรัมละ	400 บาท
น้ำผึ้ง	ขวดละ	100 บาท
มะแขว่น	กิโลกรัมละ	180 บาท
ยาสูบพื้นเมือง	5 ก้อน	40 บาท
ใบตองมวนบุหรี	100 ต่อ	70 บาท
เผือก	กิโลกรัมละ	8 บาท
แมงจอน	กิโลกรัมละ	80 บาท
แมงเหนียง	กิโลกรัมละ	60 บาท
กุ้งฝอย	กิโลกรัมละ	50 บาท
น้ำพริกน้ำผัก	กิโลกรัมละ	100 บาท
แมงมัน	กิโลกรัมละ	300 บาท
น้ำปู	กิโลกรัมละ	200 บาท

การเติบโตของตลาดอาหารและสินค้าพื้นบ้าน อาจถูกตีความว่า เป็นแนวทางอนุรักษ์นิยมหรือเป็นการย้อนไปอยู่กับเศรษฐกิจโบราณ แต่การมองเช่นนั้นไม่ตรงกับความเป็นจริง การผลิตอาหารแบบพื้นบ้านเป็นแบบแผนเศรษฐกิจหลักชุดหนึ่งของชุมชน ดำรงอยู่เพราะมีฐานทรัพยากร รสนิยมท้องถิ่น และระบบตลาดอันเข้มแข็งรองรับ คนในเมืองใหญ่หันมาสนใจอาหารพื้นบ้านในฐานะอาหารทางเลือกเป็นแนวทางที่สาม แต่ของชุมชนเป็นหนทางที่เป็นอยู่สืบมา ไม่ใช่ทางเลือกใหม่ นักภูมิศาสตร์ร่วมสมัยพิจารณาปัญหาเศรษฐกิจท้องถิ่นด้วยความเข้าใจ และใช้ทฤษฎีที่ก้าวหน้าขึ้นกว่าทฤษฎีภูมิภาค

แบบเอกพันธ์ กล่าวคือ ไม่มองกิจกรรมทางเศรษฐกิจว่ามีรูปแบบเหมือนกันทุกที่ เลิกยึดเอาบทบาทหน้าที่ของเมืองเป็นหลัก

เมื่อนักภูมิศาสตร์พิจารณาลักษณะการครองชีพทางเศรษฐกิจของมนุษย์ โดยยึดเอาลักษณะการใช้ที่ดินเป็นหลัก พวกเขาก็ได้พบว่า แม้ในโลกปัจจุบันนี้ เศรษฐกิจแบบดั้งเดิม (traditional economy) ก็ยังคงเป็นกลุ่มเศรษฐกิจที่มีจำนวนประชากรเข้ามาเกี่ยวข้องมากที่สุด และตั้งอยู่ในภูมิศาสตร์ของโลกเกือบทุกทวีป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทวีปเอเชีย นักภูมิศาสตร์เคยอธิบายว่า วิถีชีวิตของกลุ่มนี้บ้างก็ทำการเกษตรเพื่อยังชีพ(อาหาร) และเพื่อการค้าคู่กัน และบ้างก็ไถ่ไปทางเศรษฐกิจก้าวหน้า เช่น สาธารณรัฐประชาชนจีน เป็นต้น ประชาชนส่วนใหญ่ของระบบนี้อาศัยอยู่ตามชนบท ในไร่นา ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิตเบื้องต้น เป็นผู้แปรรูปและบริโภคเองด้วย แต่ก็มีส่วนหนึ่งนำไปค้าขายเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิ่งจำเป็นในการครองชีพ

การผลิตอาหารและการเติบโตของอาหารพื้นบ้าน เป็นการยืนยันความมั่งคั่งของระบบเศรษฐกิจที่หมู่บ้านและชุมชนผลิตอาหารเพื่อยังชีพ เพื่อเลี้ยงตนเอง เพื่อความมั่นคงทางอาหาร ชุมชนใช้เวลาเหมือนกันสำหรับการผลิตส่วนนี้ นักภูมิศาสตร์อีกเหมือนกันที่ได้เคยอธิบายและยอมรับว่า มีระบบเศรษฐกิจสองระบบปะปนกันไปในเขตเศรษฐกิจหนึ่ง ๆ ได้ (Geography of Mankind, 1968)

น้ำพริก น้ำผัก

น้ำพริกน้ำผัก

“เป็นอาหารที่นิยมมากทั้งในหมู่คนใต้และใต้เงิน ผลิตจากการแปรรูปผักกาดที่เพิ่งจะผลิใบใหม่ นำไปดอง สับ เคี้ยว และยำกับเครื่องเทศท้องถิ่น น้ำพริกน้ำผักต้นทุนต่ำมาก แต่ตลาดมีความนิยมสูง พี่เลยเอามาขาย ทำเองทุกเช้า เดี่ยวนี้มีรถแป็บแป็บยิ่งขายดีขึ้นมาก แต่ก่อนเรานั่งขาย ใครไม่มาตลาดเขาก็ไม่ซื้อ พอมีรถไปถึงบ้าน เขาเห็นน้ำพริกน้ำผักก็ต้องนึกอยากกิน เพราะเป็นของพื้นบ้านพื้นเมืองของเรา ยิ่งแถวบ้านใต้เงิน พวกบ้านต้นแห่น ปาสัก ทำเตื่อ สันก่อเกิด ยิ่งขายดี เขานิยมกินกับปลาจี่และเนื้อแห้ง ความนิยมก็หายไปพักหนึ่ง เพราะชั้นตอนทำมันหลายชั้น ใช้เวลา บางทีคนก็ไม่ว่าง ทำงานอื่นกัน เลยอดเหมือนคนเลิกกินไปนัก แต่พอเราทำขายปรากฏว่าขายดี คือคนเขายังคิดอยากกินอยู่ แต่หาซื้อยาก เขาก็ไม่ค่อยได้มาตลาดกันทุกคน เพราะฉะนั้นเราทำทุกวันก็ขายหมดทุกวัน แต่ก่อนไม่เคยขายได้มากแบบนี้ พี่เองเป็นโรคความดันโลหิตสูงทำงานหนักมากก็ไม่ได้ ต้องทำงานแบบนี้ แต่เราก็ไม่ขาย น้ำพริกน้ำผักอย่างเดียว เราับซื้อพวกถั่วเน่าเมอะ ถั่วเน่าแผ่น น้ำพริกแดง ผักตำลึง ผักกาด มาจากชาวบ้านบ้าง จากตลาดทุ่งเสี้ยวบ้างมาขายก็เป็นรายได้สมทบ”

(ตุ่นแก้ว อามหน้อย บ้านต้นกอก)

แมงจอน

อาหารประเภทแมลง

“ชาวบ้านหนองน้ำทุ่ง บ้านสันก่อเกิด บ้านสันห่าว จะไปเก็บของพวกนี้มาขายให้ เราต้องออกตระเวนตามหมู่บ้าน ต้องไปรับเองเพราะรู้จักว่าบ้านใครบ้างที่มีการดักแมงจอนนี้ไว้ ส่วนกึ่งจะได้จากการวิดปลา ตามหนองน้ำ น้ำเหมือง ทั้งกึ่งและ

แมงจอนนำมาขายวันละ 3-4 กก. ช่วงนี้ไปที่ตลาดไหนๆ ก็จะมี เพราะแมงจอนได้มาจากการตั้งไฟ ไม่ต้องไปหาตามท้องนาเหมือนเมื่อก่อน ขนาดของแมงจอนก็เป็นมาตรฐาน ตัวจะเท่ากันเกือบหมด ซื้อแมงมาครั้งละ 100 หรือ 130 บาท แล้วนำมาขายในราคาถ้วยละ 5 บาท จะมาถึงตลาดเวลานี้เวลา 13.30 น. กลับประมาณ 17.00-18.00 น. สามีมารับแต่บางวันถ้าขายหมดเช้าก็กลับเอง ตลาดที่นี้ขายถึงเวลา 19.00 น. ส่วนมากจะเป็นคนทำงานที่เลิกงานแล้วแวะซื้อกับข้าวทำสำเร็จกลับบ้านไปเพื่อรับประทานได้เลย ปลีตลาดนี้หายากขึ้น คนนิยม ซื้อครั้งละ 100 บาทนำมาปอกขายในราคาชีดละ ชีดละ 15 บาท ราคาที่ตั้งไว้จะอยู่ที่ 15 บาท เพื่อลูกค้าต่อ ก็จะลดได้ไม่เกินชีดละ 10 บาท ไปซื้อแถวบ้านสบทา บ้านทองทิพย์ ได้ยินข่าวว่าจะมีการขึ้นตลาดวันไหนที่ไหนก็จะตามไปถามซื้อจากเขาที่บ้านเลย

พวกแมงจี้ค้ำน แมงเหนียงเข้ม แมงเหนียงควาย แมงจี้เขี้ยว อีหิ้วแกลบ อีหิ้วหนาม เราไปซื้อมาจากหนอง บึง จะมีมากในช่วงนี้ เพราะช่วงก่อนฝนตกทำให้มีน้ำขังเป็นแอ่ง ของพวกนี้ก็ไปอาศัยอยู่ ไปหาหลายที่ ตามทุ่งนาส่วนมากเจ้าของที่นาไม่ทำอะไร เพราะไม่ได้ไปทำให้พื้นที่นาเขาเสียหาย ไปหาขายทุกปี แต่ขายเฉพาะช่วงฤดูนี้เท่านั้น ส่วนฤดูอื่น หากไม่สามารถหาของประเภทนี้ได้ ก็จะหาพวกไข่มดแดง แมงนูน มาขายแล้วแต่ว่าฤดูนั้นจะมีอะไรจะนำมาขายได้บ้าง ขายมาได้ 6-7 ปีแล้ว ไปหาเวลา 8.00 -12.00 น. หลังจากนั้นเวลา 15.30 น. ก็มานั่งขายที่ตลาดทุ่งเสี้ยว 5-6 โมงเย็นก็กลับ แล้วแต่ของจะหมดตอนไหน ขายได้หมดทุกวัน ขายที่ตลาดทุ่งเสี้ยว ช่วงเย็นนี้ตลาดเดียว หาด้วยกัน 2 คนเป็นญาติกัน เมื่อขายได้เท่าใดก็หาร 2 เวลาไปหาปลา จะซื้อรถจักรยานไปด้วยกัน 2 คน ไปตามทุ่งต่างๆ ช่วงนี้คนเริ่มว่างงาน เพราะฤดูเก็บเกี่ยวข้าวเพิ่งเสร็จไป มีคนออกมาหาปลาจำนวนมาก ก็เลยหาของได้น้อย ชาวบ้านที่เจอกันส่วนใหญ่จะหาไปกินกันเองไม่ได้นำมาขายเหมือนป่า ตอนแรกที่มาขายเพราะจากประสบการณ์ตั้งแต่สมัยสาวรู้อยู่แล้วว่า ของประเภทนี้หากหาขายต้องขายได้แน่นอน เพราะเป็นของพื้นบ้านเดี๋ยวนี้ยิ่งดีกว่าเดิม เพราะยิ่งหายากคนก็ยิ่งอยากกิน

(สายพิน แสนปัญญา บ้านใหญ่หนองน้ำทุ่ง, สายทอง เป็งเดือนซุม บ้านทุ่งเสี้ยว)

บทสรุป

เมื่อพิจารณาวิถีทางของตลาดลุ่มน้ำขานแล้ว จะเห็นภาพของการต่อสู้ระหว่างสองระบบ คือ ระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน กับระบบทุนนิยม

ตลาดลุ่มน้ำขานยังคงความสามารถในการพึ่งตนเองและควบคุมการจัดการระบบตลาดภายใน ในหลายชุมชนหรือหลายเขต ตลาดถูกจัดการโดยภายนอกชุมชน ครอบครัวยุวชนากลับเป็นฝ่ายซื้อผลผลิตของชุมชนเองไม่ได้ หรือไม่ต้องการบริโภคเลย ส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำขานก็อยู่ภายใต้ภาวะตลาดแบบนี้ ดังตัวอย่าง ผลผลิตลำไยซึ่งกระบวนการตลาดทั้งหมดถูกควบคุมโดยระบบทุนนิยม ผลผลิตลำไยนั้นแข่งหน้าการบริโภคจนชาวนาต้องส่งออกนอกท้องถิ่น และด้วยกลไกของราคาผลผลิตก็ถูกส่งไปยังประเทศจีน ซึ่งเป็นตลาดผู้รับซื้อปลายทาง นอกจากนี้ตลาดทุนก็เข้ามามีส่วนแบ่งในตลาดของชุมชนแล้วไม่น้อย โดยเฉพาะในรายการสินค้าที่ชุมชนผลิตเองไม่ได้ เช่น รายการสินค้าอุปโภคบริโภคประเภทผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมอาหารสำเร็จรูปและผลิตภัณฑ์สำหรับครัวเรือน รวมทั้งยานพาหนะ และสินค้าอุปกรณ์อิเล็กทรอนิกส์ สินค้าเหล่านี้อยู่ในตลาดที่ซ่อนอยู่บนระบบตลาดเพื่อชาวนาอีกทีหนึ่ง กล่าวคือ อยู่ร่วมกันและต่อสู้กัน ถ้าพิจารณาตามสัดส่วนของการบริโภคแล้ว สินค้าของชุมชนครองตลาดมากกว่า ตอบสนองความต้องการของชาวนามากกว่า แต่เมื่อพิจารณาจากราคาสินค้าแล้ว ราคาสินค้าเมืองและราคาอุตสาหกรรมครองตลาดมากกว่า และดูเงินออกไปจากชุมชนก็เพราะค่าเงินบาทในเมืองแพงกว่าค่าเงินของท้องถิ่น อีกทั้งกระบวนการกำหนดราคาสินค้าจากเมืองบวกกำไรตามวิธีคำนวณของระบบทุน และนี่ก็เป็นเหตุให้หมู่บ้านมีเงินน้อยต้องกู้และถูกขูดรีดผ่านราคาที่ไม่เป็นธรรม กล่าวได้ว่า เศรษฐกิจชาวนาถูกขูดรีดผ่านระบบตลาดและระบบการกู้เงินนั่นเอง และด้วยค่าของเงินและสินค้าที่ต่างกันของ 2 ระบบนี้เอง ทำให้กระบวนการผลิตซ้ำของครอบครัวยุวชนาในแต่ละรอบปี ไม่สามารถช่วยพาชาวนาสลัดพ้นไปจากพันธนาการของกระบวนการหนี้สินในแต่ละฤดูกาลผลิต

การทำความเข้าใจเรื่องความยากจนของชาวนามีความสำคัญมาก เพราะความยากจนมักถูกดึงไปเชื่อมโยงกับเสถียรภาพและศักยภาพของชาวนา โดยคิดว่า ระบบหนึ่งเป็นผลสะท้อนของอีกระบบหนึ่งอย่างตรงไปตรงมา ตรรกะอาจจะมีอยู่ง่ายๆ เช่นว่า ถ้าชาวนามีภูมิปัญญาเขาต้องไม่ยากจน หรือถ้าชาวนามีศักยภาพเขาไม่ควรจะยากจน เป็นต้น

ปัญหาที่กล่าวมานี้อันที่จริงแล้วมีอยู่และสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนไม่ใช่เพียงแต่ในเขตลุ่มน้ำขานเท่านั้น เขตอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน ดังตัวอย่าง ชาวบ้านคีรีวง อ.ลานสกา จ.นครศรีธรรมราช แม้ว่าจะต่อสู้จนสามารถตั้งธนาคารของหมู่บ้านได้สำเร็จ พึ่งพากันและกัน สกัดพันธนาการของระบบดอกเบี้ยในระบบทุนได้สำเร็จ จัดว่าเป็นหมู่บ้านที่เข้มแข็งหมู่บ้านหนึ่ง แต่ก็ยังไม่สามารถเป็นอิสระจากระบบตลาดที่ขูดรีดชาวสวนผ่าน ‘ราคา’ เพราะผลผลิตของชุมชนหมู่บ้านคีรีวงยังพึ่งพาตลาดเป็นผู้จัดการสินค้าของตน และนี่ก็ส่งผลให้ผลิตภาพและการจัดการทรัพยากรของคีรีวงก็ยังไม่สามารถเอาชนะปัญหา ‘ราคา’ ได้

ชุมชนลุ่มน้ำขานเองก็ตกเป็นเหยื่อของระบบตลาดทุนนิยมผ่านการขูดรีดด้านราคาเช่นเดียวกัน และเมื่อรวมเข้ากับรายการสินค้าบริการจากรัฐแล้ว พวกเขาก็เกือบหมดตัว การสะสมทุนจนมั่งคั่งนั้นเป็นไปได้ยากหรือไม่ได้เลย ระบบทุนนิยมนั้นมาจากระบบและกลไกขนาด

ใหญ่ที่มีเครื่องมือของระบบที่ทั้งแข็งแรงและก้าวร้าว จึงยิ่งกดภาพหมู่บ้านลงไปได้อย่างยิ่ง เพราะเศรษฐกิจวัดกันด้วยเงินและค่าของเงิน ไม่ได้วัดกันที่ผลผลิตและความสามารถในการเลี้ยงตนเองของชุมชน

ในแง่กลับกัน ความเข้มแข็งของชุมชนลุ่มน้ำกลับยังคงแสดงออกชัดเจน ณ โครงสร้างพื้นฐาน ก็คือความเชื่อมโยงกันของเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ทางวัตถุและทางสังคม ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าสมาชิกของสังคมนั้นได้ทำการผลิตและผลิตซ้ำวิถีการดำเนินชีวิตด้านต่างๆ เพื่อรักษาความสามารถในการจัดการชุมชนของตนเองไว้ อันประกอบด้วย

1. **เงื่อนไขสภาพภูมิศาสตร์และระบบนิเวศน์** คือ เงื่อนไขที่แน่นอนระบบหนึ่งที่มีสมาชิกกลุ่มน้ำขานร่วมกันสร้างขึ้นมา เช่น ระบบที่ตั้งบ้านเรือน ไร่นา เหมืองฝาย แด่ ต่าง

2. **พลังการผลิต** คือวิธีการทั้งปวงและสติปัญญาซึ่งชุมชนสร้างขึ้นหลังจากที่ได้ประดิษฐ์สร้าง หีบยืม และสืบทอดสิ่งต่างๆ มา วิธีการเหล่านี้ยังอยู่ในกระบวนการของพลังแรงงานอันหลากหลาย ซึ่งได้แสดงให้เห็นว่าชุมชนลุ่มน้ำขานอยู่ได้อย่างไรในธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมต่างๆ

3. **ความสัมพันธ์ทางการผลิต** คือความสัมพันธ์ระหว่างคนในด้านการผลิต ซึ่งประกอบด้วย

- 3.1 การยืนยันรูปการทางสังคมในการที่ชุมชนจะเข้าใช้ทรัพยากรและควบคุมวิธีการผลิต
- 3.2 การจำแนกแจกแจงพลังแรงงานและจัดสรรแบ่งแยกการใช้พลังงานในกระบวนการผลิต
- 3.3 การมีและใช้ระบบการหมุนเวียนและกระจายผลผลิตของบุคคลและสังคม

ความเข้มแข็ง หรือการที่ชุมชนสามารถก่อสร้างสืบทอดโครงสร้างมาได้นั้นมีความสำคัญมาก การที่มันไม่ได้จบบทบาทลงตั้งแต่ร้อยปีที่แล้ว ย่อมหมายความว่า มีความพยายามที่จะรักษา สืบทอด และผลิตซ้ำระบบตนเองอยู่

การที่ ‘ระบบตลาดลุ่มน้ำขาน’ ยังคงมีความหมายอยู่ ยัง ‘ทำงาน’ อยู่ มีความสำคัญก็เพราะว่าองค์ประกอบอันสัมพันธ์กับระบบตลาด หรือสิ่งที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยง ยังทำหน้าที่อยู่ แม้ว่าหลายสิ่งจะต่อสู้กันอยู่ภายใน คือ มีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ปรับตัว แต่ผลสุดท้ายคือ ความเชื่อมโยงปรากฏการณ์มากมายหลายชุด ชี้ว่า ระบบตลาดของกลุ่มนี้ยังไม่ล่มสลาย และชุมชนยังมีการะหน้าที่ที่จะรักษาและต่อสู้เพื่อปรับตัวเข้าสู่สิ่งแวดล้อมใหม่ๆ ต่อไป

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกลุ่มน้ำ	ในลุ่มน้ำ
เห็ดหล่ม เห็ดหอมป่า	ดอยห้วยกว้าง ห้วยม่วง ห้วยประตูผา ดอยโรงวัว		✓
มะกอก มะขาม	เก็บจากบ้านตัวเอง		✓
ปลาช่อน	ตกเบ็ดเอาหรือใส่ลอบ		✓
ผักกาดเมือง, ผักกาดจ้อน	ใช้พื้นที่เหลือจากปลูกหอมใหญ่ 5 แปลง ปลูก 20 กว่าวัน เก็บขายได้ วันละ 100-200 มัด		✓
พริกขี้หนู พริกหนุ่ม ดอกกล่ำ	ปลูกตามสันดอย ทุ่งนา สวนผัก ขยายชาวบ้าน		✓
ฟักทอง	มาจากแม่แจ่ม ปลูกเอง	✓	
เห็ดแดง เห็ดย่อย สะเดา	เก็บจากป่า / จากบ้าน		✓
ปลาสาม ปลาปัก ชี่ปลามัน	ชาวบ้านทำมาจากปลาที่ตกได้เอง		✓
น้ำอ้อย	ชาวบ้านจากพร้าวทำมาขายเอง	✓	
ถั่ว งา	จากชาวบ้านพร้าว	✓	
มันฝรั่ง	จากชาวบ้านพร้าว	✓	
ผักกาด แดงกวา ถั่วพักยาว	ผลิตจากจอมทอง หรือปลูกแซมในสวนลำไย	✓	
หน่อไม้ดอง	ชาวบ้านทำเก็บไว้		✓
ผักตำลึง กระเพรา	เก็บข้างรั้ว		✓
มะเขือเทศ	เอามาจากสวน		✓
เมี่ยง ข้าวตอก ยาสูบ	จากสะเมิง	✓	
ผักกาดจ้อน	ชาวบ้านเหมืองฟูปลูก		✓
เห็ดไข่เหือง	เก็บจากน้ำตกแม่กลาง	✓	
แคบไชควาย	ชาวบ้านพระเจ้าทองทิพย์ผลิตจากเนื้อควาย		✓
ถั่วเน่าแคบ	ชาวบ้านเน่งทำเอง		✓
ขมิ้น	ชาวบ้านปลูกเอง		✓
หมาก	ชาวบ้านปลูกเอง		✓
เกี๋ยะ	สันปูเลย (จากป่า)		✓
มะแขว่น มะแปน เกี๋ยะ	บ้านสันปูเลย ปลูกหรือหาจากป่า		✓
ถั่วเน่าห่อ (นำถั่วไปต้ม นำมาหมักไว้ 2 คืน แล้วนำไปไม่ทำให้เป็น ลูกเล็กๆ ทูบให้แบน แล้วนำไปตาก	บ้านหนองปิ้ง		✓

ตารางข้างบนนี้และในหน้าถัดไป แสดงข้อมูลการสำรวจผลผลิตในตลาดว่า มาจากไหน ใครผลิต ผลิตอย่างไร เพื่อพิจารณาวิถีการผลิตที่แท้จริงของชุมชนลุ่มน้ำ

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกหมู่บ้าน	ในหมู่บ้าน
พริกแห้ง กระเทียม หอมแดง	บ้านแม่ ปลูกลง	✓	
เปลือกมะขามป่น หรือขี้โย	บ้านหนองปิ้ง บ้านเปียง ชาวบ้านผลิตเอง		✓
ตองบุหรี	บ้านเหมืองฟู ชาวบ้านผลิตเอง		✓
เห็ดนางฟ้า พันธุ์ฮังการี เห็ดเป่า	ชาวบ้านเพาะเลี้ยงเอง		✓
ข้าวคั่ว น้ำปู	ชาวบ้านแม่ อ.สันป่าตอง ทำเอง มาขาย		✓
ดอกพรวัว (ยอดมะพรวัว)	บ้านร้องขุ่มทำเอง		✓
ปลาสาวยแห้ง ปลาสาวย	ชาวบ้านดอยเต่า และดอยน้อย หาปลาที่เลี้ยง ตามหนองน้ำ มาตากแห้ง จำนวนมาก	✓	
ถั่วลิสงแห้ง	รับมาจากชาวบ้านในเขต อ.พรวัว	✓	
หน่อไม้ไร่	อัดปีปมาจากพะเยา	✓	
ถั่วฝักยาว	เป็นถั่วที่ชาวบ้านมักปลูกลงในพื้นที่นา 1 ไร่		✓
มะพรวัวเผา	ซื้อมาจากบ้านชาวบ้านมาเผา		✓
ผักสำหรับส้า	จากดอยน้ำบ่อหลวง		✓
ปลานิล ปล้าม ซีปลามัน	เขียงรายส่งมาขาย	✓	
ข้าวสาร	ฝางและเขียงรายส่งมาขาย	✓	
ผักบุง	ชาวบ้านนำมาขายเอง ปลูกลงในสวนลำไย		✓
ตุน ถั่วปดี่ มะเขือ ตะไคร้	ปลูกลงเอง พอกินตามคันเหมือง ตามทุ่งนา แล้วนำมาขายเป็นครั้งคราว ปลูกลงคราวละ 1 เดือน		✓
สะแล	ชาวบ้านนิยมปลูกลงในบ้านมีกินเพียง 2 เดือน คือ พ.ย. - ธ.ค.		✓
ปลาร้า	มาจากบ้านสันป่ายาง ลำพูน	✓	
กุ้งเล็ก	ชาวบ้านหาตามหนอง โดยการตกยอ		
	ใส่อาหาร หมู ได้คราวละไม่มากนัก		✓
ปู, หอย	ชาวบ้านหาเองตามทุ่งนา		✓
ผักบั้ง ผักแค ถั่วพู ผักเขียว	ชาวบ้านเก็บมาจากสวน บ้านต้นแห่นหลวง		✓
ปลาจ่อม	มีทั้งที่ชาวบ้านทำเองและ รับมาจากตามบ้านของชาวบ้าน		✓
เห็ดหอม	รับมาจากดอยสะเก็ด	✓	

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกหมู่บ้าน	ในหมู่บ้าน
ผักกาดทอง	ชาวบ้านแม่ทุ่งหลวงผลิตเอง		✓
ผลไม้ดอง	ชาวบ้านดองเอง		✓
ผักปลัง ยอดผักทอง	ปลูกตามสวนลำไย		✓
ผักเหือด	ชาวบ้านทางดงนำมาขาย	✓	
มันมุง	มาจากบ้านโรงวัว		✓
ถั่วแปบ ดอกแค	ชาวบ้านพะสันใหม่ บ้านห้วยส้ม		✓
ยอดมันแกว กระเทียม มะนาว	บ้านฉิมพลี ลุ่มน้ำขาน ปลูกเอามาขายเอง โดยปลูกในแปลงที่เหลือจากการปลูกแตงกวา หรือปลูกตามบ้าน นำมาส่งตลาด		✓
ตำหลวง	ชาวบ้านแม่เอามาขาย		✓
หอมแดง	ชาวบ้านปลูกแซมหอมใหญ่		✓
บะเป็บป่อง	ชาวบ้านแม่เก็บขาย		✓
ผักกาดเมือง	ชาวบ้านฉิมพลีเอามาขาย		✓
ผักเสี้ยว	ชาวบ้านดงปลูก		✓
ผักข้าว	ชาวบ้านดงปลูก		✓
มะเขือพรวัว	ชาวบ้านเหมืองฟูนิยมปลูกขาย		✓
กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก	ชาวบ้านเปียงให้พวกยางปลูก		✓
ยาเส้น ใบพลูนี้้ง หมาก ปูนขาว เปลือกก้อ สีสียด	ชาวบ้านหนองแท่นเป็นผู้ปลูก		✓
ผักส้มสุก	ชาวบ้านเปียงปลูกเอง		✓
ผักโหม	หาจากนาบ้านร้องขุ่ม		✓
น้ำอ้อย	มาจากพรวัว	✓	
งาดำ	แม่ฮ้องสอน จอมทอง ฮอด	✓	
น้ำผึ้ง ไก่ชน	บ้านแม่ไห้ อ.ลี้ จ.ลำพูน		✓
มีด	ชาวบ้านร้องตี้มีดตีเอง		✓
หัวปลีป่า ไม้ ข้าวหลาม	ชาวบ้านแม่แดงเอามาขาย	✓	
ขนมเงาแผ่น	บ้านดงกำผลิตขาย		✓
หมู	ชาวบ้านท้องฝายเลี้ยง		✓
กบ	ชาวบ้านปวงสนุกเลี้ยง		✓
แคบหมู	ชาวบ้านทำเองแต่เป็นของมาจากกรุงเทพ	✓	
ยาสมุนไพร	บ้านกวนเอามาส่ง		✓

ชนิดสินค้า	การผลิต	มาจาก	
		นอกลุ่มน้ำ	ในลุ่มน้ำ
บะริดไม้	บ้านร้องขุ่ม ปลุกเอง		✓
กล้วยดิบ	หางดง ส่งมาขาย	✓	
อาหารสำเร็จรูป	ชาวบ้าน ทำขายเอง		✓
ผักชีลาว ดอกคี่ ผักเหมือดดำ ผักจ้ำ	ชาวบ้านร่อนน้ำ บ้านชีเหล็ก หาเอง		✓
ปลีตาล	บ้านใหม่หนองน้ำทุ่ง สันก้อเกิด สันห่าว เก็บ ตัดมา		✓
แมงจอน กุ้งเล็ก	ลำพูน สบตา พระเจ้าทองทิพย์	✓	✓
แมงขี้ค้ำน แมงเหนียงเข้ม แมงเหนียงควาย แมงขี้เยี่ยว อีหิ้วแกลบ อีหิ้วหนาม	ชาวบ้านทุ่งเสียวหาตามหนองน้ำ		✓
ไข่มด แมงนูน	ชาวบ้านหาเองตามป่า		✓
ผักชีเสียด ผักชีขวง	ชาวบ้านเก็บมาเองจากบ้านทุ่งปุย		✓

สำรวจภาคสนามจาก ตลาดกัวแลหลวง กัวแลน้อย น้ำบ่อหลวง ตันแหนด้อย บ้านเปียง ทุ่งเสียว
ตลาดมะจำโรง ตลาดริมขาน ตลาดทุ่งป่าบด พ.ศ.2543-2544 และ 2545

ไข่มด

ต้างหลวง ลวกจิ้มน้ำพริก

บทที่ 9

การปะทะของเศรษฐกิจสองระบบ

1. ธุรกิจที่ดินกับสิทธิเหนือที่ดินของชาวนา 236

- 1) ทูณพาณิชย์ได้ทำลายขอบเขตอำนาจการจัดการรวมหมู่เหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนาลง... 236
- 2) ...ไร่นาทั้งหลายตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขสภาพกดดันต่างๆ ... 240

2. ระบบการจัดการน้ำของรัฐกับระบบเหมืองฝาย 241

...ระบบชลประทานได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการ ... 241

3. ระบบธุรกิจไนไรรักษาฐานะของชาวนา 244

1. ที่ดินและแรงงานที่เป็นอิสระ 244

2. 'นาของบริษัท' และ ที่ดินของนายทุน 248

ก. กรณีของบ้านป่าอ้อย 248

ข. กรณีของบ้านป่าจี้ 249

ค. กรณีของบ้านทุ่งแป้ง หนองแท่น และก๊วแลน้อย 250

บทที่ 9

การปะทะของเศรษฐกิจสองระบบ

1. ธุรกิจที่ดินกับสิทธิเหนือที่ดินของชาวนา

ที่ดินของไร่นาลุ่มน้ำขานที่ยังไม่ได้ล่มสลายไป รอดพ้นจากเงื้อมมือของธุรกิจที่ดินและบ้านจัดสรรมาได้อย่างหวุดหวิด เมื่อสังคมไทยก้าวเข้าสู่วิกฤติเศรษฐกิจฟองสบู่ในปี พ.ศ. 2539 การเติบโตอย่างรวดเร็วของธุรกิจหมู่บ้านจัดสรรก็สิ้นสุดลง พร้อมๆ กับกระแสการกวาดซื้อที่ดินจากชาวนายุติลงไปด้วย ในเวลานั้นที่ดินของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ยังถูกขายไปไม่มากนัก เมื่อเทียบกับพื้นที่ทั้งหมดที่มีอยู่จำนวนกว่า 80,000 ไร่ ด้วยเหตุว่ามีอำเภอหางดง ซึ่งติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ เป็นเครื่องถ่วงเวลา เป็นด่านหน้ากั้นชนรอรับธุรกิจบ้านจัดสรรไปเสียก่อน การเติบโตของอำเภอหางดง อำเภอแมริม อำเภอสารภี อำเภอสันทราย เป็นต้น ได้ดูดเอาการลงทุนของพวกนักธุรกิจเข้าไปและทำให้อำเภอที่ห่างออกมาคือ อำเภอสันป่าตอง อำเภอจอมทอง อำเภอแม่แตง เป็นต้น ยังรักษาที่ดินและไร่นาไว้ได้ระดับหนึ่ง ที่ดินของหมู่บ้านที่ถูกขายออกไปให้แก่ธุรกิจที่ดินและบ้านจัดสรร มักจะกระจายอยู่ตามแนวถนนที่ต่อเนื่องกับเมืองเชียงใหม่ และหมู่บ้านที่มีที่ตั้งติดกับลำแม่น้ำปิงบางส่วน

หมู่บ้าน/หมู่ที่	ที่ดินที่ขายไป
ท่าวังพร้าว/5	400
โรงวัว/1	800
หนองปิ้ง	200
หนองแท่น	300
ทุ่งเสี้ยว	60
ต้นกอก	100
หัวข่วง	400
กัวแลหลวง/4	55
อุเม็ง/5	100
ป่าอ้อย	90
หนองครอบ	300

ตารางแสดงหมู่บ้านที่ขายที่ดิน 50 ไร่ขึ้นไป
สำรวจภาคสนาม พ.ศ.2543

ในจำนวนหมู่บ้านที่สำรวจทั้งหมด 46 หมู่บ้าน คือประมาณ 1 ใน 3 ของจำนวนหมู่บ้านทั้งหมด มีหมู่บ้านที่ขายที่ดินไปแล้ว 3,660 ไร่ ตั้งแต่ 50 ไร่ขึ้นไปมี 11 หมู่บ้าน ที่เหลือขายที่ดินออกไปเป็นจำนวนน้อยกว่านี้ ในเกือบทุกหมู่บ้านที่ขายที่ดินออกไปเป็นจำนวนมาก ชาวนาล้วนแต่ได้เผชิญกับปัญหานานาประการอันเกิดจากไร่นาเหมืองฝายเสียหาย และภูมิทัศน์ของหมู่บ้านเสื่อมโทรม

เสาเตี้ยๆ ที่รั้วล้อม คือ ที่ดินจัดสรร ที่ไม่ได้ใช้ประโยชน์อะไร

ชื่อหมู่บ้าน	ที่ดินถูกขายให้คนนอก (ไร่)
โรงวัว/1	800
น้ำบ่อหลวง/2	30
แพะสันใหม่(สันใต้)/3	10
หนองห้า/5	10
แพะสันเหนือ/10	10
ต้นแห่นหลวง/1	80
ทุ่งหลุก/3	30
ทุ่งหลุก/4	7
ทำวังพร้าว/5	300
ต้นแห่นน้อย/7	10
กลางใต้/2	25
กัวแลหลวง/4	55
อุเม็ง/5	100
หนองปิ้ง/6	200
ใหม่ม่วงก้อน/7	20
ร้อง/8	20
ต้นผึ้ง/9	100
ศาลา/11	10
ดอนตัน/12	25
สันป่าตองใต้/14	15
ท่าโป่ง/3	20
ฉิมพลี/4	30
ร้องธาร/5	10

ชื่อหมู่บ้าน	ที่ดินถูกขายให้คนนอก (ไร่)
สัน/6	10
กัวแลน้อย/10	40
ดง/11	70
เปียง/13	60
ปวงสนุก/1	100
หนองแท่น/2	300
ทุ่งเสียว/3	60
ต้นกอก/4	100
ใหม่สามหลัง/8	50
ป่าจี้/1	20
ป่าอ้อย/5	90
หนองอึ่ง/1	10
สันกะยอม/3	50
ป่าจู้/4	8
ต้นตัน/3	20
หนองครอบ/4	200
กลางเหนือ/3	25
หัวข่วง/6	400
पालาน/7	10
ทุ่งศาลา/1	20
ป่าดัว/5	50
สันปูเลย/9	30
ห้วยแก้ว/10	20
รวม	3,660

ครัวเรือนที่ยังทำนาอยู่ 4,400 ครอบครั	
ครัวเรือนเลิกทำนา 1,616 ครอบครั	
หมู่บ้านที่ชาวนาเลิกทำนา จำนวน 50 ครอบครัขึ้นไป	
ต้นแห่นหลวง	60 ครอบครั
ก๊วแลหลวง	70 ครอบครั
ท้าววังพร้าว/5	60 ครอบครั
บ้านใหม่ม่วงก้อม	60 ครอบครั
หนองปิ้ง	50 ครอบครั
อุเม้ง	50 ครอบครั
หนองแท่น	100 ครอบครั
ป่าจี้	200 ครอบครั
หัวข่วง	70 ครอบครั
สันโป่ง	50 ครอบครั
ป่าดัว	50 ครอบครั

สำรวจภาคสนาม ปี พ.ศ. 2543-2544

ตัวอย่างข้อมูลในหมู่บ้าน 14 หมู่บ้าน ที่ชาวนาเลิกทำนาเป็นส่วนใหญ่	
ทุ่งหลุก หมู่ 3	30 ไร่
ทุ่งหลุก หมู่ 4	30 ไร่
ท้าววังพร้าว	50 ไร่
ต้นแห่นน้อย	30 ไร่
ก๊วแลหลวง	70 ไร่
อุเม้ง	50 ไร่
หนองปิ้ง	60 ไร่
บ้านศาลา	40 ไร่
บ้านเปียง	30 ไร่
ปวงสนุก	40 ไร่
หนองแท่น	100 ไร่
ทุ่งเสี้ยว	60 ไร่
ต้นแห่นหลวง	60 ไร่
สันคะยอม	50 ไร่

สำรวจภาคสนามปี พ.ศ. 2542-2543

จากผลการสำรวจครัวเรือนชาวนาใน 67 หมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ปรากฏว่ามีครัวเรือนชาวนาที่ยังทำนาอยู่ 4,400 ครัวเรือน เลิกทำนา 1,616 ครัวเรือน 11 หมู่บ้านที่มีชาวนาเลิกทำนาจำนวนมากนอกจากจะอยู่ปลายน้ำและอยู่ติดกับเส้นทางคมนาคมแล้ว ยังเป็นหมู่บ้านซึ่งที่ดินถูกซื้อไปโดยธุรกิจบ้านจัดสรรอีกด้วย ตัวเลขนี้จะขึ้นลงไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของชาวนาในแต่ละปี

ธุรกิจค้าที่ดินและบ้านจัดสรร

การสูญเสียที่ดินของหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน แม้ว่าจะเป็นเพียงส่วนหนึ่ง แต่สาระสำคัญ มิได้อยู่แต่เพียงจำนวนที่ดินที่สูญเสียไป หากแต่อยู่ที่การคุกคามซึ่งทุนพาณิชย์กระทำต่อสิทธิเหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนา ประเด็นแห่งการคุกคามนี้ มีสาระสำคัญคือ

1) ทุนพาณิชย์ได้ทำลายขอบเขตอำนาจการจัดการรวมหมู่เหนือที่ดินของชาวไร่ชาวนาลง ไร่นาของชาวนานั้นตามปกติแล้ว มิได้ทำการผลิตแบบเสรีและปัจเจกแท้ๆ อย่างที่มักเข้าใจกัน แต่ผลิตรวมหมู่กับเพื่อนบ้าน กล่าวคือพวกเขาร่วมมือกันสร้างและจัดการระบบฝ่าย ลำเหมือง แด่ ดังนา รวมทั้งใช้คัณาร่วมกันมานานหลายร้อยปี การตัดตอนที่ดินบางส่วนของชาวนาออก ตั้งแต่หลายสิบไร่ถึงหลายร้อยไร่ เป็นการตัดขวางไปบนทรัพย์สินรวมหมู่นั้น และขัดขวาง มิให้ระบบนั้นดำเนินไปตามปกติ

คำว่า ทรัพย์สินรวมหมู่ นี้ยังหมายรวมถึง บรรดากฎระเบียบ นามธรรมทั้งหลายที่ชาวบ้านใช้เพื่อควบคุม กำกับเหนือที่ดินและรวมการทำไร่ทำนาด้วย

ชื่อหมู่บ้าน	จำนวนครอบครัว	
	ยังทำนา	เลิกทำนา
โรงวัว/1	20	10
น้ำบ่อหลวง/2	70	30
แพะสันใหม่(สันใต้)/3	20	10
จอมแจ้ง/4	80	10
หนองห้า/5	60	20
หนองไหว/6	15	0
หัวฝาย/7	40	5
ต้นแก้ว/9	25	5
แพะสันเหนือ/10	30	4
ต้นแทนหลวง/1	20	60
ทุ่งหลุก/3	10	30
ทุ่งหลุก/4	9	30
ท่าวังพร้าว/5	20	50
ต้นแทนน้อย/7	30	30
กลางใต้/2	20-30	30
หนองหวาย3	54	10
ก๊วแลหลวง/4	87	70
อุเม็ง/5	70	50
หนองปิ้ง/6	7	50
ใหม่ม่วงก้อน/7	15	60
ร้อง/8	10	7
ต้นผึ้ง/9	80	25
ศาลา/11	58	40
ดอนตัน/12	10	30
หนองพันเงิน/13	12	0
สันป่าตองใต้/14	7	0
เหมืองฟู/1	40	0
บ้านเด่น/2	90	20
ท่าโป่ง/3	100	0
ฉิมพลี/4	70	0
ร้องธาร/5	32	10
สัน/6	40	20
ร้องขุ่ม/7	75	5
บ้านแม่/8	100	10

ชื่อหมู่บ้าน	จำนวนครอบครัว	
	ยังทำนา	เลิกทำนา
เจดีย์เน้ง/9	70	1
ก๊วแลน้อย/10	240	0
ดง/11	70	0
ท่าเตือ/12	200	0
เปียง/13	130	30
ปวงสนุก/1	69	40
หนองแท่น/2	10	100
ทุ่งเสียว/3	10	60
ต้นกอก/4	90	40
ใหม่สามหลัง/8	50	30
ป่าสัก/9	30	10
ป่าจู้/1	120	200
ป่าอ้อย/5	80	20
ร้องตีมืด/6	100	10
หนองอึ้ง/1	10	10
สันคะยอม/3	20	50
ป่าจู้/4	10	10
ต้นตัน/3	50	0
หนองครอบ/4	32	0
สันกาหวา/5	150	50
กลางเหนือ/3	100	20
สบอ่าว/4	55	4
กลาง/4	50	0
สองแคว/5	70	0
หัวช่วง/6	48	70
ป่าลาน/7	50	20
ทุ่งศาลา/1	100	0
เหล่าป่าฝาง/2	200	0
สันโป่ง/3	150	50
ป่าดัว/5	300	50
ริมขาน/8	170	0
สันปูเลย/9	40	10
ห้วยแก้ว/10	100	0

บ้านจัดสรรนี้ ล้อมรั้วไว้หมดทุกด้าน รั้วด้านหนึ่งชิดขอบเหมืองพอดี ผิดกฎเหมืองฝาย การทำเช่นนี้จะเป็นผลให้การขุดลอกเหมืองฝายเป็นไปไม่ได้ หน้าฝนน้ำจะไม่มีทางระบายลงสู่ปากเหมือง ย่อมนำไปสู่ปัญหาน้ำท่วมขัง

2) ทุนพาณิชย์ของนักค้าที่ดินและนักธุรกิจบ้านจัดสรร ไม่เพียงแต่เข้าครอบครองที่ดินบางส่วนของระบบการผลิต แต่การครอบครองนั้นได้ยังผลให้ไร่นาทั้งหลายตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขสภาพกดดันต่าง ๆ ของโครงสร้างการถือครองที่ดินแบบใหม่

เจ้าของที่ดินและหมู่บ้านจัดสรรได้ปิดล้อมที่ดินของชาวนา ตัดที่ดินออกเป็นผืนเล็กผืนน้อย ตั้งขวางเส้นทางเดินและเครือข่ายของระบบน้ำ ปิดกั้น ทางเดินบนคันนา ถมลำเหมืองตื้น และปากต้าง การใช้สิทธิของเจ้าของที่ดินรายใหม่ได้บั่นทอนความมั่นคงของหมู่บ้านของระบบเหมืองฝาย และของชาวไร่ชาวนา ระบบหลายระบบในการผลิตกระทบกระเทือน

ชาวนาจำนวนไม่น้อยต้องยอมขายที่ดินและหรือจำใจเลิกทำนา เพราะที่ดินของตนตั้งอยู่ในพื้นที่รอยต่อกับ ‘ผู้มาใหม่’ ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งต่อการใช้ที่ดินแบบแผนเดิม ดังนั้นเท่ากับว่าเขาไม่มีสิทธิเหนือที่ดินของเขาอย่างแท้จริง ชาวนาอีกบางส่วนต้องยอมรับผลผลิตต่อไร่ที่ตกต่ำ ต้องยอมรับเส้นทางไหลของน้ำที่ไม่เป็นปกติอีกต่อไป ในขณะที่ชาวนาปลายน้ำนั้น มี ‘วิบากกรรม’ ที่ต้องเป็นผู้รับผลไม่ว่าโดยตรงหรือโดยอ้อมจากการคุกคามนี้เป็นหลายเท่าตัว ชุมชนลุ่มน้ำขานกำลังอยู่บนเส้นทางการต่อสู้กับระบบใหม่ ซึ่งอาจนับว่ารุนแรงน้อยกว่าลุ่มน้ำปิง เพราะพื้นที่ลุ่มน้ำปิงถูกรอบครองด้วยเศรษฐกิจระบบทุนมากกว่า

คลองชลประทานแม่แตง

2. ระบบการจัดการน้ำของรัฐกับระบบเหมืองฝาย

ไธนาหมู่บ้านลุ่มน้ำขานในประวัติศาสตร์ใช้น้ำจากระบบเหมืองฝายของชุมชนจำนวนหลายระบบ ภายหลังจากรัฐได้ออกแบบระบบชลประทานขนาดใหญ่และผนวกเอาฝายนาตอนล่างของกลุ่มน้ำไว้ในเขตของผู้ใช้น้ำของสกิมแม่แตง ชาวบ้านลุ่มน้ำขานจำนวนอย่างน้อย 20 หมู่บ้านก็ต้องหันมาเป็นสมาชิกของระบบชลประทาน

หลัง พ.ศ.2515 สกิมแม่แตงที่กล่าวนี้ได้ตดน้ำจากลำน้ำแม่แตง และลำน้ำแม่มริสำหรับน้ำไปเลี้ยงที่นาทางตะวันตกของน้ำแม่ปิงและเขตใกล้เคียงเมืองเชียงใหม่ ได้แก่ อำเภอแม่แตง อำเภอแมริม อำเภอเมือง อำเภอหางดง และอำเภอสันป่าตองตามลำดับ พื้นที่รับน้ำในฤดูฝนเท่ากับ 148,000 ไร่ และพื้นที่รับน้ำฤดูแล้งคิดเป็นจำนวน 50,000 ไร่

ความล้มเหลวของระบบชลประทานถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างต่อเนื่องมารวมหนึ่งทศวรรษ สถิติปริมาณน้ำของระบบชลประทานซึ่งจ่ายน้ำผ่านลุ่มน้ำขานก็ได้แสดงให้เห็นแนวโน้มอย่างเดียวกัน นั่นคือระบบชลประทานไม่มีน้ำจะส่งให้แก่ชาวนา โดยเฉพาะในฤดูแล้งตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้ ระบบชลประทานได้ก่อปัญหาสำคัญ 3 ประการแก่ชาวบ้านคือ

1) รัฐใช้ระบบชลประทานระบบเดียวกันไม่ว่าที่ราบ ที่ราบในหุบเขา หรือ ที่ราบที่อยู่ในเขตรอยต่อกับทะเล ทั้งๆ ที่สภาพภูมิศาสตร์ทั้งหมดนี้ต้องการระบบรองรับอย่างน้อย 3 ระบบที่แตกต่างกัน รัฐนำเขื่องค์ความรู้แบบตะวันตกโดยขาดการศึกษาภูมิสถาปัตยกรรมและแผนที่ท้องถิ่นอย่างถ่องแท้

ในขณะที่ระบบวิศวกรรมพื้นบ้าน มีความสามารถออกแบบการกระจายและส่งน้ำถึงระดับแต่ละปากด้าง ควบคุมน้ำได้ถึงระดับแปลงนา ทำให้สามารถควบคุมบังคับผลผลิตต่อไร่ ระบบวิศวกรรมชลประทานกลับออกแบบระบบโดยกำหนดใช้เพียงค่าเฉลี่ยของจำนวนไร่ และมีระบบส่งน้ำได้เพียงบริเวณใกล้กับคลองชลประทาน จากระบบเหมืองฝายที่เคยส่งน้ำเอาชนะความสูงต่ำของพื้นที่ ลงเป็นการยอมอยู่ภายใต้ข้อจำกัดของสภาพภูมิศาสตร์ ลดทอนศักยภาพ และพลังของชาวนาในการจัดการน้ำ ที่เคยสั่งสมมาในประวัติศาสตร์นับพันปีลงไป

คลองชลประทานปลายน้ำเขตอำเภอสันป่าตอง
ซึ่งไม่มีน้ำใช้ถึง 100 กว่าวันต่อปี

พ.ศ.	จำนวนวันที่ไม่มีน้ำ ส่งเข้าระบบชลประทาน
2539	68 วัน
2540	84 วัน
2541	215 วัน
2542	120 วัน
2543	131 วัน
2544	176 วัน

ที่มา : ปรับปรุงจากข้อมูลปริมาณน้ำผ่าน
ซอย 23 ซ้าย ฝายจัดสรรน้ำและ
บำรุงรักษาที่ 4 โครงการฯ แม่แตง

“ระบบแต่น้ำของเหมืองฝายนี้ออกแบบโดยแบ่งกันตามการใช้ น้ำของชาวนา แบ่ง สัดส่วนกัน แต่ก็มีหลายระดับ ‘แตซุม’ ก็เป็นแตใหญ่มีผู้ใช้น้ำร่วมกันหลายเจ้านา แต่เล็กก็สำหรับไวนาเล็ก ๆ แตของเราไม่ใช่แตกระดัง มันเปลี่ยนขนาดได้ ยืดหยุ่น ได้ ถ้าน้ำมากในหน้าฝน เราอาจจะตกลงกันในหมู่บ้านว่าน้ำท่วมที่นาของ พื้นที่แตใหญ่ เพราะปากแตมันใหญ่ ขอรบายลงไปให้พื้นที่นาที่ปากแตเล็กบ้าง ก็ ตกลงกันได้ ใช้อยบนี้แหละขุดเปลี่ยนสัดส่วนของแตใหม่ น้ำก็กระจายออกไปแทน ที่จะท่วมบางที่ก็ไม่ท่วม หรือท่วมก็ไม่มาก ระบบแตเป็นระบบที่มีชีวิตจิตใจ มี เรื่องของคน ของหมู่บ้านพี่น้องชาวนาช่วยเหลือกันและกัน แต่ระบบชลประทานเป็น ระบบกระดัง ไม่มีชีวิตจิตใจ มารูปไหนก็ไปรูปนั้น เป็นมาตรฐานของระบบ เปลี่ยนแปลงไม่ได้ คือว่ามันควบคุม ไม่ใช่เอาจิตใจไปควบคุม”

(อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง)

2) ระบบชลประทานรัฐได้ทำให้พลังการผลิตของชาวนาตกต่ำลงอย่างรวดเร็ว และ ต่อเนื่อง ไร่นาที่เคยทำการผลิตได้ 2 ครั้งต่อปีลดลงเหลือเพียง 1 ครั้งต่อปี ผลผลิตต่อไร่ซึ่ง เคยสูงพอเลี้ยงตนเอง กลับตกต่ำลงไม่พอเลี้ยงตนเอง ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศซึ่ง มีน้ำเป็นสิ่งหล่อเลี้ยงกำลังสูญเสีย พื้นที่ที่ชลประทานได้ผลก็คือพื้นที่รับน้ำใกล้เขตหัวงาน ของระบบชลประทานเท่านั้น

3) ระบบชลประทานของรัฐได้ทำลายทรัพย์สินทางปัญญาของชุมชนหมู่บ้าน ทำให้ ระบบวิศวกรรมชลประทานอันซับซ้อนของชุมชนถูกทำลายลง และความสัมพันธ์ของชาวไร่ ชาวนาเหนือระบบดังกล่าวก็เบาบางลงด้วย ความขัดแย้งในหมู่บ้านลุ่มน้ำขานตอนปลาย น้ำหลายพื้นที่เกิดความรุนแรงอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ชาวนาไม่มีองค์ความรู้ที่จะจัดการแก้ ปัญหาความขัดแย้ง ที่มีตัวแปร 3 ฝ่าย คือ ชาวนา-รัฐ-ชาวนา เพราะอำนาจเหนือคลองชล ประทานไม่ใช่ทรัพย์สินรวมหมู่ของเขอย่างแท้จริงแต่เป็นของรัฐ การแก้ไขความขัดแย้งใน ปัญหาการแบ่งน้ำ ไม่ได้จบลงที่ชาวนาเหมือนระบบเหมืองฝาย ในการศึกษาี้แสดงให้เห็น ชัดเจนว่า เมื่อความขัดแย้งเกิดขึ้นในระบบเหมืองฝายของชาวนา พวกเขาเลือกแก้ไขวิธีหนึ่ง แต่เมื่อเกิดในระบบชลประทาน ใช้อีกวิธีหนึ่ง ในทุกๆ องค์การจัดตั้งของหมู่บ้าน ชาวไร่ชาว นามีผู้นำที่มีอำนาจเด็ดขาด ทั้งอำนาจหน้าที่อำนาจปกครองและอำนาจวินิจฉัยสั่งการ ระบบ

‘หมู่เฮา’ ของลุ่มน้ำขานสืบมาเช่นนี้ แต่ในระบบชลประทาน ‘นายตรวจนา’ มีฐานะคล้ายกับผู้ประสานงานระหว่างชาวนากับรัฐ ไม่มีอำนาจ และไม่มีระบบบริหารสมาชิกชลประทานมารองรับ ผู้ใหญ่บ้านคนหนึ่งซึ่งทำงานดีเมื่อเขาเป็นผู้นำลูกบ้าน กลับกลายเป็น นายตรวจนา ที่ไร้ประสิทธิภาพคนหนึ่ง

“นายตรวจจะมาแก้ปัญหาควต้างระหว่างลูกสมาชิกชลประทาน มันเป็นไปได้ เพราะนายตรวจไม่ได้เป็นคนควบคุมบังคับน้ำ เหมือนหัวหน้าเมืองฝาย นายตรวจเป็นแค่เพียงคนประสานงาน ระหว่างชลประทานกับชาวนาอย่างมากก็เป็นผู้ร่วมคิดร่วมปรึกษา ร่วมแนะแนว แต่ไม่ใช่ผู้ควบคุมที่มีอำนาจที่ชาวนาต้องเชื่อฟัง แบบระบบเหมืองฝายเวลาเราเลือกหัวหน้าเมืองฝาย เราตกลงแล้วว่าจะยกให้เขาเป็นผู้นำ ยกให้คนหนึ่ง เราจึงต้องฟัง ด้วยเหตุนี้ถึงมีปัญหารุนแรง คอขาดบาดตาย แย่งน้ำกันทางปลายน้ำ เพราะระบบนายตรวจนี้ เป็นระบบที่รัฐจัดมาให้ ชาวนาไม่ได้เป็นคนคิดว่ามันจะใช้ได้หรือไม่ในการควบคุมเรื่องน้ำเรื่องท่า”

(อุดม ชุมวิเศษ แก่ฝายน้ำบ่อทิพย์ บ้านเหล่าป่าฝาง)

อุดม ชุมวิเศษ บ้านเหล่าป่าฝาง
แก่ฝายน้ำบ่อทิพย์ และเป็นหมอยาของหมู่บ้าน

ชลประทานแม่แตง ผ่านหมู่บ้านตอนปลายลุ่มน้ำขาน

3. ระบบธุรกิจไน้รากับฐานะของชาวนา

1. ที่ดินและแรงงานที่เป็นอิสระ

ระบบธุรกิจไน้ร่าที่สำคัญและมีบทบาทต่อการใช้ที่ดินและฐานะของชาวนามากขณะนี้คือ ระบบเกษตรกรรมแบบกึ่ง contract farm ที่กล่าวว่าเป็นกึ่ง contract farm เพราะชาวนาภาคเหนือจำนวนมากไม่นิยมทำสัญญาผูกพันกับบริษัทผู้รับซื้อ เป็นแต่เพียงปลูกพืชที่มีตลาดรับซื้อมากในท้องถิ่น ได้แก่ หอมหัวใหญ่ กระเทียม และถั่วเหลือง แนวโน้มที่ไร่ของลุ่มน้ำขานจะแปรเป็นพื้นที่ ‘contract farm’ นั้นมีโอกาสน้อย เพราะ 1.ที่ดินและน้ำเอื้ออำนวยเฉพาะบางพื้นที่ของลุ่มน้ำ ดินทรายและที่ลุ่มปลูกพืชบางชนิด เช่น หอมหัวใหญ่ ไม่ได้ผล 2.ชาวนายังมีทางเลือกอื่นอีก เช่น การเปลี่ยนนาเป็นสวนลำไย การเพาะปลูกพืชอาหารอื่นๆ เป็นต้น 3.ชาวนามีกฎระเบียบของเหมืองฝาย ไม่อนุญาตให้ใช้น้ำโดยเสรี

ใช้ว่าระบบเศรษฐกิจไน้ร่าจะสัมฤทธิ์ผลแห่งการขูดรีดโดยระบบทุนอย่างสมบูรณ์เมื่อระบบเหมืองฝายถูกทำลาย ไ้ร่าก็จะไร้ความหมายสำหรับธุรกิจกลายเป็นเพียงผืนนาที่ปลูกข้าวฤดูเดียวเพื่อเลี้ยงตนเองเท่านั้น แต่ก่อนจะถึงเวลานั้น ระบบธุรกิจการเกษตรได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตของชาวนาดังนี้

ระบบการผลิตก่อนมีธุรกิจไน้ร่า	ระบบการผลิตหลังระบบธุรกิจไน้ร่าขยายตัว
แบบที่ 1 ข้าวปี- หอมหัวใหญ่- ข้าวตอก	ข้าวปี-หอมหัวใหญ่-มะเขือเทศ-ข้าวตอก
แบบที่ 2 ข้าวปี-ถั่วเหลือง-ข้าวตอก	ข้าวปี-ถั่วเหลือง-ข้าวโพด-ข้าวตอก
แบบที่ 3 ข้าวปี-กระเทียม-ข้าวตอก	ข้าวปี-หอมหัวใหญ่-มะเขือเทศ-ข้าวโพด-ข้าวตอก

มะเขือเทศ เก็บจากไร่ เตรียมส่งบริษัทที่รับซื้อ

ก. ชาวนาต้องเพิ่มรอบการผลิตพืชฤดูแล้งให้มีความถี่เพิ่มขึ้น เพื่อชดเชยกับราคาสินค้าเกษตรที่ถูกกดไว้ ประกอบกับราคาข้าวที่ตกต่ำยาวนาน จากที่เคยผลิต 3 รอบมาเป็นการผลิต 4-5 รอบ การใช้แรงงานของชาวนาเป็นไปอย่างเข้มข้น แต่ผลตอบแทนไม่ได้ทำให้ภาวะเศรษฐกิจเงินสดของครอบครัวชาวนาเปลี่ยนแปลงไปมากนัก ภาวะการใช้แรงงานเข้มข้นเช่นนี้ โดยปกติจะผลักให้ค่าจ้างแรงงานในชนบทสูงขึ้น เพราะต้องแข่งขันกับค่าจ้างในเมือง ซึ่งดึงดูดใจมากกว่า ถ้าชนบทลุ่มน้ำขานตรึงอัตราค่าจ้างไว้ด้วยระบบการจ้างเหมา และระบบเอามือเอารวัน รวมทั้งการยอมรับภาระงานที่หนักขึ้นของชาวนาเอง จะเกิดความกดดันรุนแรงไปสู่การเปลี่ยนแปลง ไปสู่การชะงักงันของการผลิต

แรงงานในชนบทกำลังขาดแคลน ต้องระดมด้วยวิธีต่างๆ ได้แก่ การจ้างเหมา การเอามือเอารวัน ฯลฯ จึงจะมีแรงงานรองรับไร่นา

พื้นที่เพียง 2 งานนี้ ใช้ปลูกมะเขือเทศสีดำด้วยเทคโนโลยีสูง คือ เพาะเมล็ดก่อนด้วยมะเขือเทศพื้นเมือง แล้วเสียบยอดด้วยพันธุ์ที่ต้องการซึ่งต้องซื้อจากบริษัท เมื่อขายแล้วจะได้เงินสดถึง 60,000 บาท เป็นแปลงปลูกที่ต้องใช้ทุน การดูแลรักษาและแรงงานเข้มข้นมาก ยังไม่มีโครงการ ว่าอนาคตของมะเขือเทศสีดำจะเป็นอย่างไร

ข. ชาวนาเริ่มมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงวิธีคิดต่อการจัดการทุนและที่ดิน รวมทั้งการเช่าที่ดินของตนเอง ทางเลือกแห่งการผลิตแบบต่างๆ และการประกอบการขนาดเล็กเริ่มขยายตัวในท้องถิ่น ข่าวสารข้อมูลจากสื่อสารมวลชนต่างๆ รวมทั้งการกระตุ้นแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจพึ่งตนเองและทางเลือกของอาชีพ มีส่วนทำให้ชาวนาปรับบทบาทงานการผลิตของครอบครัว แนวความคิด และแนวโน้มใหม่ๆ ประกอบกับการขาดแคลนแรงงาน ได้ทำให้สถิติ

ชาวนาเปลี่ยนแปลงจากการทำไร่ทำนามาเป็นสวนลำไย จนปี 2544 สูงขึ้นเกือบสูงเป็น 3 เท่าของปี พ.ศ.2535 เฉพาะสถิติที่สำรวจได้ในการวิจัยนี้ สำหรับปี พ.ศ.2545 ชาวนา 34 หมู่บ้านปลูกลำไยถึง 8,553 ไร่

กิ่งพันธุ์ลำไยเพิ่งถูกปลูกลงในนาข้าวในนาข้างๆ เพิ่งถูกเก็บเกี่ยวไป

ชื่อหมู่บ้าน	พื้นที่ปลูกลำไย (ไร่)
โรงวัว/1	100
น้ำบ่อหลวง/2	100
จอมแจ้ง/4	100
หนองไผ่/6	100
ต้นแก้ว/9	100
ต้นแหหลวง/1	100
ทุ่งหลุก/4	100
ต้นแหน้อย/7	123
กัวแลหลวง/4	150
หนองปิง/6	150
ใหม่ม่วงก้อน/7	150
ต้นผึ้ง/9	150
ศาลา/11	150
บ้านเด่น/2	180
ท่าโป่ง/3	200
กัวแลน้อย/10	200
ปวงสนุก/1	200

ชื่อหมู่บ้าน	พื้นที่ปลูกลำไย (ไร่)
ทุ่งเสียว/3	200
ต้นกอก/4	200
ใหม่สามหลัง/8	200
ป่าสัก/9	200
ป่าจี้/1	200
สันคะยอม/3	200
ต้นตัน/3	300
สบอว/4	300
กลาง/4	300
สองแคว/5	300
หัวข่วง/6	400
ทุ่งศาลา/1	400
เหล่าป่าฝาง/2	500
สันโป่ง/3	500
ป่าดิว/5	600
ริมขาน/8	600
ห้วยแก้ว/10	800
รวม	8,553

พื้นที่นาเปลี่ยนเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่หลายชนิด
ที่เห็นเป็นแปลงหอมหัวใหญ่ ถั่ว ที่อยู่ไกลออกไปคือข้าวโพด
ส่วนที่ไกลออกไปอีกและทางด้านขวา เป็นสวนลำไย

ตลาดทุ่งเสี้ยว

ตลาดบ้านแม

ชาวไร่วานาที่หันไปประกอบการค้าขายอิสระ ตอบสนองการเติบโตของชุมชนลุ่มน้ำขานนั้น มีกระจายอยู่ทั่วไป หมู่บ้านที่อยู่ในแควนนน เชียงใหม่-สันป่าตอง-ฮอด และถนนสันป่าตอง-แม่วาง ได้แก่ หมู่บ้านทุ่งเสี้ยว ทุ่งหลุก ดันแห่น้อย ดันแห่นหลวง ทุ่งแป้ง ตั้งอยู่บนจุดตั้งที่เหมาะสมในแง่ของการค้าและการตลาด ไม่ว่าของท้องถิ่นหรือกับภายนอก มีตลาดถึง 3 แห่งตั้งอยู่เรียงกันบนถนนสายนี้ ได้แก่ ตลาดมะจำโรง ตลาดทุ่งเสี้ยว และตลาดทุ่งฟ้าบด คราวเรือนวานาที่มีความสามารถในการผลิตสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาด สามารถติดต่อกับตลาดโดยตรงตัดตอนพ่อค้าคนกลางออกไป และเกิดภาวะคุ้มทุน ด้วยเหตุนี้ ชาวนาบางส่วนจึงมิได้พอใจแต่เฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้างชั่วคราวของโรงงาน หรือธุรกิจหัตถกรรมส่งออกไป เพราะอาชีพใหม่นี้ทำให้ชาวนาสามารถเป็นทั้งชาวนา ผู้เช่านา ค้าขาย และทำงานหัตถกรรมในเวลาเดียวกัน หัวเลี้ยวของทศวรรษ 2540 นี้ จะเป็นหัวเลี้ยวที่ชนชั้นกลางในชนบท (ที่มีใช้ข้าราชการ) จะขยายตัวมากขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน แต่การเติบโตของชนชั้นใหม่นี้ไม่มั่นคง เนื่องจากมีสัดส่วนของการค้าขายสูงกว่าการผลิตที่เชื่อมโยงกับไร่ นา การค้าขายมีจุดอ่อนคือเชื่อมโยงกับเงินสด ซึ่งยังเป็นจุดอ่อนของเศรษฐกิจวานาในปัจจุบัน

บ้าน	ที่ดินนายทุนหรือบริษัท
ป่าอ้อย	2,000 ไร่
ป่าจี้	300 ไร่
ทุ่งแป้ง	200 ไร่
หนองแท่น	500 ไร่
ก๊วแลน้อย	300 ไร่

2. ‘นาของบริษัท’ และ ที่ดินของนายทุน

ไร่นาของกลุ่มน้ำขาน ซึ่งถูกกวาดซื้อไปจำนวนหนึ่งได้กระจุกตัวอยู่ในมือของผู้ถือหุ้น เป็นจำนวนรายละ 200-300 ไร่ จนถึง 2,000 ไร่ ความสำคัญ ในกรณีของกลุ่มน้ำนี้ ที่ควรกล่าวถึง คือ ที่ดินของบ้านป่าอ้อย ป่าจี้ ทุ่งแป้ง หนองแท่น และก๊วแลน้อย

ก. กรณีของบ้านป่าอ้อย

บริษัทเจ้าของที่ดินได้ซื้อที่ดินบ้านป่าอ้อยไว้เพื่อการผลิตข้าวมอลต์ วัตถุประสงค์สำหรับการผลิตเบียร์ บริษัทผู้ผลิตได้ทำข้อตกลงกับชาวนา โดยบริษัทเป็นฝ่ายลงทุนเมล็ดพันธุ์และยาปราบศัตรูพืช ชาวนาเป็นแรงงาน ชาวนาต้องขายผลผลิตให้บริษัท และบริษัทหักต้นทุนที่จ่ายให้ออกเวลาขายผลผลิต โดยเฉลี่ยแล้วชาวนาต้องจ่ายค่าหักต้นทุน 3,000-4,000 บาทต่อไร่ และได้ผลตอบแทนประมาณไร่ละ 30,000-40,000 บาท ชาวนาผู้ทำนาพันธสัญญาแบบนี้มักเรียกตัวเองว่า ‘ทำนาบริษัท’ บางคนใช้คำว่า ‘เช่านาบริษัท’

คำว่า ‘นาบริษัท’ มีความหมายคล้ายกับว่า ชาวนาผู้ผลิตน่าจะมีฐานะเป็นแรงงานรับจ้าง สูญเสียฐานะของชาวนาอิสระ ผู้ทำนาผ่า หรือเป็นชาวนาผู้เช่า แต่ในความเป็นจริงพิจารณาการเปลี่ยนแปลงนี้ให้ถ่องแท้แล้ว แท้จริงชาวนามีได้มีฐานะเป็นแรงงานรับจ้าง เพราะชาวนาเป็นผู้ตัดสินใจในกระบวนการผลิตอยู่มาก ตั้งแต่จะผลิตกี่ไร่ จะทำงานโดยใช้เวลาอย่างไร และจะบรรลุผลผลิตเท่าใด รวมทั้งว่าจะทำงานอื่นๆ ไปด้วยหรือไม่ขณะทำนา ‘ของบริษัท’

ในบรรดาความสัมพันธ์ที่แท้จริงนั้น ชาวนา ‘บริษัท’ ของป่าอ้อย ก็คล้ายกับชาวนาที่ทำงานแบบ ‘contract farm’ ในพื้นที่ปลูกข้าวโพดและมะเขือเทศ นั่นคือผลิตตามสัญญาผูกพันกับบริษัท ฟังฟังการลงทุนของบริษัท และต้องขายผลผลิตให้แก่บริษัท ชาวนาป่าอ้อยอาจจะอยู่ในฐานะได้เปรียบชาวนาผู้ปลูกข้าวโพดและมะเขือเทศ เพราะเขาไม่ต้องจ่ายค่าเช่าที่ดินให้แก่ผู้ให้เช่า การไม่จ่าย ‘ค่าเช่า’ ของชาวนาไม่ได้ทำให้เขาสูญเสียฐานะ ‘ผู้เช่า’ เพราะบริษัทไม่คิดค่าเช่าก็เพียงเพราะว่า ที่ดินของกลุ่มน้ำขานปัจจุบันนี้ ค่าเช่าที่ดินกำลังตกต่ำ รวมทั้งภาวะขาดแคลนแรงงาน ทำให้เจ้าของที่ดินยอมลดค่าเช่าจนต่ำสุด ถึงไม่มีเลย เพียงเหลือให้แรงงานเข้ามาทำนาในพื้นที่ของตน ในกรณีเช่นนี้ชาวนาผู้ทำ ‘นาบริษัท’ ของบ้านป่าอ้อย ก็เป็นเพียงชาวนาผู้เช่า ซึ่ง ‘ไม่ได้จ่ายค่าเช่า’ นอกจากนี้ยังต้องตัดสินใจและลงทุนค่าใช้จ่ายอื่นๆ ด้วยตนเอง ได้แก่ ค่าจ้างแรงงานมาช่วยงานในไร่นาในการปลูกหรือเก็บเกี่ยวและค่าสูบน้ำ เป็นต้น บริษัทขูดรีดชาวนาผ่านราคาไม่ใช่ค่าเช่าและค่าแรง แม้กระนั้นความรุนแรงในการขูดรีดราคาก็ทำให้ชาวนาตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบหลายครั้ง ชาวนาจึงรวมตัวกันต่อรองกับผู้แทนของบริษัท ดังเช่น เรียกร้องให้บริษัทรับซื้อข้าวในราคากิโลกรัมละ 7 บาท แทนที่จะเป็น 6.50 บาท และบริษัทตกลง

‘นาบริษัท’ มีการผลิตอยู่ในวงแคบๆ และไม่ได้รับการยอมรับในหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน จึงไม่สามารถขยายออกไปนอกเขตตำบลทุ่งสะโตก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุผล 4 ประการคือ 1.ข้าวผลิตเบียร์เป็นข้าวที่ปลูกยาก ดูแลยาก ชาวนาต้องเรียนรู้และปรับตัวกับการผลิตข้าวแบบใหม่ 2.ผลิตแล้วชาวนาไม่มีข้าวกิน ไม่มีข้าวเก็บไว้ตลอดปี ผลผลิตทั้งหมดต้องขาย 3.ในปีที่น้ำไม่มี ไม่พอเพียง ผลผลิตต่ำ ชาวนาจะขาดทุน 4.ราคาข้าวที่บริษัทรับซื้อต่ำ ไม่เกิดแรงจูงใจสำหรับชาวนา

นาบ้านป่าจี้

ข. กรณีของบ้านป่าจี้

ในประวัติศาสตร์ปลายราชวงศ์เชียงใหม่ เจ้าแก้วนารัฐและเจ้าอินทวิชยนนท์ ได้เข้ามาจับจองที่ดินในเขตตำบลทุ่งสะโตก ที่ดิน 300 ไร่ของบ้านจี้และตำบลกั่วแล สมัยนั้นเรียกว่าทุ่งป่าจี้และทุ่งสะโตก ที่ดินเหล่านั้นส่วนหนึ่งก็เปลี่ยนมือมาจนปัจจุบัน ที่ดิน 300 ไร่ของบ้านป่าจี้ เป็นภาพสะท้อนของความสัมพันธ์ของระบบศักดินาที่ยังมีร่องรอยเหลืออยู่ในหมู่บ้าน ชาวนามากว่า 50 ราย เคยเช่านาผืนนี้จากเจ้า ผู้ซึ่งเป็นเจ้าของนา 300 ไร่ ในอัตราไร่ละ 10 ถัง โดยที่จะมีผู้แทนของเจ้ามาเก็บข้าวไปให้เจ้า ซึ่งอยู่ในเมืองเชียงใหม่ทุกปี

สำหรับชาวนา ค่าเช่าที่ดิน 10 ถัง/ไร่ที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงเลย กลั่นกลายเป็นค่าเช่าที่นาพอใจอย่างยิ่งเมื่อเปรียบเทียบกับค่าเช่าที่นาอื่นๆ ในหมู่บ้าน การที่ค่าเช่านาของเจ้าคิดราคาถูกก็เพราะพวกเขาไม่ได้สนใจ ‘ค่าเช่า’ ที่ดินที่ใช้ผลิตข้าวซึ่งขายไม่ได้ราคา สิ่งที่เขาสนใจคือ การที่ไร่นายังคงถูกดูแล ไม่ได้กลายเป็นป่าหญ้ารก และสิทธิถือครองยังเป็นของเขาอยู่ แม้เขาจะไม่มีเวลามาดูแลเลยต่างหาก ด้วยเหตุนี้ ความเดือดร้อนเกิดขึ้นเมื่อเจ้าของที่ดินติดประกาศขายที่ดิน ซึ่งชาวนาเข้ามาติดต่อกันนับกว่าร้อยปี

ชาวนาเห็นว่าการขายที่ดินนี้ไม่ชอบธรรม เพราะชาวนาทำนามาเกินกว่าร้อยปีแล้วตั้งแต่บรรพบุรุษ การขายก็คล้ายการยึดผืนแผ่นดินที่ชาวนาได้อาศัยอยู่ อาศัยกิน และพัฒนาต่อเนื่องมา กรณีความขัดแย้งนี้ยังไม่ยุติ และได้ชี้ให้เห็นว่าแม้วันเวลาจะผ่านสมัยศักดินามาแล้ว แต่ชาวนาในหมู่บ้านในบางเขตก็ยังคงถูกพันธนาการด้วยรูปแบบความสัมพันธ์แบบต่างๆ ที่กลายแบบสืบต่อมาจากรากเหง้าในอดีต ปัญหาการพิพาทนี้ต้องการพลวัตของระบบกฎหมายที่จะต้องช่วยคลี่คลายการจัดความสัมพันธ์ระหว่างชาวากับเจ้าของที่ดิน การใช้กฎหมายที่ดินสมัยใหม่ โดยละเลยจารีตการเช่าที่ดินเดิม ย่อมทำให้ชาวนาซึ่งยังผูกพันกับจารีตการเช่าที่ดินแบบเก่าเสียเปรียบ ในกรณีบ้านป่าจี้นี้ ชาวนาย่อมประสบปัญหาอย่างแน่นอน ถ้ากฎหมายรับรองการขายที่ดินของเจ้าของที่ดิน ซึ่งชาวนาบ้านป่าจี้เช่ามากกว่าร้อยปี

ค. กรณีของบ้านทุ่งเป้ง หนองแท่น และก๊วยแลน้อย

กรณีของ 3 หมู่บ้านนี้ เป็นกรณีที่มีความคล้ายคลึงกัน คือ เจ้าของที่ดินหรือกิจการใหม่ได้เข้ามาประกอบธุรกรรมบนที่ดินของชาวนา ได้แก่ การตั้งบริษัทประกอบการอุตสาหกรรมอาหารกระป๋อง และธุรกรรมหมู่บ้านจัดสรร

บริษัทซึ่งมีกรณีพิพาทกับหมู่บ้านทุ่งเป้ง
กรณีน้ำเสียไหลลงสู่แปลงนา

หมู่บ้านเป็นฝ่ายเสียหาย ถูกละเมิดผลประโยชน์โดยการที่ที่ดินของชาวนาถูกปิดล้อมลำเหมือง ที่ดินติดคันนา ทางน้ำ ถูกรบกวนและทำลาย และโรงงานอุตสาหกรรมปล่อยน้ำเสียลงสู่ไร่นาของชุมชน นอกจากนี้ ภายหลังกระแสต่อต้านของเศรษฐกิจ ธุรกรรมที่ดินและบ้านจัดสรรต้องยุติกลางคัน ที่ดิน-สิ่งก่อสร้างร้าง วางอยู่กลางหมู่บ้านและไร่นา กลายเป็นแหล่งสะสมขยะ กิ่งไม้ใบไม้หักกองทับถม หญ้าขึ้นรกร้าง กลายเป็นที่อยู่ของหนูซึ่งเป็นศัตรูของไร่นา ยังผลให้ที่ดินที่ติดต่อกับที่ร้างเหล่านี้ ผลผลิตต่ำลงหรือทำการผลิตไม่ได้ ชาวนาไม่มีความรู้ว่าเขาควรจัดการอย่างไรกับปัญหาใหม่ที่เขาไม่เข้าใจ บางหมู่บ้านชาวนาเข้าไปทำนาบนที่ดินซึ่งถูกยึดโดยธนาคาร โดยไม่สนใจว่าจะเกิดอะไรขึ้น บางหมู่บ้านชาวนาลุกขึ้นรวมตัวกันต่อสู้กับโรงงาน และโรงงานยอมจ่ายค่าเสียหายบางส่วนชดเชยให้แก่ชาวนา กรณีพิพาทเหล่านี้ยังไม่ยุติเพราะมันเพิ่งแต่เริ่มต้น トラบเท่าที่ระบบธุรกิจยังครองฐานะสำคัญในตำบลทกกฎหมายยิ่งกว่าชาวนา

บ้านจัดสรร ที่สร้างไม่เสร็จและไม่ได้สร้างต่อ

บทที่ 10

ชุมชนกับการจัดการองค์ความรู้

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ... 252
2. ระบบหมวดบ้าน... 252
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด... 252
4. ระบบหมวดเหมืองฝาย... 253
5. ระบบตลาด... 253
6. ระบบหมวดปอยหลวง... 253
7. ระบบหมวดศพ... 254

ตัวอย่างการจัดการและสืบทอดองค์ความรู้ :

- กรณีที่หนึ่ง : หมวดเหมืองฝาย 256
- กรณีที่สอง : การจัดการองค์ความรู้ผ่านระบบเครือญาติและหมวดวัด 264
- กรณีที่สาม : จากระบบความรู้ของเครือญาติสู่ระบบส่ล่ำรับเหมา 268

องค์ความรู้กับพลวัตของกลุ่มน้ำ 270

1. ระบบทุนนิยม 270
2. ระบบรัฐ 272

พลวัตของชุมชนลุ่มน้ำขาน 274

บทที่ 10

ชุมชนกับการจัดการองค์ความรู้

องค์ความรู้ที่สำคัญของชุมชนลุ่มน้ำขาน ประจักษ์อยู่ในการทำงานและในวิถีชีวิตที่ดำเนินอยู่ช้านาน สถาปัตยกรรมบ้านเรือน โบสถ์วิหาร งานช่างฝีมือ ได้แก่ งานทอ ปั่น แกะ วาด การจัดการระบบวิศวกรรมน้ำและระบบแบ่งสรรน้ำ การจัดการไร่นาและแรงงานรวมทั้งการจัดระเบียบสังคม ล้วนแต่สะท้อนรากฐานประวัติศาสตร์อันยาวนานที่มีมาก่อนหน้านี้ การจัดการองค์ความรู้ทางสังคมอันซับซ้อนโดยใช้ระบบหมวดหมู่และเครือข่ายขนาดใหญ่ นั้น สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของการผลิต และพัฒนาการของเครื่องมือเครื่องใช้โดยตรง

ชุมชนลุ่มน้ำขานมีการสะสม สืบทอดองค์ความรู้ผ่านองค์กรจัดตั้งพื้นฐาน ซึ่งครอบคลุมความรู้ จัดการงานสาขาต่างๆ สืบมาแต่อดีต มีพื้นที่ทางสังคมที่ความรู้เหล่านั้น ยืนอยู่มีตำแหน่งแห่งที่ ซึ่งอาจแยกกล่าวได้ว่า มี 7 หมวดที่สำคัญ คือ

1. ระบบครอบครัวและเครือญาติ เป็นระบบที่ทำหน้าที่จัดระบบความสัมพันธ์ในครอบครัว ดำรงระบบความสัมพันธ์ทางสายโลหิต ถ่ายทอดความรู้ในการดำเนินชีวิต ในการผลิต ในการดูแลสุขภาพ ระบบเชื่อน้ำและน้ำผึ้ง เป็นเครื่องมือเชื่อมโยงพลังของระบบเครือญาติสืบมา ทำให้แรงงานและความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน กลายมาเป็นปัจจัยเข้มแข็งที่ชุมชนได้พัฒนาองค์การผลิต และชีวิตสังคม ชีวิตแบบสมัยใหม่และค่านิยมใหม่เริ่มมีบทบาททำลายระบบความเชื่อนี้ลง ชีวิตสมัยใหม่ทำให้ผู้คนใช้เวลาอยู่ในพื้นที่การผลิตมากขึ้น และเด็กก็อยู่ในระบบการศึกษาในเมือง ทำให้ระบบความสัมพันธ์นี้เริ่มลดความสำคัญลง

2. ระบบหมวดบ้าน ก่อสร้างขึ้นจากระบบเครือญาติ และระบบความสัมพันธ์ของกลุ่มชนหลายสายเลือด การจัดคนขึ้นเป็นระบบหมวด หมู่ ปีก กลุ่ม ทำให้หน่วยจัดตั้งนี้เล็กแต่มีพลวัตสูง หมวดบ้านดูแลทุกข์สุขของชุมชน จัดการความขัดแย้งระหว่างบุคคลและกลุ่มคน จัดระบบความสัมพันธ์ และแบ่งงานรับผิดชอบพื้นที่สาธารณะ หรืองานที่เป็นของ ‘หน้าหมู่’ ผู้นำทางสายเลือดและผู้นำทางความคิดของหลายสายเลือด ผลัดเปลี่ยนวาระกันขึ้นเป็นผู้นำของหมวดหมู่

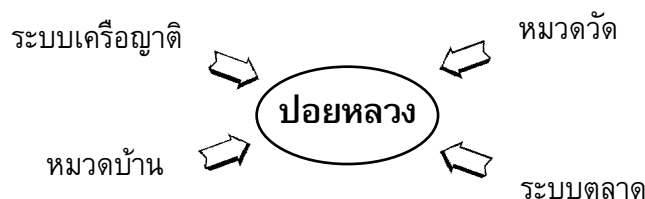
3. ระบบหมวดวัดและหัววัด เป็นองค์กรจัดตั้งที่เชื่อมโยงระหว่างชุมชนกับศาสนาและความเชื่อ ระบบหมวดวัดและหัววัด จึงเป็นแหล่งรวมและเชื่อมโยงความรู้ความเชื่อด้านศาสนา ประเพณี วัฒนธรรม ปัญญาชนและผู้นำทางจิตวิญญาณ มักกลายมาเป็นมรดกตกทอดเจ้าอาวาส พระสงฆ์ เป็นหัวหน้าหมวดและผู้นำของกลุ่มหัววัด ‘ครูบา’ ซึ่งมีชื่อเสียงของทุกวัดทุกเขตในภาคเหนือ เป็นส่วนยอดของปัญญาชนผู้สะสม ถ่ายทอดความรู้ด้านศาสนา ความเชื่อ

วัฒนธรรม ประเพณี เชื่อมโยงจิตใจผู้คนเข้ากับวัฒนธรรมของโลกนี้กับที่หมายในโลกหน้า ปัญญาชนของระบบหมวดวัดและหัววัด ได้แก่ ‘หนาน’-ผู้ผ่านการบวชพระ ‘ครูบา’-ผู้รู้และเชี่ยวชาญในทางธรรม ล้วนเป็นศูนย์กลางความรู้ด้านวิชาช่างสาขาต่างๆ เช่น งานปั้น แกะ วาด งานก่อสร้างบ้านเรือน ไปจนถึงวิชาความรู้ด้านการแพทย์พื้นบ้าน ระบบหมวดวัดและหัววัดได้ผลิตปัญญาชนให้แก่ลุ่มน้ำรุ่นแล้วรุ่นเล่า จนกระทั่งการจัดการศึกษาได้ถูกจัดระบบอย่างจริงจังโดยรัฐ การจัดการความรู้ทางด้าน เช่น การอ่านออกเขียนได้ จึงย้ายเปลี่ยนมือไป และระบบหมวดวัดหัววัดก็ถูกลดบทบาทลงไป แต่โดยเหตุที่ระบบการศึกษาใหม่ไม่มีและไม่ได้เป็นเจ้าขององค์ความรู้ที่แท้จริงของชุมชน อีกทั้งไม่สามารถถ่ายทอดความรู้นี้ วัด ระบบหมวดวัด และระบบหัววัดจึงยังครอบครองความรู้และบทบาทผู้นำทางสติปัญญาด้านนี้ของชุมชนอยู่ ปัญญาชนรุ่นเก่าที่ลุ่มน้ำนี้ผลิตขึ้นมา ยังคงมีบทบาทสำคัญในการทำงานสาขาต่างๆ ของชุมชน

4. ระบบหมวดเหมืองฝาย เป็นองค์กรจัดตั้งทางการผลิตที่รวบรวมองค์ความรู้จัดการและสืบทอดระบบการจัดการน้ำ ควบคุมน้ำ บังคับน้ำเพื่อการผลิต หมวดเหมืองฝายครอบครองความรู้ด้านวิศวกรรมระบบน้ำ รับผิดชอบจัดการทรัพยากรดินและน้ำ โดยอาศัยฐานรากของการผลิต คือ ชาวไร่ ชาวนา หมวดเหมืองฝายครอบครองความรู้ที่เป็นภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ เกี่ยวกับจารีตประเพณีในการควบคุมให้เกิดดุลยภาพแห่งการใช้ทรัพยากรดินและน้ำ รวมทั้งการป้องกันลุ่มน้ำจากภัยพิบัติทางธรรมชาติ ระบบเหมืองฝายเริ่มขัดแย้งกับองค์กรจัดตั้งทางสังคมอื่นๆ ของระบบทุนนิยมและรัฐ ซึ่งมาเกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำ หลายสิบปีที่ผ่านมามีพิสูจน์ว่า องค์กรนอกหมู่บ้านจัดการระบบน้ำของลุ่มน้ำโดยขาดความเข้าใจ ทำให้เหมืองฝายเผชิญกับปัญหา และมีบางด้านและบางพื้นที่อ่อนแอลง

5. ระบบตลาด เป็นองค์กรจัดตั้งของความสัมพันธ์ทางการผลิตประกอบด้วยหน่วยของระบบ ตั้งแต่ ตูบกด กาดก้อม กาดระหว่างหมู่บ้าน จนถึง กาดระหว่างลุ่มน้ำ และล่าสุดคือ กาดเคลื่อนที่ ระบบความสัมพันธ์นี้ครอบครองความรู้ในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย และมีประสบการณ์สูง เชื่อมโยงผู้ผลิตเข้ากับผู้บริโภคในถิ่นใกล้และไกล จัดการระบบกระจายผลผลิต และสื่อความหมายด้านความต้องการและรสนิยมของผู้บริโภคถึงผู้ผลิต ระบบตลาดลุ่มน้ำขานจึงช่วยกำหนดทิศทางการผลิตในไร่นา และทางเลือกในการผลิตของชาวไร่ชาวนา ระบบตลาดชุมชนเริ่มสูญเสียพื้นที่ให้แก่ระบบทุนนิยมมากขึ้นในทศวรรษ 2530

6. ระบบหมวดปอยหลวง เป็นองค์กรจัดตั้งทางสังคมของเครือข่ายหมู่บ้านทั่วทั้งลุ่มน้ำ เป็นภาคีของชุมชนหลากหลายที่อาศัยอยู่ในเขตภูเขา ที่ราบ และลุ่มน้ำ ที่ดำรง สืบทอดความรู้ในการจรรโลงความสัมพันธ์ทางจิตใจ ผลิตซ้ำระบบวัฒนธรรมพื้นถิ่น ขับเคลื่อนให้ระบบ

สังคมมีพลังที่จะดำรงอยู่ และสืบทอดต่อไป เน้นความช่วยเหลือ ร่วมมือ และลดความแตกต่างระหว่างชนชั้นและหมู่พวก ระบบหมวดปอยหลวงเชื่อมโยงหน้าที่ของหลายระบบ และหลายหมวดหมู่ มีความเกี่ยวข้องกันและผลักดันพลังสร้างสรรค์ของกันและกัน ความสัมพันธ์ของหลายหมวดหมู่ที่กล่าวนี้ ยังกลายเป็นที่มาของการจัดสรรแรงงาน และการจัดการระบบแรงงาน

7. ระบบหมวดศพ เป็นองค์กรจัดตั้งทางสังคมที่จัดความสัมพันธ์ทางจิตใจ เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของผู้คนเกี่ยวกับคติชีวิตในโลกนี้กับโลกหน้า ดำรงและสืบทอดความรู้ในการอยู่ร่วมกันด้วยความอบอุ่นและมิตรภาพ ท่ามกลางกระแสลัทธิปัจเจกชน ซึ่งเน้นหนักด้านสิทธิและเสรีภาพของปัจเจกบุคคลอย่างสุดโต่ง ระบบหมวดศพมีพลวัตอย่างสูงในการเชื่อมโยงขยายกลุ่มสมาชิกของหมวดให้กว้างขวาง ซับซ้อนขึ้น เพื่อให้หมวดศพสามารถให้หลักประกันแก่ครอบครัวของผู้จากไปได้สำเร็จ ในหลายสถานการณ์และหลายกรณี หมวดศพถึงกับกดดันให้สมาชิกต้องทำงานหนักขึ้น เพื่อให้งานของหมวดลุล่วงไป คนจนถึงกับกล่าวว่า “เงินกินบางทีก็ไม่มี แต่เงินตายต้องมี” คำกล่าวเช่นนี้มักพูดกันอยู่ในฤดูแล้ง

การจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำในรอบหลายร้อยปีที่ผ่านมา ได้สะท้อนให้เห็นสาระสำคัญว่า แม้ว่าประเทศไทยมีสถาบันจัดการความรู้ที่เป็นทางการ และได้ลงทุนไปเป็นจำนวนมากแล้ว แต่การจัดการความรู้ที่แท้จริงอยู่นอกสถาบันการศึกษา มีขอบข่ายที่กว้างขวางลึกซึ้งยิ่ง องค์ความรู้ของชุมชน ไม่เพียงแต่ยังไม่ได้อยู่ในมือของระบบความรู้ในสถาบันการศึกษาเท่านั้น แต่ยังแยกอยู่ต่างหากจากการรับรู้ขององค์กรผู้อ้างสิทธิในการจัดการความรู้ของชาติด้วย ความรู้ของกลุ่มน้ำนี้อยู่ในพื้นที่ชีวิตในทุกปริมณฑลของชุมชนเอง หาใช่วางอยู่ในสถาบันใดไม่ การจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำขานที่สืบทอดกันมา ได้สะท้อนให้เห็นว่า

1. พื้นที่ทางสังคมของการจัดการความรู้ของกลุ่มน้ำนี้ ได้ถูกแบ่งซอยออกเป็นการงาน และชีวิตอันละเอียดแยกย่อยถึง 7 หมวดหมู่ มิใช่เป็นการจัดการอย่างหยาบๆ ในทุกๆ องค์กรจัดการความรู้มีผู้นำ และเครือข่ายผู้นำที่จัดการความรู้ด้านนั้นๆ

2. ชุมชนลุ่มน้ำขานมีการจัดการเครือข่ายของการจัดการความรู้ระดับหมู่บ้าน จนถึงระดับลุ่มน้ำ และข้ามลุ่มน้ำ โดยเน้นกระบวนการการร่วมงาน ร่วมทุกข์และร่วมสุข เป็นความสัมพันธ์ทั้งแนวนอน และแนวตั้ง ระดมความร่วมมือทางความคิดและการทำงาน ไม่ได้เน้นเทคโนโลยี

3. การจัดการความรู้โดยกลุ่มน้ำนี้ เป็นแบบไม่เป็นทางการ เน้นกระบวนการติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลและชุมชนอย่างเข้มข้น ง่ายต่อการลงมือ ใช้งานสะดวก ไม่มีการจัดระบบเชิงสถาบันแบบลายลักษณ์อักษร เกิดขึ้น มีอยู่ และดำเนินไปอย่างเจียบๆ แต่วัฒนธรรมที่ไม่มีลายลักษณ์อักษรนี้ มีด้านที่เป็นจุดอ่อน คือ การสืบทอดอาจไม่ได้มาตรฐาน และผูกพันอยู่กับประสบการณ์ของบุคคลมากเกินไป

คำศัพท์ที่เป็นเครื่องมือและหรือสะท้อนการมีอยู่และการจัดการองค์ความรู้ของชุมชน

บุคคล กลุ่มบุคคล ผู้ครอบครองหรือเป็นผู้นำ ในการเรียนรู้	สถานที่จัดการความรู้	ระบบเครือข่ายจัดการความรู้
แก้มือแก่ แก่ฝาย	บ้านเรือน	หมวดบ้าน
ลำนน้ำ เลียบน้ำ	กลุ่มบ้าน	หมวดวัด
แก่บ้าน แก่หัวหมวด	วัด โบสถ์ วิหาร	หมวดปอย
แก่วัด	เขื่อนเก่า	หัววัด
หมอมือ	แพะ ป่าเขา ห้วย แม่น้ำ	กลุ่มเอามือเอาแสง
ศรัทธา	ป่าหน้าห่ม	สมาชิกศพ
ลูกหมวด	ป่าช้า	กลุ่มเข้ากรรม
ลูกสมาชิก	ศาลผี	เส้นวัด
หมอยา หมอแขก หมอเป่า	บนท้องถนน	เส้นศพ
แก้มแม่ แก่พ่อ	บ้านศพ	เส้นสล่า
ครอบครัว เครือญาติ	บ้านหมอพื้นบ้าน	ร้านค้า
สล่า สาขาช่างต่างๆ	บ้านผู้ป่วย	ตูปาก
แก่กลุ่ม	ไร่นา	กาดก้อม
กลุ่มเอามือ	ตลาด	กาดเช้า กาดแลง กาดนัด
ครูบา	เหมืองหน้าห่ม	กาดเคลื่อนที่
หนาน	เหมือง/ฝาย	กลุ่มรับเหมา
พระสงฆ์	แต่	กลุ่มแรงงาน
หัวหน้ากลุ่มรับเหมา	บ้านสล่า	
พ่อค้า แม่ค้า	สถานที่ประกอบการงานของสล่า	
แก่ล่อม	โรงงานหัตถกรรมในหมู่บ้าน	
พ่อหลวง ผู้ใหญ่บ้าน	โรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็กในท้องถิ่น	
คณะกรรมการหมู่บ้าน	ศาลา	
เจ้าของโรงงานหัตถกรรมระดับหมู่บ้าน	ร้านค้า	
เจ้าของโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็ก		

ตัวอย่างการจัดการและสืบทอดองค์ความรู้ :

กรณีศึกษา : หมวดเหมืองฝาย

เจริญ จรรยา แก่ฝายท่าบ่อเย็น

เจริญ จรรยา

ผู้สืบทอดความรู้ของระบบเหมืองฝาย

“สองมือเราต้องทำ
จิตใจเราต้องคิดถึงพี่น้องชาวนา
ผมไม่ก้มหัวให้ความไม่ยุติธรรม”

ภูมิหลัง

เจริญ จรรยา อายุ 47 ปี ปัจจุบันนี้เป็นหัวหน้าเหมืองฝายท่าบ่อเย็น หรือฝายเจ้าสีห์หมื่น พ่อกับแม่ของเขาเป็นชาวนา อยู่ในเขตลุ่มน้ำขาน

เจริญ จรรยา เรียนจบ มศ.3 โรงเรียนธรรมราชศึกษาในตัวเมืองเชียงใหม่ จากนั้นเขาสมัครเป็นตำรวจ อาชีพตำรวจทำให้เจริญเข้าใจว่างานของตำรวจไม่ใช่งานอย่างที่เขาคิด หลังจากเจริญเที่ยวไปจนพอใจแล้ว เขาหวนกลับคืนบ้านศาลา ลุ่มน้ำขาน บ้านเกิดเมืองนอน

เจริญ จรรยา เผ่าสังเกตดูหมู่บ้านของเขาเป็นเวลาหลายปี เขาสังเกตว่าหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ก็ยังมีความสามัคคี ความอบอุ่น ความเป็นพี่น้อง แต่คนบางคนหรือหลายคนที่อยู่ในอำนาจกลับไม่ได้ทำงานในหน้าที่ คนที่ใช้อำนาจอย่างยุติธรรมนั้นก็มีอยู่ไม่น้อย ตั้งแต่บนถึงล่าง

เจริญ จรรยา เริ่มงานเพื่อพี่น้องชาวนาของเขาด้วยการสมัครเป็นผู้ใหญ่บ้าน เนื่องจากนึกรำคาญใจ ที่หมู่บ้านต้องเผชิญปัญหาหลายอย่าง เขามุ่งมั่นที่จะแก้ปัญหาของหมู่บ้าน โดยเฉพาะระบบเหมืองฝาย โดยได้รับอิทธิพลจากความรู้และความประทับใจที่เขามีต่อเจ้าสีห์หมื่น-แก่ฝายคนแรก และพรหมมินทร์-แก่ฝายคนที่ 4 ก่อนหน้าเขา เขาใฝ่ฝันจะแก้ปัญหาของเหมืองฝาย เช่นเดียวกับที่บรรพบุรุษของเขาได้ทำมาแล้ว

เจริญ จรรยา บัดนี้อายุ 47 ปี

เขาเข้ามาเป็นแก่ฝายท่าบ่อเย็น(ฝายเจ้าสีห์หมื่น) เป็นปีแรก และอุทิศตัวเต็มที่เพื่อแก้ปัญหานี้

โดยเหตุที่เจริญ จรรยา อยู่หมู่บ้านศาลา ซึ่งอยู่ต้นฝายหรือตอนปลายของระบบฝาย ซึ่งน้ำน้อยกว่าหัวฝาย

จึงเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เขาได้รับเลือกเป็นแก่เหมือง

เพราะเขาต้องเดินตรวจตราบน้ำขึ้นไปถึงต้นน้ำเป็นประจำ ถ้าคนที่อยู่บนหัวฝายได้เป็นแก่เหมือง

เขาจะเดินตรวจเหมืองทำไม

ในเมื่อน้ำของเขาย่อมพอใช้อยู่แล้ว

นำขานาล้างเหมืองฝาย

เจริญ จรรยา เดินสำรวจแนวถนนเลียบบึงเหมือง
ที่เจ้าของที่ดินชาวกรุงเทพฯ ยอมลื้อรั้วใหม่(ทางขวา)
ถอยออกจากแนวเขตเหมือง 5 เมตร (อยู่ทางซ้าย)
หลังจากพิพาทรุนแรงถึงขั้นลงไม้ลงมือกัน
ฝ่ายที่ดินยอมแก้ไขโฉนดใหม่ให้ถูกต้องตามจารีตลุ่มน้ำขาน

ผมนำชาวบ้านไปดูแลเหมืองฝายของเรา หรือมีเรื่องอะไรเกี่ยวกับเหมืองฝายก็จะใช้
การประกาศเสียงตามสายในหมู่บ้าน ส่วนลุ่มก็จะทำหน้าที่ไปแจ้งให้หมู่บ้านต่างๆ รู้
การไปล้างเหมือง ถ้าหากไม่ไปผมจะปรับวันละ 200 บาท ประกาศให้รู้ ในที่ประชุม
รับทราบ ถ้าหากไม่ว่าจะจ้างคนอื่นไปก็ได้ ถ้าหากมีการล้างเหมือง เจ้าหน้าจะแบ่ง
ค่ากัน ค่าใครค่ามัน ลุ่มจะไปช่วยปั้นค่าให้ เหมืองกองจะวัดจากการทำนา อันนี้
ทำกันมานานแล้ว เป็นกฎของเหมืองฝายทุกคนต้องรับรู้ อย่างนักศึกษาวิทยาลัยเกษตร
มาตั้งอยู่ในเขตน้ำขานนี้และทดลองทำนา ถึงแม้ทำนายน้อย แต่มีคนเยอะก็จะแบ่งค่า
ให้ชุดลอก 2 กิโล ในการล้างเหมือง แก่ฝายจะสั่ง เช่น อาทิตย์นี้จะต้องล้างเหมือง
พวกนั้นก็จะต้อง ล่อง พอล่องเสร็จแล้วก็โทรมาบอกแก่ฝาย แก่ฝายก็จะไปดู
ถ้าหากไม่เรียบร้อยก็จะบอกให้ไปทำใหม่ แก่ฝายจะต้องไปตรวจการล้างเหมือง ตั้งแต่
ฝายไปจนสุดเขตของใคร จะมีเขตให้รู้ ถ้าไม่เรียบร้อยก็จะไปบอกให้คณะกรรมการ
ของแต่ละบ้านให้รู้ แล้วไปแก้ไข การเก็บเงินค่าน้ำก็เก็บไร่ละ 10 บาท สมัยก่อน
เก็บไร่ละ 5 บาท และการล้างเหมืองเมื่อก่อนใช้คนล่องตลอด ปัจจุบันเปลี่ยนมาใช้
รถแบ็คโฮล่องแทน สาเหตุที่ใช้รถแบ็คโฮชุดลอก เนื่องจากลุ่มเหมืองมันตันเงิน
ปีหนึ่งเป็นเมตร พวกตนไม่รู้กลลุ่มลุ่มเข้ามาเยอะ ถ้าใช้แบ็คโฮสะดวก ส่วน
ถ้าใช้คนทำนั้นจะทำได้ไม่ดีเท่า การใช้แบ็คโฮชุดนี้ 4-5 ปี จะชุด 1 ครั้ง จีไคเลนที่
ชุดขึ้นมาทั้งตามนาบ้าง บางทีก็เอาไส้รด 6 ล้อเอามาขาย เงินที่ได้แบ่งให้คนเฝ้า
เหมืองสัก 20 บาท คนขับเอา 60 บาท ที่เหลือคนเฝ้าควบคุมการชุดก็เอามาซื้อ
เป็นกับข้าวมือเที่ยงกินกัน วันหนึ่งจะได้ 400-500 บาท รายรับจะเอามาให้ทุกคน
ที่ช่วยกันคุมงาน

ต่อสู่กับระบบการปลูกพืชพาณิชย์ “ผมจะตั้งกฎใหม่”

บ้านฉิมพลี บ้านแม่ บ้านร้องขุ่ม นี่ เปลี่ยนมาปลูกหอมหัวใหญ่ ทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับลูกเหมือง คือ บ้านที่ปลูกหอมหัวใหญ่จะใช้น้ำตลอดปี ไม่แบ่งน้ำให้คนอื่นใช้ ลูกเหมืองถัดจากบ้านที่ปลูกมาจะเดือดร้อน ผมจะแก้ปัญหาโดยการปันน้ำ ปันโดยการปักป้าย บอกว่าจะใช้น้ำกี่วัน

ผมคิดตั้งกฎใหม่ให้หมู่บ้านฉิมพลีปลูกพืช 3 อย่างเท่านั้น เพราะคนอื่นจะได้ใช้น้ำด้วย เนื่องจากคนหมู่บ้านเป็นผู้ที่เดือดร้อน เพราะมีเกือบ 2,000 ไร่ คนที่ปลูกหอมใหญ่มีแค่ 300 กว่าไร่ จะมาสำคัญกว่าคนหมู่บ้านหรือ ผมจะหางบประมาณมาสร้างเครื่องขุ่มใหม่ คือจะแบ่งแตแบ่งน้ำใหม่ให้เท่ากัน อย่างเขา 300 กว่าไร่ เอาไปเท่านั้น เรา 1,000 กว่าไร่ จะต้องแบ่งช่องน้ำมาอีกทางไม่ให้บังกัน ให้มันไหลตลอดปี ไร่เรามันเปลี่ยนแปลงไปเราจะไปใช้แต่เดิมทั้งปีทั้งชาติได้อย่างไร กฎของเหมืองฝายเอามาเป็นหลักได้

เมื่อเริ่มสร้างเครื่องขุ่ม เราก็ต้องตกลงกันกับผู้ช่วยบ้านฉิมพลีว่า ให้แบ่งน้ำให้ยุติธรรม เหมืองของฉิมพลีให้ไป 40 เซนติเมตร ของฝายทำบ่อเย็นมีตั้ง 2,200 ไร่ จะเอา 50-60 เซนติเมตร เพื่อแบ่งน้ำเข้าเหมืองให้ถูกต้องก็ตกลงกันได้ ผมก็แจ้งให้ผู้รับเหมาของอำเภอว่าเขาต้องทำตามนี้ที่เราตกลงกันได้ ปลัดอำเภอเขากลับบอกว่าไม่ยอม ปลัดย้ายมาจากอำเภอดอยเต่าไม่เข้าใจพวกเรา มาถึงก็บอกว่าแบบแปลนก่อสร้างของฝายนี้ให้ผ่านไม่ได้ ไม่ให้ผ่าน ชาวบ้านฉิมพลีเขาก็ไม่ยอม เพราะถ้าทำตามแบบที่รัฐเขียนแบบแปลนมา น้ำจะท่วมบ้านฉิมพลี พวกเราพากันไปที่ฝาย ลูกเหมืองผม 17-18 หมู่ ผมชนไปหมดเลย ทุกคนต้องเข้าใจ ต้องเรียนรู้ว่าเรามีวิธีการจัดการน้ำอย่างไร

วันนั้นปลัดอาวุโสก็อยู่ที่นั่น ก็พากันไปพูดแล้ว ปลัดก็ไม่ยอมอยู่นั่นเอง ก็เลยต้องพากันไปอำเภอ พักเหตุการณ์ไว้ ต่อมาก็นัดกัน ผมรีบประสานกับผู้ใหญ่บ้านอื่นๆ มีบ้านหนองปิ้ง บ้านป่าจู้ อูเม็ง ฉิมพลี เหล่าป่าฝาง บ้านเปียง ร้องธาร บ้านแม่ รวมกัน 9 หมู่บ้านว่า ไปเจอกันที่อำเภอ สำหรับบ้านศาลาของผมขอกันไป หมู่บ้านอื่นๆ ต้องไปต่อสู้เพื่อปัญหาของเหมืองฝาย ใครไม่ไปปรับ 200 บาท เพราะมันมีระเบียบมา มีคนไปตั้ง 300 กว่าคน ผู้แทนหมู่บ้านต่างๆ มีรถยนต์ 20 คัน บางคนเอามอเตอร์ไซด์ไปกัน 70 กว่าคัน ในที่สุดก็จบลงโดยปลัดยินยอมให้เราทำตามที่เราชวนมาตกลงกัน ชวนมาทุกคนได้เข้าใจได้เรียนรู้ว่า เราต้องรักษาเหมืองฝาย ต้องเคารพกฎ เรามีสิทธิของเราเอง

ปัญหารุนแรงที่เจริญ จรรยา เห็นว่ากระทบกระเทือนหมู่บ้านก็คือ ปัญหาที่ว่าชาวนาไม่ได้ทำนาและความกดดันต่างๆ ทำให้ชาวนาถ่วงเลิกละทิ้งไปหาส่วนลำไยและงานอื่นๆ ที่เห็นว่าคุ้มกว่า อีกทั้งเพื่อแก้ปัญหาภาวะน้ำขาดแคลนแห้งแล้ง ซึ่งเจริญคิดว่าระบบชลประทานเป็นส่วนหนึ่งของปัญหานี้

วิพากษ์น้ำวันที่

ชาวนาของระบบฝายทำบ่อเย็นของผมทางปลายน้ำโน้น หันไปใช้น้ำชลประทานประมาณ 20% น้ำของกรมชลประทานเป็น น้ำระบบวันที่ ชาวนาพากันเรียกว่า น้ำวันที่ ถ้าชลประทานปล่อยน้ำมามันก็สะดวก พอเขาปิดน้ำ น้ำก็ขาดหายไป เราก็ไม่เข้าใจที่มาที่ไปสุดแต่รัฐทั้งนั้น แต่เหมือนฝายของพวกผมชาวบ้านไม่ใช่แบบนี้ มันมีไม่มีเราไปดูน้ำแม่ขานเราก็รู้ เราก็เจรจาต่อรอง พูดคุยกับฝ่ายเส้นบนได้ แบ่งน้ำกันได้ แต่ชลประทานทางใต้โน้นหน่วยบำรุงรักษาน้ำเป็นคนคุมระบบ เราไปขอให้เขาเปิดเปิดไม่ได้ ระบบเหมือนฝายของชาวนาน้ำนี้ต้องมีมาตลอด ถึงแม้จะมีน้อยมากก็มีอยู่ดี จะแห้งหายไปเลยแบบชลประทานนั้นไม่ใช่ จุดนี้มันสำคัญ เพราะทำให้เราควบคุมที่นาของเราไม่ได้ คนอื่นเป็นคนมาคุม

พูดในแง่การบำรุงรักษาก็ต่างกัน ระบบเหมือนฝายนี้ ชาวนามีหน้าที่ต้องบำรุงรักษาไม่ทำต้องถูกปรับตามกฎหมายฝาย คนขยันขี้เกียจก็ต้องทำ หัวหน้าเหมือนฝายจะจุดต่างๆ ที่จะต้องขุดลอกว่า ต้องขุดตรงไหน มีอะไรมาตักกันขวางทางน้ำ จะต้องช่วยกันดูแล แบ่งงานให้สมาชิกเอาแรงกัน ปั่นมือ ปั่นตากัน มาทำงาน ตั้งแต่หัวฝายจนหางฝาย แต่ระบบชลประทานนั้น เขาก็อ้างว่าเป็นของรัฐ เป็นของกรมชลประทาน มีพนักงานของรัฐจ้างเอาไว้เอง การควบคุมต่างๆ ชาวนายิ่งไม่ได้ มันก็เป็นระบบราชการ ไม่ใช่ระบบน้ำ ไม่ใช่ระบบเหมือนฝายของเรา ชาวนาเขายอมละทิ้งความรู้ ละทิ้งปัญญาของเขา ทำให้เขาลำบาก

ทางปลายน้ำเขาเดือดร้อนมากที่สุดที่จริงพวกผมก็อยู่ปลายน้ำ คือปลายของเมืองฝายทำบ่อเย็นหรือฝายเจ้าสีหิ้นซึ่งอยู่ทางเหนือ แต่หมู่บ้านฝักใต้โน้นได้รับแต่น้ำขี้เหมือน คือ มะขามหลวง ป่าจู้ หนองอึ่ง ดงป่าจั่ว ม่วงพื๋อง ดงป่าซาง สันทรายก้อมแต่ก่อนได้ทำนากับฝายเราตั้ง 10,000 ไร่ นาทางโน้นมีเกือบครึ่งหนึ่งตั้ง 3,000-4,000 ไร่ที่ไม่มีน้ำเลย เวลาเขาไม่มีน้ำเขาไปถึงโน้น แม่เหียะเชิงดอยสุเทพ ไปดูพวกต้นน้ำเพราะชลประทาน แม่แตงผ่านแม่เหียะมาก่อน แต่ถึงไปก็ไม่ได้น้ำอยู่ดี บางคนบอกว่าพวก มช.(มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)ก็ตัวดีปิดเอาน้ำหมด พวกในเวียงได้น้ำไปก่อนแล้วด้วยซ้ำ

บริเวณลำเหมืองปลายน้ำของฝายท่าบ่อเย็น
ที่บ้านร้องซุด

เหมืองที่ไม่ได้รับการดูแล

ไม่ใช่แต่เท่านั้น หมู่บ้านทางใต้ทอดทิ้งความรู้อีกๆ เขาเจอปัญหาขาดน้ำแล้วยังเจอปัญหาน้ำท่วมอีก เวลาคอนกรีตมากน้อย น้ำจะไหลไปตามลำเหมืองเส้นเก่าของระบบฝายท่าบ่อเย็น คือ เหมืองเก่าที่ขุดไว้สมัยก่อนทางปลายน้ำไปใช้ระบบชลประทานเสียแล้ว ไม่ทำอะไรกับลำเหมืองเก่าเลยมันก็ต้องเกิดดินเงิน มีขยะมีดินทรายพูนมาทับถม ขวางทางน้ำไหลปกติน้ำเหมืองจะไหลจากข้างบนไปลงน้ำปิงที่บ้านร้องซุด น้ำก็ไหลไปไม่ได้ น้ำก็เอ่อล้นท่วมไร่นาของพวกปลายน้ำอีก ชาวบ้านที่อยู่ปลายน้ำก็มาร้องเรียนอำเภอน้ำไปท่วมเขา ขอให้เหมืองฝายเส้นบนแก้ปัญหานี้ ผมก็ต้องชี้แจงตามจริงว่า เรื่องนี้ไม่มีทางแก้ไขได้เราต้องเข้าใจ ทางน้ำเดินน้ำก็ต้องเดิน ชาวนาควรต้องขุดลอกเหมืองเก่า ของงบประมาณมาสมทบมาขุดลอก น้ำก็จะไหลไปดี จะไปรอชะตาฟ้าดิน รอรัฐบาล รอคนอื่นมันไม่มีทาง ผมคิดว่าระบบชลประทานคิดผิดที่ไปยกเลิกเหมืองเก่า ผมเป็นคนแบบนี้ พูดตรงไปตรงมา ตัวผมเอง ลูกสมาชิกเหมืองฝายของผมก็ต้องสู้หนักเหมือนกัน ถ้าปล่อยไปเราก็มีแต่เสียเปรียบ

องค์ความรู้ของเจริญ จรรยา และชาวนาระบบฝายท่าบ่อเย็น บนเส้นทางแห่งการต่อสู้เพื่อไร่นาของพวกเรา เป็นความรู้ที่แนบแน่นอยู่กับวิธีการจัดการเหมืองฝาย ตามจารีตของผู้ใช้น้ำสืบมาแต่โบราณ เจริญ จรรยา ให้ความหมายต่อระบบที่มีอยู่ในหมู่บ้านอย่างสูง โดยที่ไม่พร่ำพรึงกับตำแหน่ง อำนาจ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของผู้มาใหม่ หลายกลุ่มน้ำในหมู่บ้านภาคเหนือ ค่อยๆ สูญเสียสิทธิและอำนาจในการจัดการตนเองไป และต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของอำนาจรัฐและทุน ก็เพราะว่ามีได้ยืนยันและต่อสู้เพื่อความมีอยู่ของตนเอง เจริญ จรรยา เคยเป็นตำรวจอยู่หลายปี เขาต้องมาหลายถิ่นหลายแดน เขามีบุคลิกภาพของผู้ซึ่งรู้ว่าอำนาจของรัฐและทุนนั้น ไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ละเมิดไม่ได้ เจริญ จรรยา เชื่อในอำนาจของตัวเองและของชุมชน มากกว่าอำนาจอย่างอื่น สำหรับระบบพืชพาณิชย์ เจริญ จรรยา ยังคิดไกลไปถึงขั้นที่ว่า เขาจะควบคุมจำนวน crop ให้ลดลง โดยมีได้พร่ำพรึงต่ออำนาจซื้อและอำนาจเงินของระบบทุนนิยม เมื่อเจริญนำชาวนาต่อสู้ เขาก็ได้รับชัยชนะ การต่อสู้ของเขาชี้ให้เห็นว่า การสูญเสียของหลายกลุ่มน้ำอาจเกิดจากการละเลยบทบาทของชุมชน ที่จะต่อสู้เพื่อยืนยันความมีอยู่ของตัวเอง และขาดแคลนการจัดการองค์ความรู้ในสภาพแวดล้อมใหม่

เมื่อเปรียบเทียบกับ การต่อสู้ของชาวนาปลายน้ำ ซึ่งพื้นที่นาได้ถูกจัดการโดยระบบชลประทานไปแล้วนั้น จะเห็นได้ว่า เป็นการต่อสู้ที่ชาวนามีได้ใช้ หรือไม่สามารถใช้จารีตเดิมอีกต่อไป ชาวนาสูญเสียเหมืองฝาย และก็ไม่มี ‘พื้นที่’ ที่จะใช้กฎของเหมืองฝายอีกต่อไปแล้ว ชาวนาปลายน้ำจึงยืนอยู่ท่ามกลาง ‘วิธีการ เทคโนโลยี และองค์ความรู้ของผู้อื่น’ ล้วนๆ พวกเขาไม่สามารถคิดอย่างเป็นฝ่ายกระทำ ในกรอบคิดที่จะจัดการตัวเองอีกต่อไป ทั้งหมดที่ชาวนาคิดและทำได้ก็มีแต่เพียงร้องขอความยุติธรรมจาก ‘ระบบของผู้อื่น’ ซึ่งชาวนาไม่เคยมีประสบการณ์ ไม่มีความเข้าใจ และไม่แม้แต่จะเห็นด้วยกับระบบนั้น ด้วยเหตุนี้ การต่อสู้แบบหลังนี้จึงมีอนาคตอันมืดมน

การต่อสู้ที่ไร้การสืบทอดความรู้ : เสี่ยงจากชาวนาปลายน้ำ

สมัยก่อนนี้ไร่หนึ่งได้สัก 80-100 ตัง ปัจจุบันเป็นถึง ถ้ำมันที่ไม่งามก็ได้ 40-50 ตังต่อไร่ ถ้าที่ดึก 60 ตัง สมัยก่อนปลูก 2 อย่าง ปลูกข้าวนาปี ข้าวคอก ปัจจุบันนี้ปลูกได้แค่ข้าวนาปีอย่างเดียว แสดงว่าเกี่ยวกับน้ำ เพราะน้ำมันส่งเป็นงวด เมื่อยังไม่มีชลประทานน้ำนี้พอใช้ทั่วถึง น้ำเหมือนเก่ามันไม่ขาด พอมีชลประทาน น้ำเหมือนมันแบ่งเป็นช่วง มันขาด ไม่มาต่อเนื่อง ถ้าหน้าฝนนี้มาต่อเนื่อง น้ำชลประทานปัจจุบันในหน้าแล้งไม่ต่อเนื่อง มันเป็นรอบเวร งวดไหน 2 วัน หรือ 1 วัน เพราะระบบชลประทาน น้ำมันจะส่งกันเป็นวันที่น้ำไหล เป็นวันที่น้ำมันไม่ไหล อย่างช่วงมันปิดมันก็ปิด น้ำในปัจจุบันพอใช้ช่วงฤดูฝน ถ้าในฤดูแล้งนี้ไม่พอ หน้านี้ไม่พอแห้งแล้ง ถ้าหน้ากลางพรรษานี้จะมาบ่อย ถ้าช่วงแล้งนี้มันจะขาดไปเลย ทุ่งนาที่ว่างไปเลย ช่วงว่างนี้เราก็ว่าง คนที่ขุดบ่อปลาที่ขุด เราก็ปลูกถั่วฝักยาว พืชผักสวนครัว มะเขือเทศปลูกได้ เขาใช้น้ำจากบ่อปลาการตลาดโดยขายดินให้แมคโคร ส่วนคนที่ไม่มีบ่อก็อยู่เฉยบ้าง ไปรับจ้างบ้าง ไปโรงงานบ้าง ที่ไม่ได้ปลูก 2 ครั้งนี้ มาได้ 8-9 ปี

ชลประทานเข้ามา มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรมันก็ไม่ดี แต่มันดีตอนที่ว่า มันไม่ได้ไปลี้ยงเหมือน ไม่ได้ไปขุดลอกเหมือนเก่า ปริมาณน้ำไม่ดี มันดีตอนไม่ต้องไปตีฝาย น้ำมาก็มารวดเร็ว แห้งเร็ว ถ้าเหมือนเก่า ถ้าแฉ่วทางดี น้ำมันก็มาเรื่อยๆ นอนแรมมาเป็น 1-2 วัน มาเรื่อยๆ ไม่มีใครแย่งน้ำกัน น้ำชลประทานมันจะมาตามวันที่เขากำหนดเป็นเวร ผลผลิตมันแตกต่างกันเลย เหมือนเจ้าสี่หมื่นนี้จะเยอะกว่า สวนครัวสวนอะไรเขาก็ปลูกได้ น้ำมันพอเพียง ชลประทานนี้ใช้ได้กับข้าวนาปีอย่างเดียว

การแบ่งน้ำนั้นมันเป็นโซน สมมุติว่าโซนสายใต้มันจะมีเป็นโซน 9 โซน 10 สายใต้มี 3 โซน โซนหนึ่งมีประมาณ 4-5 หมู่บ้าน การจัดระบบคือทางหัวหน้าคลองส่งน้ำเขาจะกำหนดมาเลย ที่นี้น้ำบ่อหลวงถ้าถึงเวลาเขาจะปล่อยน้ำ เขาจะส่งหนังสือมา ให้นายตรวจมา แต่ละบ้านจะมีนายตรวจมา คนเล็กคือชาวบ้านและผู้ใหญ่บ้าน นายตรวจมาไม่มีสิทธิพิเศษ นายตรวจมาจะต้องไปประชุมที่หน่วยที่ตอน ทางหัวหน้าตอนนั้นก็กำหนดว่า น้ำจะมาวันนี้น้ำวันนี้น้ำ รอบน้ำรอบนี้มันจะได้คิว 2 คิว แล้วเราจะ

ที่ดินปลายน้ำ ขาดทั้งน้ำชลประทาน ขาดทั้งน้ำจากเหมืองฝายเพราะดินเขินไป
ในที่สุดชาวนาจำนวนหนึ่งหันมาปลูกลำไยลงบนผืนนา
ขอให้สังเกต่อน้ำเล็กๆ มุมภาพด้านซ้าย
นั่นคือท่อที่ขุดน้ำบาดาลขึ้นมาใช้เฉพาะการเกษตร

ต้องนำอาหาร อย่างสายใต้เมื่อที่ผ่านมาสายใต้จะได้ 3 วัน มันจะมีก็โซน มี 3 โซน โซนหนึ่งมีก็ท่อคือท่อเข้านา เอามาแบ่งกระจาย ท่อนี้จะกิน 2 บ้าน บ้านพระบาท และบ้านปาม่วง มีพื้นที่ประมาณ 3,000-4,000 ไร่ ที่กำหนด เขาจะส่งหนังสือมาประชุม ประชุมแล้วเขาก็เขียนตารางไว้เลยว่าคนนั้นได้วันนั้น ตกลงแล้วก็หารกันไปเลย เป็นชั่วโมง โซน 9-10 ได้ 1 วัน, โซน 11-12 จะได้ 1 วัน, โซน 13-14 จะได้ 1 วัน ในการแบ่งน้ำให้น้ำเข้าพื้นที่นาเป็นหลัก ถ้ามีพื้นที่นาเยอะ แต่เปิดให้น้ำ 1 วัน น้ำก็ไปไม่ทั่วถึงพื้นที่ มันก็จำเป็นเพราะมันไม่ดูพื้นที่ เขาจะดูปริมาณน้ำแทน ถ้ามันไม่พอมันก็ไม่พอ ก็ไม่ได้กิน สายเราพื้นที่มันแห้งแล้ง ไม่มีบ่อ ถ้าเป็นสายทาง สันทราย คือบ่อบาดาลน้ำตื้น บ้านกวนแฉนี้เขาจะมีบ่อบาดาลน้ำตื้น เราดอกหาน้ำยาก เคยมีคนลองดอกแล้วไม่เจอ ถ้าโซนเรากินน้ำเลยไปทางบ้านม่วง เขาไม่พอใช้เขาก็สูบเอาเอง ทางบ้านม่วงพี่น้องเขาตอกได้ ถ้าช่วงกลางพรรษานี้ น้ำจะพอกิน ถ้าช่วงนี้จะไม่พอ มันจะมี 2 ระยะ ถ้ามีช่วงกลางพรรษามันจะพอ คือพอเพราะมีน้ำฝนด้วย

การแก้ปัญหาพระบาทนี้มันจะบอไม่ได้ ก็ไม่ปลูกอะไรปล่อยมันไป ถ้านาไหนอยู่ใกล้ปากท่อน้ำจะสบายหน่อย ที่ไกลจะลำบากเพราะช่วงกลางพรรษาจะมีการปลูกข้าว เพราะน้ำมันจะพอ ถ้าช่วงเดือนนี้ไป ตั้งแต่มกราคม-กุมภาพันธ์ ถ้าหมดหน้าข้าวแล้วน้ำไม่มีเขาก็หยุดไปเลย ในหน้าแล้งน้ำแทบไม่มีมา คือ เจ้าหน้าที่จะดูปริมาณแล้วคำนวณเอง ถ้าวาน้ำงวดนี้มา 5 คิว ก็จะได้คนละคึกว่า จะได้ 1 วันกับอีก 1 คีน เราต้องไปเฝ้า เพราะคนข้างบนเขากินแล้วเขาไม่พอ เขาไม่ยอมปล่อยน้ำลงมา ถึงกันเกือบจะฆ่าจะแกง งวดที่แล้ว พอหลวงไป ไปเถียงกับโซนบ้านไร่ 4 แยกตลาดมะจำโรงกับสถานีทดลองพันธุ์ข้าว คือ เขากินแล้วเขาไม่พอ เขาก็ว่าเขาอยู่ต้นน้ำ ส่วนของพอหลวงนี้อยู่ปลายน้ำ อันดับสองเป็นบ้านพระเจ้าทองทิพย์ เราย่อยปลาย คือมันไม่ได้ปลูกข้าว เขาปลูกพืชผัก

หน้าแล้งปีนี้ แปลงนาที่ยังได้ปลูกผักอยู่ โดยอาศัยน้ำซีเหมือน(น้ำที่เหมือนใช้แล้ว) จากระบบฝายเจ้าสีหิ้น พืชในแปลงนี้คือผักชี ผักชีหูด

ที่ไปเดียวกัน คือ เรื่องน้ำใส่ถ้วยเหลือง เพราะถ้วยเหลืองมันปลูกไปแล้ว มันกำลังจะดอก ถ้าเราได้น้ำอีก 1-2 ครั้งมันก็จะเริ่มมีเมล็ดใหญ่ บ้านเราเพิ่งจะเริ่มมาปลูกนี้บางส่วน ถ้าเขาเอานายตรวจนาไปประชุมวันไหน เขาก็แบ่งน้ำ นายตรวจนาก็มาบอกให้ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านก็ประกาศ เครื่องเสียงตามสายว่า น้ำจะมาวันนี้นั้น ถ้าใครอยากได้ก็ขึ้นไปเอา ถ้าใครไม่ไปเอาก็ไม่ให้ เราก็ขึ้นไป เช็ควงเขาที่ประตูน้ำ ถ้าเราเปิดน้ำมันก็จะไหลมาปากท่อ เราก็เฝ้า ถ้าเราปล่อยคือเราได้กำหนด 1 วัน แต่เราปล่อยได้ครึ่งวัน น้ำก็จะหายแล้ว เราก็ขึ้นไปดู เขาก็ปิดประตูน้ำ บางครั้งเขาก็อยู่ที่นั่น บางครั้งเขาก็ไปเราก็ไปเปิด บางครั้งเขาก็เฝ้าที่นั่น เขาไม่ให้คนไปเอาน้ำ ก็กินเหล้ากันไป เฮ่ใส่กัน ความจริงเขาแบ่งให้แต่ละโซนเท่าๆ กันแล้ว เมื่อเกิดปัญหานี้เราไปร้องเรียนไม่ได้ คือว่าพวกหน่วยส่งน้ำเขาแค่ส่งน้ำมาก็เสร็จแล้วหมดหน้าที่ เราไปตกลงกันเอง แล้วมันมีชลประทานประตูน้ำ มันจะมีตัวหมุนเพื่อเปิดแล้วมีตัวล็อก ที่นี้มี นายตรวจนาบางคนจะเปลี่ยนตัวล็อก นายตรวจนาบางคนก็เห็นแก่ตัวเอาลูกกุญแจ ไปปัม ตัวจริงมีที่อีกคน พอเขาปิดก็ไปแอบเปิด ยืมมือหน่วยพวกเดียวกัน วันนั้นที่ ไปพูดกันก็ขอกันมา ขอเปิดน้ำด้วย เขาก็บอกให้ก็ให้ ก็เปิดมา แล้วเราก็ไม่เฝ้า เปิด น้ำเสร็จเราก็มา พอมาเขาก็ปิดอีก เรื่องมันก็ไปถึงแค่พ่อหลวงไม่ถึงอำเภอ การขึ้นไปขอแบ่งเอาน้ำนี้รุนแรง ไปเอาคนเดียวก็ไม่ได้ ไปคนเดียวไม่ได้เด็ดขาด เรากลับ เขาจะทำร้าย เวลาไปต้องไปเยอะ 9-10 คน

ชาวบ้านทะเลาะกันถึงขั้นเอาระเบิดลูกเกลี้ยงไปแขวนที่ประตูน้ำ บางทีเราก็เอาปืนกันไปด้วย มันยุ่งยากถึงเพียงนี้

กรณีการจัดการน้ำของชาวนาปลายน้ำ ที่ใช้ระบบชลประทานนี้ ชี้ให้เห็นว่า ชาวนายังคงตื่นตัว กระตือรือร้น มีจิตสำนึกที่จะร่วมกันดูแลระบบน้ำของชุมชนอยู่ หากแต่ว่า พวกเขาสูญเสียอำนาจในการจัดการน้ำให้แก่รัฐไปแล้ว ดังนั้น ก็ไม่สามารถใช้ความรู้ที่สืบทอดมาแต่อดีต ไม่สามารถแก้ปัญหาของตนเองได้ ต่างกับกรณีแรกซึ่ง เจริญ จรรยา และคณะกรรมการเหมืองฝายยังคงครอบครองอำนาจและสืบทอดความรู้ที่จะจัดการน้ำด้วยตัวของพวกเขาเอง

ครูบาอินทจักรรักษา

กรณีที่สอง :

การจัดการองค์ความรู้ผ่านระบบเครือข่ายและหมวดวัด

ครูบาอินทจักรรักษา และ พ่อน้อยไอรส ละมูล

บนพลวัตการจัดการองค์ความรู้ของระบบเครือข่ายและระบบหัววัด

ครูบาอินทจักรรักษา เป็นลูกศิษย์ครูบาศรีวิชัย เป็นพระสงฆ์ที่ได้รับการเคารพนับถืออย่างสูงจากชาวบ้านภาคเหนือโดยเฉพาะหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน วัดน้ำบ่อหลวงวรารามเป็นวัดที่มีประวัติยาวนานย้อนหลังไปนับด้วยพันปีตามที่ปรากฏในตำนาน ครูบาอินทจักรรักษาเป็นผู้มา ‘นั่งหนัก’ เป็นประธานในการสร้างหรืออาจเรียกว่าบูรณะปฏิสังขรณ์วัดเก่าแก่แห่งนี้ ใน พ.ศ. 2477 คือเมื่อราว 70 ปีที่แล้วนี้

ภายหลังจากครูบาอินทจักรรักษา ได้ออกเดินธุดงค์ในป่าเป็นเวลาถึง 16 ปี ท่านได้สร้างวัดน้ำบ่อหลวงในเขตลุ่มน้ำขาน เป็นสำนักวิปัสสนากัมมัฏฐาน จัดพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้ความสามารถออกเผยแผ่พระธรรมตามวัด ตามหมู่บ้านหัววัดต่างๆ เป็นลำดับมา

ตลอดเวลาที่ครูบาอินทจักรรักษาเป็นเจ้าอาวาสอยู่นั้น ท่านได้ถ่ายทอดความรู้วิชาช่างของท่านให้แก่ลูกศิษย์ซึ่งเป็นพระรูปแล้วรูปเล่า ความรู้เหล่านี้ได้แก่ การก่อสร้างวัดวาอาราม การแกะสลัก และการวาด เป็นต้น ลูกศิษย์ของท่านซึ่งแยกย้ายกันไปอยู่วัดต่างๆ ทั้งในและนอกลุ่มน้ำขาน ต่างก็กลายมาเป็นผู้นำทางสติปัญญาของท้องถิ่นตามแนวทางที่ท่านได้วางไว้ และด้วยวิธีนี้เอง ฝีมือช่างซึ่งถ่ายทอดไปจาก ‘วัดเก่า’ คือ วัดน้ำบ่อหลวงนี้ ก็กลายเป็นต้นแบบของสถาปัตยกรรมต่อมาของลุ่มน้ำ

วัดน้ำบ่อหลวง สถาบันผลิตสล่าของลุ่มน้ำขาน

งานแกะสลัก ฝีมือพ่อน้อยไอรส ละมูล

พ่อน้อย ไอรสละมูล เป็นเจ้าของภาพแกะสลักและบานประตูโบสถ์นี้ พ่อน้อยไอรสก็เป็นลูกศิษย์ก้นกุฎิของครูบาอินทจักรรักษา เขาได้เรียนวิชาช่างขบะวช เมื่อสึกออกมาทำงาน เป็น ‘สล่า’ แล้ว พ่อน้อยไอรสกับพ่อน้อยสง่าเพื่อนร่วมวัดก็ถ่ายทอดวิชาให้แก่พี่น้องเครือข่ายลูกหลานในหมู่บ้านหนองหาวย ต.กัวแลน้อย จน บ้านหนองหาวย กลายเป็นหมู่บ้านแกะสลัก แทบทุกคนเรียนรู้จากสล่าไอรส พ่อน้อยไอรสกล่าวว่า “ครูบาอินทจักรรักษา วัดน้ำบ่อหลวง สนับสนุนให้พระเณรเรียน ส่งเสริมให้ฝึกฝน ชื้อสืมาให้ฝึกวาดภาพ”

กลุ่มเยาวชนช่างแกะสลักรุ่นใหม่ของบ้านหนองหวายได้รับถ่ายทอดความรู้จากระบบเครือญาติ

ชายหนุ่มกลุ่มนี้ก็เป็นลูกศิษย์สตาฟ่อน้อยโอรส ละมุลอีกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นชาวบ้านหนองหวาย ต.กิ้วแลน้อย เป็นญาติกับพ่อน้อยโอรส หนึ่งในจำนวนนี้อธิบายความรู้สึกภายในว่า

“ผมเรียนวิชาช่างพื้นฐานจากพ่อน้อยโอรส ละมุล และศึกษาเพิ่มเติมเอง ผมเป็นคนชอบสังเกต ผมเห็นว่าถ้าของใครสวยงามก็ควรนำมาผสมผสาน มันเป็นเรื่องไม่รู้เป็นคลื่นของศิลปะ ผมจับจุดได้เร็ว อย่างเช่นภาพนี้ เป็นงานภาพพิมพ์ใช้เทคนิคคอมพิวเตอร์ช่วย ทำให้ภาพในหลวงเบลนด์กับภาพที่เหลือ แต่ลูกค้าต้องการนำมาเป็นแบบแกะสลัก ผมจำเป็นต้องแกะให้ แต่เห็นใหม่ว่าตรงมือในภาพนี้จะหายไป ในงานแกะสลักเราไม่ทำแบบนี้

ผมเรียนวิชาช่างเพิ่มเติมจากวัดหนองหวาย แล้วไปต่อวัดศรีสุพรรณ บวช 4 พรรษา ตอนที่อายุ 14-15 ปี ตอนที่บวชและสึกแล้ว ผมคิดว่าผมเสียเวลาไปเปล่าๆ 4 ปี แต่ที่จริงเราได้ความคิดจากวัดมาเยอะ เช่น ศีลธรรม ไม่เบียดเบียนกันในการทำงาน เราไม่ควรเบียดเบียนลูกค้าของเรา ไม่ใช่ทำงานให้เสร็จๆ ให้ได้เงินมา เราต้องให้เขาได้งานตามเม็ดเงินที่ให้เรามา วัดทำให้เราใจเย็น ผมเอาหลักศีลธรรมมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ความเชื่อจากศาสนาทำให้ผมจับคลื่นของความใจเย็นได้ ทำให้ทำงานศิลปะได้ดี อันที่จริงผมชอบแกะสลักงานที่เกี่ยวกับชนบท แต่ชนบทของผมต่างจากของคนอื่น ผมรู้ว่าไม่เหมือน ผมไม่เคยวาดภาพลงบนแผ่นไม้ก่อนการแกะสลัก ผมแกะไปเลยโดยไม่ร่างภาพก่อน บางทีก็ใช้ภาพนั้นๆ แปะลงบนไม้แกะสลักเลย ไม่ต้องขึ้นรูปก่อน ผมวาดไม่เป็น ต้องใช้แกะเอา ปัจจุบันนี้สิ่งแวดล้อมหันเหไปทางทันสมัย หันเหไปตามสังคม ค่านิยม ความชอบในงานของตนจริงๆ ก็ไม่มี ทำไปแบบเข้าขามเย็นขาม ช่างรุ่นใหม่ๆ ต้องใช้เวลาสะสมฝีมือ ยังไม่ใช้เวลาของเขา ถ้าเรามีช่าง 10 คน จะมีชิ้นงานแกะสลักดีๆ สักคนสองคนเท่านั้นเอง

ผมคิดว่าส่วนที่ขาดไปยังอยู่ในใจ ผมยังไม่ได้ทำงานศิลปะตามแบบที่อยากจะทำ ต้องทำงานรับจ้างเอาเงินมาจุนเจือครอบครัว เราไม่มีเงินมาทำงานศิลปะที่แท้จริง

เราจะทุ่มเทเกินไปก็จะเสีย เราจะได้เงินมาจนเจือจรรบครัว ถึงไม่ยากคิดค่าแรงรายวันเราก็จำต้องคิด ถ้าเส้นมากไปเราก็จะอยู่ไม่ได้

ทุกวันนี้ผมเรียนรู้โดยดูงานของคนอื่น สังเกตงานของคนอื่นก็เหมือนกับได้อ่านหนังสือ 100 เล่ม ได้ความรู้มากมาย

ผมหาซื้อหนังสือกายวิภาคมาอ่าน คนที่ศึกษาต้องรู้ว่าเส้นไหนกระดูก เส้นไหนเอ็น ผมศึกษาเอง มันเป็นการกระตุ้นให้เรอยากทำงานคิดอยากทำ ผมคิดว่าเราต้องพัฒนาฝีมือภาพหรืองานที่ดี ต้องไม่ใช่งานโหล ต้องมองด้านหน้าได้ มอง 45 องศา โครงสร้างภาพก็ไม่เสีย มองจุดนี้สวย ลองเดินเข้าไปอีก 5 ก้าวยังสวยไหม เราเดินเข้าใกล้ภาพระยะ 5 ก้าว จะเห็นว่างามหรือไม่งาม ผมเริ่มจากเรียนเองในหมู่บ้านแล้วค่อยๆ เรียนเพิ่มเติมจากหนังสือบ้าง แต่หนังสือก็แพงมาก ซื้อได้ไม่กี่เล่ม ขอยืมเขาบ้างเท่านั้น

กรอบรูปที่ส่งคิดทำเองเพื่อให้งานแกะสลักของหมู่บ้านครบวงจร

เครื่องมือแกะสลักชุดนี้ ส่ง ชาวบ้านทำเอง
เพราะเครื่องมือที่ขายในตลาดใช้การไม่ได้

ลุงทอง รัตนกุล อายุ 46 ปี เคยแกะสลัก ต่อมาหันมาสนใจการทำกรอบไม้ โดยลองรื้อของคนอื่นดู ลองเอากรอบภาพมารื้อดูแล้วหัดทำกรอบได้สำเร็จ ตั้งเป็นโรงเรียนเล็กๆ ทำกรอบไม้ให้ช่างไม้อีกทีหนึ่ง หมู่บ้านหนองหวายยังมีคนที่ผลิตเครื่องมือแกะสลักด้วย คนหนึ่งชื่อ รัตน์ สุภา แรกทีเดียวเขาเป็นช่างเป็นสล่า ต่อมารู้ปัญหาของช่างแกะจึงดีเหล็กเครื่องมือปั้นแกะขาย ทอง กล่าวว่า เครื่องมือแกะสลักที่ซื้อมาไม่ดีนัก บางทีเล็กไป ใหญ่ไป ลุงเป็นช่างมาก่อนก็รู้ว่าช่างต้องการอะไร จึงทำเครื่องมือขึ้นขายให้ช่างในพื้นที่ทางดง-สันป่าตอง

หนังสือซึ่งจำกดพยายามชวนชายหามาศึกษาเพิ่มเติมด้วยตนเอง

งานแกะสลักของจำกด รัตนกุล

จำกด รัตนกุล อายุ 35 ปี เขาเป็นช่างแกะสลักฝีมือดีอีกคนหนึ่งของบ้านหนองหวาย เขาแกะสลักไม้โดยเรียนวิชาช่างมาจากพี่ชายอีกทอดหนึ่ง พี่ชายทั้ง 2 คนของจำกดเป็นช่างลุงเป็นช่างแกะสลักมีชื่อเสียงโด่งดัง ได้ไปแกะบนประตูโบสถ์ถึงจังหวัดลำปาง

จุดเริ่มต้นของการเรียนแกะของช่างรุ่นนี้ล้วนมาจากวัดน้ำบ่อหลวง ครูบาอินท-จักรรักษาแห่งวัดน้ำบ่อหลวงนั้นมีนิสัยชอบทะนุบำรุงการศึกษา ท่านสอนวิชาวาดให้แก่ลูกศิษย์และสอนการประดิษฐ์สร้างงานแบบต่างๆ ลูกศิษย์ของครูบาคนสำคัญคนหนึ่งทีสืบวิชานี้คือพ่อน้อยสง่า ซึ่งหลังจากเชี่ยวชาญการวาดดีแล้ว ท่านก็พลิกแพลงวิชาไปทำงานด้านการแกะสลัก

จำกดบอกว่าเขาสนใจวิชาช่าง แต่ไม่มีเงินเรียน เขาออกตระเวนช่วยงานแกะสลักอาศัยครูพักลักจำบ้าง อายุ 17 ปีเขาก็เป็นช่างเต็มตัว ญาติพี่น้องของจำกดทุกคนเป็นช่างเช่นเดียวกับเขา เขาพยายามหาหนังสือมาอ่านเอง และดูแบบเพิ่มเติม ถ่ายเอกสารจากงานตัวอย่างของลูกค้า เพื่อรับความรู้ใหม่ๆ เป็นต้น

ช่างรุ่นใหม่ได้เรียนวิชาแกะสลักจากญาติได้แก่ ลุง อา น้า เป็นต้น ชาวบ้านหนองหวายมักจะพูดว่า “เราทุกคนก็เป็นพี่น้องกัน ก็สอนวิชาช่างไปตามสายญาตินั่นเอง ตอนแรกเด็กๆ ก็มาลองดู มาจับดู ทำดูก่อน ต่อๆ ไปก็ทำได้ เราสอนไม่หวงวิชา เพราะลูกหลานของเราทั้งหมดบ้านนั่นแหละ”

องค์ความรู้ในวิชาช่างของสล่าล้านนา ลุ่มน้ำขาน เป็นตัวอย่างขององค์ความรู้ที่ถ่ายทอดผ่านสถาบันซึ่งชุมชนตั้งขึ้นมาเอง หรือวิวัฒน์มาเองคือระบบความสัมพันธ์กับวัดและหมู่เครือญาติ ความสัมพันธ์ระหว่างครูบากับพระสงฆ์เป็นที่มาของครูกับศิษย์ และความสัมพันธ์ระหว่างลุงป้าน้าอาพ่อลูกและกลุ่มเครือญาติเดียวกัน เป็นเครือข่ายแห่งการถ่ายทอดความรู้ ช่างปัจจุบันนี้ซึ่งเป็นรุ่นใหม่ยังเยาว์อยู่อายุประมาณ 20 กว่าปี กำลังเรียนวิชาสืบจากรุ่นพี่ของพวกเขาด้วยวิธีเดียวกัน

กรณีที่สาม :

จากระบบความรู้ของเครือข่ายสู่ระบบส่ล่ำรับเหมา

แบบแผนของการเรียนรู้และการถ่ายทอดความรู้ที่อิงระบบเครือข่าย ค่อยๆ กลายมาเป็นฐานของระบบ ‘ส่ล่ำรับเหมา’ ของหมู่บ้านลุ่มน้ำขานในปัจจุบัน ระบบส่ล่ำรับเหมาหมายถึง ระบบงานจ้างช่างฝีมือของท้องถิ่น ซึ่งชาวบ้านหรือแม้แต่ผู้ประกอบการภายนอกหมู่บ้านอาจจะจ้างกลุ่มส่ล่ำรับเหมาให้ทำงาน เช่น รับเหมาสร้างบ้าน รับเหมางานแกะสลัก รับเหมาปุ่กระเบื้อง รับเหมาทำสื่บ้าน รับเหมาน้ปั่นบนโบสถ์วิหาร เป็นต้น ส่ล่ำรับเหมาเป็นช่างฝีมือซึ่งถือด้ว่า เขาไม่ใช่กรรมกร แต่เป็นช่างที่มีค่าตัวหรือค่าฝีมือ ไม่ได้ขายแรงงาน แต่ขายสติปัญญาและฝีมือ ส่ล่ำที่มีฝีมือดีมักมีงานทำตลอดทั้งปีจนแทบไม่มีเวลาทำไร่ทำนา บ้างก็มีความงอยู่ยาวเหยียด ส่ล่ำจะมีกลุ่มของตนเอง ซึ่งมีทั้งส่ล่ำด้วยกัน และลูกน้องที่เป็นแรงงาน ส่วนมากเป็นเครือญาติกัน ส่ล่ำจะเปิดโอกาสให้ลูกหลานได้ฝึกฝนทำงาน และฝึกใช้เครื่องมือ ถ่ายทอดความรู้ และโดยวิธีนี้จึงมีช่างรุ่นใหม่สืบทอดจากรุ่นเก่าสืบมา ในที่สุดหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน ก็สามารถแจ่งความสามารถของหมู่บ้านลุ่มน้ำตามสาขาการงานของส่ล่ำซึ่งมีชื่อเสียงล่ำลือ ดังตัวอย่างที่แสดงไว้ในตารางข้างล่างนี้

งานฝีมือ	กลุ่มรับเหมา
จักสาน	บ้านอุเม้ง
ปูนปั้น สร้างบ้าน	บ้านหนองปึ่ง
แกะสลัก	บ้านกิ้วแลน้อย บ้านหนองหวาย
งานวาด	บ้านร้องข้ม บ้านกิ้วแลหลวง บ้านหนองหวาย บ้านเน้ง
ขนมจีน	บ้านต้นตัน
ยาพื้นเมือง	บ้านแม
ทอผ้า	บ้านต้นแหน
กระดาษสา	บ้านทุ่งด้อม บ้านช่างกระดาษ
ทำอิฐ	บ้านกลาง
ตีมีด	บ้านร้องตีมีด
เครื่องมือแกะสลัก	บ้านหนองหวาย

ส่วนใหญ่มักเรียนจบ ป.4 บวชนิสสัยออกมาเป็นหนาน เรียนวิชาช่างไม้และช่างอื่น ๆ จากวัด ในที่สุดเขากลายเป็นผู้รับเหมาในกิจการงานสาขาต่าง ๆ เขาและลูกหลานญาติพี่น้องรวมกลุ่มกันทำงานที่รับเหมามา ลูกหลานจึงได้เรียนวิชาช่างจากสนามงานจริง คือที่ site งานก่อสร้างนั่นเอง เครื่องมือราคาแพงของช่าง ยากที่ชาวบ้านจะได้ลองใช้ ถ้าเขาไม่ใช่ลูกหลาน

ด้วยเหตุที่ส่วของกลุ่มน้ำขาน ใช้ระบบเครือญาติและระบบหัววัด เป็นฐานเข้าสู่สมัยใหม่ ดังนั้นฐานะของแรงงานนอกภาคเกษตรของกลุ่มน้ำขานจึงมีลักษณะพิเศษ กล่าวคือ พวกเขาเกาะกลุ่มกันทำงานในสายเครือญาติ นิยมรับงานเข้ามาทำอยู่ในท้องถิ่น อย่างเช่น หมู่บ้านกัวแลน้อย หมู่บ้านหนองหวาย มีช่างฝีมือครบทุกด้านตั้งแต่ แกะสลัก วาด ปั้น ฉาบ สร้างบ้านเรือนไปจนถึงประดิษฐ์เครื่องมือแกะสลักและตีเหล็กใช้เอง แนวโน้มเหล่านี้บ่งชี้ถึงรากฐานของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่ชุมชนใช้เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดและจัดการองค์ความรู้

ส่วรุ่นอายุ 30-40 ปีขึ้นไป มักจะกล่าวว่า ปัจจุบันนี้ขาดแคลนแรงงานฝีมือ กรรมกรหาง่ายแต่ช่างหายาก คนหนุ่มสาวไม่สนใจที่จะเรียนเพื่อเป็นช่าง พวกเขาทำงานไปวัน ๆ ไม่อยากเรียนรู้อะไรจากส่วรุ่นเก่า เด็ก ๆ ถูกเกณฑ์ให้เข้าโรงเรียน ดังนั้นเด็กที่มีสมรรถนะดี เอาถ่าน ก็เข้าไปเรียนในเมือง แต่ไม่สนใจวิชาช่างที่บ้าน ไม่อยากทำงานหนัก อยากเป็นแต่เสมียน โรงเรียนก็ไม่สอนวิชาช่างที่จำเป็น เมื่อเด็กเรียนจบแล้ว ถ้าต้องมาทำงานช่างก็ต้องนับหนึ่งกันใหม่ เสียเวลามาก

องค์ความรู้กับพลวัตของกลุ่มน้ำ

องค์ความรู้และวิถีจัดการความรู้ของชุมชนลุ่มน้ำขาน มีรากฐานผูกพันอยู่กับระบบกสิกรรมและการค้าเบื้องต้นระหว่างชุมชนกสิกรรม เกี่ยวข้องกับชนชั้นและหมู่พวกของชาวไร่ชาวนาเป็นความสัมพันธ์หลัก องค์การและการจัดการของสังคมมีแนวโน้มของความสมานฉันท์ไม่แบ่งแยก ไม่เน้นการแข่งขันแย่งชิงหรือขูดรีดและไม่นิยมใช้ความรุนแรงก้าวร้าวในการจัดการความขัดแย้ง ชุมชนยังคงใช้ความรู้และการจัดการความรู้ชนิดนี้สืบเนื่องมา ทำให้ชุมชนสามารถคงความเข้มแข็งไว้หลายด้าน ดังได้กล่าวมาข้างต้น ในสถานการณ์ปัจจุบัน ระบบทุนและรัฐขยายกลไกอำนาจเข้ามาคุกคามความมั่นคงของชุมชนอย่างรุนแรง ทำให้องค์ความรู้และการจัดการความรู้ของกลุ่มน้ำส่วนใหญ่อ่อนแอลง หรือไม่ก็เสียโอกาสที่จะนำไปสู่ก้าวใหม่ๆ ในอนาคต ระบบทุนนิยมและระบบรัฐเป็นสองระบบที่กำลังคุกคามองค์ความรู้และการจัดการความรู้ของกลุ่มน้ำ

1. ระบบทุนนิยม

ระบบทุนนิยมถือเอาไรรุ่นเป็นแหล่งขูดรีดทรัพยากรแรงงาน และขูดรีดทุนที่ชาวนาสะสมไ่ว้ ระบบทุนได้นำเสนอเทคโนโลยี ระบบสินเชื่อ และระบบการทำงาน ซึ่งทำให้การพึ่งตนเองและการสะสมทุนของชุมชนถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว องค์ความรู้ของชุมชนในแง่นี้มีไม่พอเพียงที่จะรับมือกับระบบใหม่ จึงตกเป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำ ถูกกระทำ และอ่อนแอลง

มักมีผู้กล่าวว่า ถ้าชุมชนเข้มแข็งหรือจะยั่งยืน จะต้องมีการพลวัตเข้ารับมือ และจัดการตนเอง มิให้ตกเป็นเหยื่อของระบบทุน จะต้องรับมือกับการคุกคามให้ได้ ความข้อนี้เป็นเสมือนข้อคิดเตือนใจที่สำคัญ แต่โดยแท้จริงแล้ว ความรุนแรงของระบบทุนนิยม โดยเฉพาะทุนนิยมยุคใหม่ ซึ่งเงินกลายเป็นเพียงกระดาษ และมูลค่าก็ไม่ได้เกิดจากการผลิตอีกต่อไปแล้วนั้น เป็นระบบที่มีพลังทำลายล้างสูง ระบบทุนไม่ได้ทำลายแต่เฉพาะระบบการผลิตที่มีอยู่มาก่อน หากแต่ยังทำลายล้างกระทั่งตัวเอง ดังเช่น วิฤติการเงินและเศรษฐกิจฟองสบู่ทั่วโลกในปี พ.ศ. 2539 สังคมเมืองเอง ซึ่งอ้างว่าเป็นสังคมที่ก้าวหน้ากว่าสังคมชนบท ใช้เทคโนโลยีและทุนในระดับสูง อ้างว่ามีพลวัตไปสู่อนาคต ก็ยังค่อยๆ เสื่อมถอยลง เพราะอำนาจแห่งลัทธิทุนและลัทธิปัจเจกชนนิยมสุดขั้ว ความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำนั้น แม้วามีอยู่ แต่ก็มิได้เตรียมมาสำหรับเผชิญหน้ากับการรุกรานและความรุนแรง โดยเฉพาะการรุกรานและความรุนแรงที่รัฐกับลัทธิทุนประสานกันใช้กลไกขูดรีดหมู่บ้านอย่างเต็มที่ สิทธิทรัพย์ ทรัพยากร องค์ความรู้ ของหมู่บ้านที่มีอยู่นี้ กำลังอยู่ในระยะที่มีความเสี่ยงอย่างสูงที่จะถูกทำลายลงจนหมด ดังได้เกิดขึ้นมาแล้วในหมู่บ้านหลายพื้นที่ของประเทศไทย

ลุ่มน้ำขานได้ต่อสู้เพื่อจะดำรงสถานภาพของกลุ่มน้ำไว้ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ผ่านมา และก็เป็นสิ่งที่ประจักษ์ได้ว่า เวลาารวร้อยปี ที่ระบบทุนนิยมและรัฐแพร่ขยายอำนาจนี้ยังไม่นานพอหรือมีพลังแรงพอ ที่จะทำลายชีวิตหมู่บ้านลุ่มน้ำขานลง หมู่บ้านยังคงต่อสู้โดยผ่านพลวัตของหลายระบบจากภายใน แต่กระนั้น ในเวลาหนึ่งร้อยปีถัดไปข้างหน้า ชุมชนลุ่มน้ำ

จะเผชิญกับปัญหาหนักหน่วงยิ่งกว่าเดิม

ระบบทุนได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำขานอ่อนแอลง โดยผ่านกลไกที่สำคัญคือ

1) มูลค่าและราคาสินค้าและบริการในระบบทุนนิยมสูงกว่ามูลค่าและราคาสินค้าในระบบเกษตรกรรมโดยเปรียบเทียบ การสะสมทุนในภาคเกษตรกรรมไม่พอเพียงที่จะทำให้ซื้อสินค้าและบริการอันจำเป็นจากระบบตลาดได้ โดยเฉพาะเมื่อซื้อบริการการศึกษา การรักษาพยาบาล และซื้อเครื่องมือการผลิตอันจำเป็น ดังนั้นแรงงานจำต้องทำงานในระบบตลาดทุน (ซึ่งมักอยู่นอกพื้นที่การผลิต) เพิ่มเติม เพื่อให้ได้เงินมา(พอเพียง)ที่จะครองชีวิตทุกด้าน การแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันนี้ ยังผลให้ รายรับของชาวนาไม่ตรงกับ ‘มูลค่า’ ของสินค้าที่เขาผลิต แม้ว่าชาวนาจะมีที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ ผลิตข้าวและอาหารได้มาก แต่เมื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินแล้ว ความอุดมสมบูรณ์นั้นก็ไม่ได้มีมูลค่าที่จะต่อรองได้ การแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันนี้กลายเป็นที่มาของความอ่อนแอในระบบครอบครัว เครือญาติ หมวดบ้าน และระบบตลาด เพราะระบบเหล่านี้เริ่มสูญเสีย ‘แรงงาน’ อันจำเป็นของระบบให้แก่ระบบทุนนิยม สูญเสียเวลา ‘แห่งการงานของชุมชน’ ให้แก่งานนอกบริบทของชุมชน และเสียความมั่นคงของระบบครอบครัว เพราะการสะสมของภาคเกษตรกรรมในชุมชนหมู่บ้านถูกคุกคามจาก ‘ค่าเงินบาท’ ในระบบตลาด จากราคาที่กำหนดโดยระบบทุน สมาชิกของชุมชนจำเป็นต้องให้เวลาให้พื้นที่ ให้แรงงาน แก่ระบบตลาดมากขึ้น ขอมลลดเวลาสำหรับการงานของชุมชนลง ระบบหมวดหมู่ต้องปรับเปลี่ยน มีการผ่อนปรนกฎของหมวดยิ่งขึ้น เพื่อให้สมาชิกมีทางออก แต่การผ่อนปรนนี้ ก็มีผลย้อนกลับมาให้ชุมชนอ่อนแอลง

2) ‘ตลาด’ กดราคาสินค้าเกษตรกรรมของชุมชนให้ต่ำกว่ามูลค่าของแรงงานและทรัพยากร อีกทั้งยังมีระบบพ่อค้าคนกลางแบ่งเอามูลค่าแรงงานนั้นอีก ทำให้ชุมชนสูญเสียเงินไปในกระบวนการแลกเปลี่ยน กระบวนการของตลาดเช่นนี้ ทำให้ชาวไร่ชาวนาต้องเพิ่มชั่วโมงทำงาน ทำการผลิตอย่างเข้มข้นชดเชยกับมูลค่าที่ถูกตลาดขูดรีดไป ชุมชนต้องปรับเปลี่ยนแบบแผนของไร่นา เปลี่ยนชนิดของพืชที่เพาะปลูก การปลูกข้าวลดความสำคัญลง นี่เป็นที่มาของการจัดการไร่นา ถึง 5-6 crops ต่อปี ภาวะเช่นนี้ทำให้ยากลำบากต่อการทำ งาน การจัดเวลาของหมวดหมู่ ยากต่อการจัดการระบบน้ำ ยากต่อการทำงานรวมหมู่ ระบบหมวดหมู่บางส่วนเกิดภาวะชะงักงัน ปรับตัว บางพื้นที่ต้องยกเลิกระบบหมวด ดังตัวอย่าง บางพื้นที่ของอำเภอหางดง สารภี สันทราย ซึ่งอยู่ใกล้เมืองเชียงใหม่ และค่อยๆ สูญเสียระบบหมวดหมู่ไปก่อนเขตอื่นๆ ในพื้นที่ที่ชุมชนสูญเสียระบบภายใน ในที่สุดพวกเขาถึงกับต้องยกเลิกการทำนาและการปลูกพืชฤดูแล้ง เป็นต้น บ้างก็ถึงกับต้องเปลี่ยนอาชีพไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม เพราะการผลิตในไร่นาของกลุ่มน้ำ ไม่สามารถใช้ระบบตัวใครตัวมัน จำเป็นต้องมีการเชื่อมโยงของทางน้ำร่วมมือกันจัดการปัญหาต่างๆ บนพื้นที่การผลิต กล่าวโดยสรุปคือ ต้องอาศัยระบบนิเวศน์ร่วม เมื่อหลายคนในบริเวณพื้นที่การผลิตหนึ่งๆ ลดหรือยกเลิกฤดูกาลผลิต ก็ไม่มีระบบนิเวศน์สำหรับคนที่เหลืออีกต่อไป ผืนนาที่เหลือจำเป็นต้องปรับตัว กระบวนการเหล่านี้ ล้วนทำให้ระบบหมวดหมู่อ่อนแอลง

2. ระบบรัฐ

ระบบรัฐเป็นกลไกเครื่องมือของระบบทุนและ ‘ความทันสมัย’ มากกว่าที่จะเป็นเครื่องมือกลไกส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้าน ถนนสายรัฐบาล นำมาซึ่งระบบสินเชื่อ ระบบตลาด ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ที่ดูดผลประโยชน์ออกจากชุมชน นำความสูญเสียมาสู่ระบบทรัพยากรของท้องถิ่น นำมาซึ่งระบบการศึกษาที่ทำลายคุณภาพของเยาวชน ทำลายองค์ความรู้และระบบคุณค่าที่สืบทอดมายาวนาน เมื่อระบบรัฐชนิดนี้ประสานกับระบบทุน จึงทำให้ลุ่มน้ำสำคัญของหมู่บ้านถูกทำลายลงจำนวนมาก โดยเฉพาะลุ่มน้ำที่อยู่ในเขตรอยต่อกับอำนาจรัฐครบวงจร เช่น บางตอนของกลุ่มน้ำปิง ลุ่มน้ำแม่ตาช้าง ลุ่มน้ำแม่กวัง และแม้แต่ตอนปลายของกลุ่มน้ำขาน เป็นต้น

ชุมชนลุ่มน้ำต้องมีการปรับตัวอย่างมาก เพื่อจะรักษาหรือสืบทอดความมั่นคงของลุ่มน้ำซึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายอีกต่อไป จันทร เมืองแก้ว แก่ฝ่ายปวงสนุก ซึ่งควบคุมระบบไรร่นกว่า 4,000 ไร่ กล่าวว่า

“เฉพาะปัญหาระบบชลประทานรัฐอย่างเดียวก็ทำลายไรร่นของเราลงไปเยอะ แต่ก่อนนี้พื้นที่ปลายน้ำขานปลูกพืชได้ 2 รอบ ปัจจุบันนี้มีแค่ 4 หมู่บ้านที่ปลูกได้ 2 รอบ คือบ้านท่ากาน ป่าสัก ดั่นกอก และทุ่งเสี้ยว เพราะอยู่ใกล้เหมือง น้ำดีกว่าเขาอื่น จะมีปัญหาก็คือหน้าแล้ง บ้านที่อยู่ทางเหมืองจะได้น้ำน้อย ก็แก้ปัญหาโดยการ หลั่งน้ำแต่ขนาดหลังน้ำแล้งก็ยังไม่พอ ชาวนาทางเหมืองต้องเจ้าน้ำขึ้นกลางจันมาใช้ แต่เรื่องค่าใช้จ่าย ค่าน้ำมันใส่เครื่องสูบบางที่ไม่มี เราก็จนปัญญา เลยทิ้งร้างไว้ ปลูกแต่ข้าวป๊ออย่างเดียว

พื้นที่รับน้ำฝ่ายปวงสนุกเคยมี 4,000 กว่าไร่ เมื่อ 10 ปีก่อน กินไปจนถึงบ้านสันก่อเก็ดสันห่าว ดงป่าจั่ว มะขามหลวง เดี่ยวนี้ต้องตัดไป เพราะชาวนาหันไปใช้ระบบชลประทาน ไม่มาร่วมล่องเหมืองฝาย พอน้ำชลประทานไม่มี ชาวนาก็ยังแย่ง มีความยากลำบาก จึงขอกลับมาใช้น้ำเหมืองฝายใหม่ แต่ฝ่ายปวงสนุกยังไม่ตกลงให้ใช้ ปัจจุบันไรร่นของฝ่ายปวงสนุกจึงเหลือพื้นที่เพียง 1,400 ไร่

พอรัฐบาลตัดถนน มีเส้นทางสาย สอด-เชียงใหม่ บริเวณบ้านสันคะยอม มีน้ำเหมืองนองมาเยอะ มันจะจันท่วมหนองสะเลียม แต่ท่อบริเวณบ้านสันคะยอมวางท่อสูงทำให้น้ำท่วม ชาวบ้านสันคะยอมเดือดร้อน จึงประกาศให้วันจันทร์ที่ 16 นี้ก็เอาคนไปเดินขบวนที่อำเภอ ให้ปลัดอำเภอเอาแมคโครไปจุดท่อออก รัฐทำอะไรไม่ถูกเราก็ต้องแก้ไข ต้องเปลี่ยนแปลง เดี่ยวเรื่องนั้น เดี่ยวเรื่องนี้ไม่ได้หยุด”

ชุมชนหมู่บ้านไม่ได้ยืนอยู่บนสภาพแวดล้อมแบบเก่าอีกต่อไป มีรัฐและระบบทุนเป็นอีก 2 กลไกที่เป็นปัจจัยสำคัญแห่งการเปลี่ยนแปลง ด้วยเหตุนี้ การจัดการองค์ความรู้ของชุมชนเพื่อรับมือกับสถานการณ์ใหม่ๆ จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

องค์ความรู้และระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำ มีข้อจำกัด เพราะสัมพันธ์กับระบบเครือญาติ และระดับสังคมกสิกรรม ประเทศและโลกได้ขยายไปสู่สังคมที่ใช้ทุน เทคโนโลยี และอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์แบบเครือญาติลดความสำคัญลง ชุมชนลุ่มน้ำจำเป็นต้องปรับตัวในหลายทศวรรษที่ผ่านมาและยังจะต้องปรับตัวต่อไป เพราะกลไกและเครื่องมือของทุน และรัฐนั้นมีอำนาจสูง ที่จะเข้ามาครอบงำการจัดการของชุมชน ชุมชนจำเป็นต้องเรียนรู้และปรับตัวที่จะอยู่ร่วมกับระบบอื่น กลไกอื่นที่มาจากภายนอก ต้องปรับปรนและสร้างสรรค์ ความรู้ใหม่เพิ่มเติม เพื่อให้ระบบหมวดหมู่และองค์ความรู้ของกลุ่มน้ำก้าวเข้าสู่สมัยใหม่อย่าง มีพลวัต ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา ลุ่มน้ำขานได้พยายามปรับตัวผ่านระบบเครือญาติ ระบบแรงงาน และใช้ประเพณี วัฒนธรรมเพื่อรักษาชุมชนและผลิตภาพของกลุ่มน้ำไว้ แต่นั่นก็ยังไม่เพียงพอ เพราะมีหลายระบบเริ่มถูกทำลายลง เช่นระบบเหมืองฝายบางระบบ หมวดบ้านบางส่วน และระบบการศึกษาจากหมวดอุโบสถและหัววัดนั้นเริ่มเสื่อมถอยลงไป เพราะอิทธิพลของระบบโรงเรียนและการงานสมัยใหม่ ความรู้หลายด้านเริ่มสูญหาย เพราะคนหายไปจากระบบ เป็นช่วงเวลานานๆ เช่นเด็กๆ และเยาวชนอยู่ในระบบโรงเรียนตั้งแต่ 6-20 ปี นอกจากนี้ ยังมีเยาวชนที่สนใจทดลองชีวิตในเมืองคนละนับสิบปี พวกเขาถูกตัดขาดจากกระบวนการของชุมชนเป็นระยะๆ และกลายมาเป็นปัญหาของระบบความรู้ และระบบหมวดหมู่ของกลุ่มน้ำ การจัดการองค์ความรู้ของชุมชนที่เป็นไปตามธรรมชาติไม่พอเพียงอีกต่อไป จำเป็นต้องมีการผลิตซ้ำองค์ความรู้นี้ โดยอาศัยพลวัตของการจัดการแบบอื่นเพิ่มเติม โดยอิงระบบเก่าของกลุ่มน้ำที่มีประสิทธิภาพสูง จึงจะทำให้หมู่บ้านมีพลวัตไปสู่อนาคตได้อย่างแท้จริง

พลวัตของชุมชนลุ่มน้ำขาน

กล่าวโดยทั่วไปเราอาจมองเห็นลักษณะความเคลื่อนไหว หรือพลวัตของสังคมได้ชัดเจนขึ้น โดยพิจารณาปรากฏการณ์ 4 ระบบย่อยในสังคม คือ

1. ถิ่นฐาน - ภูมิประเทศ - ผู้คน (หน่วยรูปธรรมของสังคม ; พื้นที่และผู้คน)
2. ระบบการผลิต (กิจกรรมเพื่อการยังชีพ)
3. ระบบความสัมพันธ์ (กิจกรรมแห่งการอยู่ร่วมกัน)
4. โลภทัศน์ องค์ความรู้ และเทคโนโลยี (โลกทัศน์ การเรียนรู้ การส่งต่อองค์ความรู้ การสืบทอดองค์ความรู้ ตัวแทนลักษณะพัฒนาการ)

ลักษณะทั้ง 4 นี้ คล้ายคลึงมาจากสิ่งเดียวคือ ปฏิสัมพันธ์พื้นฐานที่ชุมชนมีต่อสิ่งแวดล้อม นั่นก็คือ การใช้แรงงานเพื่อตัดแปลงธรรมชาติให้เป็นผลผลิตเพื่อยังชีพ (ปัจจัยสี่) และเพื่อประกันการดำรงอยู่ของชีวิตและชุมชน

ลักษณะทั้ง 4 นี้ มิได้เป็นปรากฏการณ์ที่แยกกันเป็นอิสระ อาจกล่าวได้ว่าลักษณะทั้ง 4 นี้เป็นตัวแทนของระบบย่อย 4 ระบบที่มีพลวัต เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้ดุลยภาพซึ่งปรากฏเห็นเป็นสภาพสังคมที่เป็นอยู่

ในอดีต ดุลยภาพของชุมชนลุ่มน้ำขานจัดได้ว่ามีเสถียรภาพที่มั่นคง กล่าวโดยพิจารณาถึงสำคัญพื้นฐาน นั่นคือชุมชนมีการผลิตที่พอเพียงสำหรับชุมชนบนพื้นที่ที่เอื้ออำนวย และชุมชนได้จัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างกัน เพื่อประกันว่ากระบวนการผลิตนั้นยังคงมีต่อเนื่อง ชุมชนพึ่งพิงตนเองเป็นหลักในปัจจัยสี่ต่างๆ มีความคุ้นเคยและมีการค้าขายแลกเปลี่ยนกับสังคมภายนอกพอสมควร องค์ความรู้รวมไปถึงโลกทัศน์อยู่ในกรอบที่สอดคล้องกับพื้นฐานการดำรงชีวิต อย่างอ่อนน้อมต่อธรรมชาติและเรียบง่าย เทคโนโลยีเป็นเพียงเทคโนโลยีที่ช่วยผ่อนแรงหรือจัดการการงานบางสิ่งได้สะดวกขึ้น ไม่ได้ก้าวไปเกินกว่าพลังความสามารถทางกายภาพของมนุษย์จะควบคุมได้ และไม่ได้เป็นเทคโนโลยีที่ใช้พลังงานอื่นๆ นอกเหนือไปจากพลังงานกล และการใช้ความร้อนจากไฟในการหุงต้ม รวมทั้งผลิตเครื่องมือที่ไม่ใช่เครื่องยนต์

โดยความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีได้เป็นไปในเชิงอำนาจ แต่เป็นไปโดยกฎเกณฑ์ที่ได้ตกลงร่วมกันและเข้าใจกัน รวมทั้งการยอมรับในพุทธศาสนา การนับถือผี และอุปนิสัยแบบชาวล้านนา ทำให้ชุมชนมีการแก้ปัญหาภายในสังคมอย่างอะลุ่มอล่วย ยอมรับสัจจะความเป็นจริงทั้งด้านมืดและด้านสว่างที่มีอยู่ในผู้คน สืบทอดและบอกกล่าวคติต่างๆ จากรุ่นพ่อแม่สู่รุ่นลูก โดยการสั่งสอนในครอบครัว และโดยอาศัยกรอบแห่งจารีตสังคม ทำให้ปัญหาในสังคมมีน้อย อันเป็นการประกันการผลิตในสังคมที่เน้นการเกษตร ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงของคนจำนวนมาก แต่ความสัมพันธ์แน่นแฟ้นในสังคมนี้มีได้เป็นไปเพื่อเตรียมสำหรับความรุนแรง หรือการรุกรานที่จะมีมาจากภายนอกสังคม อาจกล่าวได้ว่า หากพลวัตอัน

นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงนั้นมาในรูปการเคลื่อนไหวรุกรานโดยกำลัง ดุลยภาพสังคมนี้จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วแต่ว่าการรุกรานแทรกแซงที่เข้ามาโดยอำนาจนั้น จะมีผลหรือมีอิทธิพลอย่างใดกับกระบวนการผลิตหรือระบบสังคมอื่นๆ ที่มีอยู่หรือไม่ ดังในประวัติศาสตร์บันทึกว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการสงครามพม่า-ล้านนา-สยาม ซึ่งทำให้มีทั้งการกวาดต้อนผู้คนไป และกวาดต้อนกลับคืนมาสู่ชุมชนน้ำขานนั้น ก็มีผลต่อจำนวนประชากร ชาติพันธุ์ เครือข่ายสังคม และองค์ความรู้ของผู้คนที่ถูกเคลื่อนย้ายอพยพ สิ่งเหล่านี้มีผลต่อพลังการผลิตของชุมชนโดยตรง ระหว่างระยะเวลาที่ผู้คนน้อยลงนั้น ความมั่งคั่งของการผลิตอาจลดลง ถ้าหากพื้นที่ภูมิประเทศมิได้ช่วยเกื้อหนุนการผลิตอย่างมากแล้ว ความเป็นชุมชนก็อาจสลายลงได้

ปัญหาของชุมชนเกี่ยวกับโรคภัยไข้เจ็บ หรือโรคระบาดต่างๆ นั้น ไม่เคยมีบันทึกหรือเล่าขานไว้ สะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนมีศักยภาพในการดูแลตนเองเกี่ยวกับการเจ็บไข้ได้ป่วย ต่างๆ ตามสมควร หลักฐานตำราและวิธีการรักษาต่างๆ ที่ยังคงสืบทอดใช้อยู่ในปัจจุบันยืนยันความเป็นจริงข้อนี้

ภายหลังปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา มีความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดพลวัตอันนำไปสู่เสถียรภาพที่เปลี่ยนแปลงไปของดุลยภาพเดิม สังคมชุมชนลุ่มน้ำขานปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สู่ดุลยภาพใหม่ซึ่งมีลักษณะที่เปลี่ยนไป

การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยีใหม่ๆ ที่มาใช้แทนแรงงาน ระบบชลประทาน สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค รวมทั้งการมีรูปแบบกิจกรรมใหม่ๆ ในสังคม เช่น ระบบโรงเรียน ทำให้ชุมชนต้องใช้เงินมากขึ้น ส่วนเกินของผลผลิตถูกเปลี่ยนเป็นเงินในอัตราเร่ง และการผลิตปรับตัวเข้าสู่ธุรกิจการผลิต มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีอื่นๆ เพื่อเพิ่มผลผลิต เพื่อนำไปขายให้ได้มาซึ่งเงินตรา เพื่อแลกเปลี่ยนหรือใช้จ่ายสำหรับนวัตกรรมการที่มาจากนอกชุมชน

อย่างไรก็ดี ชุมชนลุ่มน้ำขานก็มีวิธีปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ของตนเอง โดยการคงอยู่ของเศรษฐกิจ อีกระบบหนึ่งภายในชุมชน กล่าวคือ

- 1) ยังคงการใช้หน่วยและอัตราการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่สอดคล้องกับพลังการผลิตของชุมชน แทนที่จะใช้หน่วยและอัตราที่กำหนดมาโดยระบบทุนหรือรัฐล้วนๆ
- 2) ยังคงระบบแลกเปลี่ยนและกระจายผลผลิตโดยใช้ข้าว แทนที่จะใช้เงินตราล้วนๆ
- 3) ยังคงใช้ระบบการทำงานรวมหมู่และการแลกเปลี่ยนแรงงานอย่างมีนัยสำคัญ
- 4) ยังคงมีและใช้ระบบทรัพย์สินรวมหมู่ ใช้กฎ ระเบียบ ข้อตกลง มาตรการของชุมชน เพื่อรองรับและสนับสนุนระบบการผลิต และระบบความสัมพันธ์ของชุมชน
- 5) ยังคงสืบทอดองค์การการผลิต องค์การจัดตั้งและเครือข่ายทางสังคม แทนที่จะใช้ตลาดทุนและระบบปกครองตามกฎหมายที่กำหนดโดยรัฐล้วนๆ
- 6) ยังคงรักษาด้านที่ให้ความสำคัญกับระบบคุณค่ามากกว่าระบบมูลค่าในการผลิต การใช้แรงงาน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน

อย่างไรก็ตาม เมื่อสิ่งหนึ่งมีการเปลี่ยนแปลงย่อมมีผลกระทบต่อสิ่งอื่นๆ คุณภาพหรือลักษณะปรากฏการณ์ภายนอกเกิดจากพลวัตของระบบต่างๆ ที่เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้คุณภาพนั้น การเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดช่องว่างหรือปัญหา จะทำให้เกิดปรากฏการณ์ชั่วขณะของสังคมนั้น ซึ่งจะไม่เสถียรภาพ กล่าวได้ว่าเป็นสภาวะของการเสียคุณภาพ ซึ่งในที่สุดก็จะเปลี่ยนไปสู่สภาพใหม่

ตามความเป็นจริงแล้ว สังคมเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ปรากฏการณ์หรือภาพของสังคมที่เห็นอาจบรรยายได้ง่ายๆ ว่า มีความเจริญขึ้น แล้วก็มีเสื่อมลง เป็นวัฏจักร เรื่องราวของอาณาจักรต่างๆ ที่เคยรุ่งโรจน์ แต่ไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบันย่อมเป็นตัวอย่างได้ดี การล่มสลายหายไปของชุมชนก็มีอยู่เช่นเดียวกัน แต่อีกด้านหนึ่ง เรื่องเล่าหรือตำนานที่บอกเล่าความต่อเนื่องยาวนานอันสะท้อนถึงความคงอยู่ของชุมชนบางชุมชน ก็น่าจะทำให้ได้คิดว่า มีแบบกระบวนการหรือลักษณะของชุมชนบางแบบ ที่ทำให้เกิดคุณภาพแห่งชีวิตสังคมที่มีเสถียรภาพสูง

การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยี ไม่เพียงแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการและลักษณะภายนอกที่ปรากฏให้เห็นเท่านั้น หากแต่ยังมีผลเปลี่ยนแปลง หรือหมายถึงการเปลี่ยนแปลงไปแล้วของระบบวิธีคิดและโลกทัศน์ของชุมชนในบางด้านด้วย

เมื่อชาวนาตัดสินใจยอมรับเอาระบบการศึกษาสมัยใหม่ และระบบการแพทย์แบบตะวันตก ชาวนาจำเป็นต้องยอมรับระบบเงินตรา เพื่อใช้เป็นสิ่งแลกเปลี่ยนแทนแรงงานหรือผลผลิตและโดยปริยาย ชาวนาถูกกำหนดว่าเงินตราหรือแรงงานเท่าไร จึงจะพอแลกเปลี่ยนกับกิจกรรมหรือนวัตกรรมใหม่ๆ เหล่านี้ได้ ชาวนาต้องหันมาเพิ่มผลผลิตในไร่นาของตนเองหรือใช้แรงงานผลิตอย่างเข้มข้นขึ้น เพื่อให้ได้ผลผลิตไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินตราที่จะนำไปใช้จ่าย การเปลี่ยนแปลงนี้นำไปสู่ปัญหาการขาดแรงงานหรือการเอาเปรียบของทุน

แต่สมควรตั้งข้อสังเกตด้วยว่า การใช้เทคโนโลยีการผลิตและระบบเงินเป็นใหญ่ น่าจะไม่สอดคล้องกับจารีตปฏิบัติ หรือวิธีคิด หรือโลกทัศน์ของชาวนาเดิมนัก เมื่อชาวนาเริ่มที่จะเพิ่มมูลค่าของผลผลิตในที่นาของตน และใช้เครื่องยนต์เครื่องจักรกลในการทำนาเพื่อให้เบาแรงขึ้น การเอามือเอาวันยังคงเป็นสิ่งจำเป็นในงานบางอย่างที่ใช้เครื่องจักรแทนแรงงานไม่ได้ สำนักที่ต้องช่วยเหลือกันนั้นยังสืบทอดมาอยู่ พร้อมๆ กับกระบวนการคิดความเข้าใจที่เบี่ยงเบนไปในสภาวะใหม่ คือ การเอามือเอาวันนั้น เป็นเรื่องของความจำเป็น เนื่องจากใช้เครื่องจักรไม่ได้ และถ้าใช้การจ้างก็จะเสียค่าใช้จ่ายสูงเกินไป เพราะค่าจ้างแรงงานถูกกำหนดโดยระบบโรงงานและระบบเศรษฐกิจในเมืองให้มีอัตราที่สูง ความคิดที่ว่า การเอามือเอาวันเป็นการช่วยเหลือกัน ซึ่งแต่ก่อนมาเป็นความจำเป็นโดยสมบูรณ์ก็เปลี่ยนไป โดยมีความจำเป็นและสมัครใจในด้านต้นทุนแอบแฝงอยู่ด้วย

ชาวนาไม่น้อยเปลี่ยนจากการทำนาเป็นสวนลำไย อันเป็นการปรับตัวภายใต้คุณภาพที่มีระบบชลประทานของรัฐเข้ามาเป็นอุปสรรคต่อระบบเหมืองฝายและการใช้น้ำ และ

สอดคล้องกับความต้องการเงินตรา ที่กล่าวมาข้างต้น คือปรากฏการณ์ที่ดำเนินไปของระบบย่อย
4 ระบบ ดังกล่าวมาข้างต้นคือ

1.ภูมิประเทศ-ที่ดิน-ผู้คน 2.ระบบการผลิต 3.ระบบความสัมพันธ์ 4.โลกทัศน์-
องค์ความรู้-เทคโนโลยี

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมันคงมีเสถียรภาพหรือไม่ หรือจะนำการเปลี่ยนแปลงไป
สู่ทิศใด

ในหลักการแล้ว สังคม/ชุมชนบนดุลยภาพมีลักษณะพึ่งพิงตัวเองสูง อาจกล่าวได้ว่า
มีเสถียรภาพมากกว่าชุมชนที่พึ่งพิงระบบภายนอก ในกรณีที่เงินตราและเทคโนโลยีเข้ามามี
บทบาท โดยเฉพาะเป็นตัวกำหนดระบบความสัมพันธ์ของการผลิต เปลี่ยนแปลงลักษณะการ
อยู่อาศัยและถิ่นฐานเช่นนี้ การดำรงอยู่ของชีวิตและชุมชน ก็จะเริ่มขึ้นอยู่กับปัจจัยภายนอก
ภายใต้ดุลยภาพที่กำลังดำเนินอยู่นี้ หากทุนและเทคโนโลยีนั้นเข้ามาแทรกซึมในระบบย่อยทุก
ระบบเมื่อใด เมื่อนั้นชีวิตชุมชนก็จะขึ้นอยู่กับปัจจัยภายนอกโดยสิ้นเชิง

แต่ในประวัติศาสตร์การดำรงอยู่ของชุมชน หรือแม้กระทั่งชนชาติ ผ่านกาลเวลาอัน
ยาวนาน ภายใต้ความเจริญและความเสื่อมของอาณาจักรทั้งหลายนั้น มักจะมีสิ่งหนึ่งที่สำคัญ
คือระบบความสัมพันธ์ที่มีบทบาทสูงต่อทิศทางของสังคม ระบบความสัมพันธ์นี้คือเครือข่าย
โยงใยคนในชุมชนหรือชนชาติ ระบบความสัมพันธ์นี้ไม่ได้แยกออกโดดเดี่ยวจากอีก 3 ระบบ
เช่นเดียวกันระบบหลักอีก 3 ระบบนั้นก็ไม่ได้แยกออกโดดเดี่ยวต่างหากจากระบบอื่น ในลุ่ม
น้ำชาวนั้น ชีวิตการผลิตกำหนดโลกทัศน์ต่อชีวิต ซึ่งกำหนดระบบความสัมพันธ์ที่มองเห็น
ในขณะเดียวกัน ระบบความสัมพันธ์นั้นก็ผลิตซ้ำ ตอกย้ำโลกทัศน์ต่อชีวิต และเป็นปัจจัยเสริม
การผลิต ระบบความสัมพันธ์ที่สถาปนาขึ้นในลุ่มน้ำชาวน เช่น ระบบเหมืองฝาย หมวดบ้าน
หมวดวัด แก้วฝี หมูเฮา นั้น ยังเป็นพลวัตที่มีบทบาทสูงในการกำหนดดุลยภาพของชุมชน
ในรอบสองสามร้อยปีที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน โดยวิธีนี้ ระบบเอามือเอววันจึงยังคงนำมารับใช้
ในระบบการผลิต แม้ว่าในเนื้อหาการผลิตจะมีลักษณะของการผลิตเชิงพาณิชย์แล้วก็ตาม และ
ระบบเศรษฐกิจเฉพาะลุ่มน้ำที่มีสินค้าเกษตรเฉพาะถิ่น ซื่อหากันในราคาที่สมน้ำสมเนื้อกับ
อัตราค่าครองชีพในชุมชน เป็นตัวอย่างว่า ระบบเงินตรา ทุน และเทคโนโลยี ยังไม่ได้มีบทบาท
เหนือทุกระบบภายใต้ดุลยภาพใหม่นี้

ถ้าหากว่าชุมชนตระหนักถึงดุลยภาพใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชนขณะนี้ และหาทาง
ผลิตซ้ำลักษณะที่เข้มแข็งและพึ่งพิงตัวเองได้ของชุมชนให้คงอยู่ไว้ได้ต่อไป ภายใต้ปฏิสัมพันธ์
กับพลวัตของระบบภายนอกใหม่ที่กำลังเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชุมชน ชุมชนก็ย่อม
ดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพได้ กล่าวคือ แม้เมื่อระบบภายนอกที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์นั้น เกิด
วิกฤตอันจะนำไปสู่การล่มสลายไป ดุลยภาพของชุมชนก็จะปรับตัวเข้ามาสู่สถานภาพใหม่
โดยง่าย ซึ่งจะสามารถรองรับพื้นฐานชีวิตแห่งชุมชน และนำพาความเป็นชุมชนให้ดำรงคงอยู่
ต่อไปได้

สมควรที่จะเพิ่มเติมไว้ในที่นี้ด้วยว่า ความโน้มเอียงที่จะใช้เทคโนโลยี หรือการรับเอา
เนื้อหา วิธีการ เพื่อสันตนาการและบันเทิงรูปแบบใหม่เข้ามาในชุมชนนั้น จะเป็นสาระสำคัญ
หรือ มีความสำคัญต่อเสถียรภาพของชุมชน ก็ต่อเมื่อมันได้กลายเป็นสิ่งกำหนดวิถีคิดหรือวิถี
การผลิต แล้วสะท้อนออกมาในระบบอื่นๆ อันเป็นพลวัตแห่งดุลยภาพของสังคมนั้น ซึ่งการ
เปลี่ยนแปลงดังว่านี้มีความเป็นไปได้อยู่ อันนำมาซึ่งความกังวลใจสำหรับผู้ที่ได้เห็นความเสื่อม
ซึ่งได้ก่อตัวขึ้นแล้วในชีวิตสังคมบางแห่ง หากชุมชนไม่พัฒนาวิถีคิด โลกทัศน์ องค์ความรู้
หรือวิธีการที่จะติดต่อสื่อสาร ถ่ายทอด ผลิตซ้ำโลกทัศน์ของตนเอง พร้อมทั้งความเข้าใจที่
เท่าทันต่อสิ่งใหม่ที่เข้ามา และเข้าควบคุม แทนที่จะถูกควบคุมโดยระบบและมายาภายนอกแล้ว
ระบบอื่นๆ ที่ยังคงทำงานและค้ำจุนระบบดุลยภาพที่เป็นอยู่ก็จะถูกทำลายลง

บทส่งท้าย

ภาษาและถ้อยคำ : เครื่องมือทางอุดมการณ์

เนื่องจากภาษาและถ้อยคำเป็นภาพสะท้อนของระบบคิดและชีวิตสังคม มีภาษาและถ้อยคำจำนวนมากที่สะท้อนให้เห็นการอยู่ร่วมกัน และการต่อสู้กันของสองระบบ คือระบบชีวิตเศรษฐกิจที่เติบโตขึ้นมาจากภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่น กับระบบที่ถูกนิยาม หรือตีกรอบขอบเขตตามความต้องการของรัฐ

คำศัพท์ที่คัดเลือกมานี้ มุ่งหมายจะนำเสนอวิธีคิดและแนวทางสังคมของชุมชนลุ่มน้ำขาน ผ่านคำศัพท์ที่ชุมชนใช้อยู่เป็นประจำในปัจจุบัน ความหมายที่อธิบายไว้ต่อไปนี้ ไม่ใช่และไม่จำเป็นต้องเป็นความหมายสากลที่ใช้ในเขตลุ่มน้ำขาน แต่จะจงอธิบายความหมายที่ใช้อยู่ในชุมชนลุ่มน้ำขาน บางความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากความหมายที่เคยใช้มาในอดีต สะท้อนการปรับตัวของระบบชุมชนเข้าสู่สมัยใหม่

หมู่เฮา

พวกเรา, หมู่พวกเรา.

หมู่เฮา มีความหมายจำเพาะ เป็นอุดมการณ์ของกลุ่มชน เช่น กลุ่มที่นับถือผีปู่ย่าเดียวกัน กลุ่มที่อยู่สังกัดหมวดวัดเดียวกัน กลุ่มที่ใช้น้ำเขตเดียวกัน กลุ่มที่ใช้น้ำเหมืองฝายเดียวกัน หมวดเดียวกัน หมู่บ้านเดียวกัน กลุ่มที่ไปไหว้พระธาตุองค์เดียวกัน หมู่บ้านที่เป็นเครือข่ายหัววัดเดียวกัน ชีวิตชุมชนลุ่มน้ำขานแสดงออกชัดเจนว่า ชาวบ้านมีสังกัดหมวดหมู่และชอบจัดหมวดหมู่ มีแนวคิดในการจัดการองค์กรอย่างสูง หมู่เฮา มีความหมายที่ใช้ในระดับครอบครัว ระดับเครือญาติ ระดับองค์กรการผลิต ระดับเครือข่าย การผลิตและการจัดหมวดหมู่เป็นพื้นฐานและเป็นผลมาจากความเป็นหมู่เฮา

ตัวอย่าง “หมู่เฮาก็ศรัทธาวัดเดียวกัน ดานวัดเดียวกัน ขอให้อภัยกันไป” “บ้านเฮาหมู่เฮาใช้ฝายทุ่งเสียว เป็นทางเหนือใช้ฝายหลวง” “หมู่เฮานี้มันหมู่ผีมืด ตั้งบ้านอุ้มเม้งเป็นผีลี้ะ” “หมู่บ้านจัดสรรมาสร้างปากกอก เป็นรวย เป็นบ่ใจหมู่เฮา อู้กับเข้าใจ เลยกีบแต่แค่น้ำแคไฟ อย่างอื่นต่างคนต่างอยู่”

หน้าหมู่

ส่วนรวม, ทั้งหมด, ตัวแทนของหมู่, ตัวแทนของชุมชน, ผู้นำของชุมชน.

หน้าหมู่ ไม่ใช่สถานที่ แต่เป็นคำที่แสดงสำนึกของชุมชนในเรื่อง ‘ส่วนรวม’ หรือ การมีส่วนร่วมในฐานะที่เป็นกลุ่มเดียวกัน หน้าหมู่ จึงมีที่ใช้และถูกประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ต่างๆ เช่น วัดหน้าหมู่ ป่าหน้าหมู่ ศรัทธาหน้าหมู่ สล่าหน้าหมู่

ตีนหน้าหมู่

ที่ดินสาธารณะ, ที่ดินของส่วนรวม, ที่ดินของชุมชน. (ที่หน้าหมู่)

เช่น ที่ดินห่างจากขอบเหมือง 5 เมตรตลอดลำเหมือง ที่ดินงอกริมน้ำ ที่ดินบริเวณหนองน้ำ ที่ดินที่ตั้งศาลผี

ป่าหน้าหมู่

ป่าสาธารณะ, ป่าของหมู่บ้าน, ป่าของกลุ่มบ้าน.

เหมืองหน้าหมู่

เขตเหมืองที่เป็นพื้นที่รับน้ำจากฝายเข้าสู่ลำเหมืองส่วนรวม ก่อนที่จะแบ่งน้ำออกไปยังแต่ละต่าง ๆ เขตเหมืองหน้าหมู่จะดูแลโดยแรงงานของสมาชิกทุกครัวเรือน

วัดหน้าหมู	วัดที่เป็นศูนย์กลางเครือข่ายของหลายหมู่บ้านที่มีประวัติศาสตร์ร่วมกัน มีภูมิศาสตร์ร่วมกัน มีประเพณีวัฒนธรรมร่วมกัน มักเป็นหัวหมวดอุโบสถมาก่อน ปัจจุบันนี้ วัดซึ่งมีเจ้าอาวาสผู้มีความรู้และมีสติปัญญาสูง อาจเชยิบฐานะขึ้นเป็นวัดหน้าหมู แม้มิได้เคยเป็นมาก่อน เช่น วัดร้องซุ้ม วัดน้ำบ่อหลวง
ผ้าป่าหน้าหมู	ผ้าป่าของวัดซึ่งศรัทธาต้องร่วมทอดผ้าป่านั้นร่วมกันทั้งหมด ไม่ใช่คนใดคนหนึ่งเป็นเจ้าภาพ
ศรัทธาหน้าหมู	ผู้นำของชุมชนในกิจกรรมประเพณี พิธีกรรมทางศาสนา
สลาหน้าหมู	ช่างฝีมือซึ่งเป็นผู้นำในงานช่างสาขาต่างๆ ในงานส่วนรวมๆ
สลา	ช่างฝีมือ. ส่วนมากหมายถึงช่างที่เรียน 'วิชาช่าง' สืบมาจากความรู้ดั้งเดิมของท้องถิ่น
หน้าหมูลี้อยง	ผู้รับผิดชอบเป็นตัวตั้งตัวตีการเลี้ยงผี
ล้อง (ร้อง)	1-ทางน้ำที่น้ำจากเหมืองเสียไหลมาลง, 2-ทำความสะอาด ก้นถาง ขุดลอก(เหมือง) ความหมายที่ 1 ปัจจุบันมักใช้ 'ร' แทน เป็น 'ร้อง' เช่น ร้องธาร ร้องตีมีด ร้องเตื่อ แต่คำว่า 'ล้องเหมือง' ในความหมายที่ 2 ยังใช้ 'ล'
ประตุล้อง	ประตุระบายน้ำจากเหมืองก้นลงเหมืองเสีย ประตุล้อง มีไว้สำหรับลัดน้ำจากเหมืองที่ใช้ล้องเหมืองน้ำทิ้ง ซึ่งจะช่วยระบายน้ำออกสู่ลำน้ำใหญ่ได้รวดเร็ว กรณีที่มีน้ำหลากมากกว่าปกติ เช่น ในฤดูฝน การลัดน้ำจากเหมืองที่ใช้ล้องน้ำทิ้งจะช่วยบรรเทาความเดือดร้อนจากน้ำท่วมได้
สบ	พื้นที่ หรือตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ ที่ลำเหมืองหรือลำน้ำ 2 สายขึ้นไปมาบรรจบกัน เช่น 'สบขาน' บริเวณที่แม่น้ำขานไหลบรรจบกับแม่น้ำปิง 'สบวาง' บริเวณที่แม่น้ำวางไหลบรรจบกับแม่น้ำขาน
ฝาย	1- คันที่ทำขึ้นกั้นลำน้ำตามธรรมชาติ เพื่อให้ให้น้ำไหลช้าลงและทำให้ระดับน้ำเหนือคันกั้นน้ำสูงขึ้นในสมัยก่อนทำด้วยไม้ไผ่ ปัจจุบันมักทำด้วยคอนกรีต 2- บริเวณลำน้ำตามธรรมชาติที่มีคันกั้นน้ำ มักเป็นที่เริ่มต้นของระบบส่งน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก โดยจะมีการขุด 'เหมือง' หรือลำคลองส่งน้ำจากบริเวณเหนือฝาย นำน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก
เหมือง, เหมืองฝาย	ลำน้ำที่ขุดขึ้น เป็นระบบส่งน้ำที่สร้างขึ้น เพื่อให้ให้น้ำไหลจากสายน้ำหรือลำน้ำตามธรรมชาติ เข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก ลำน้ำตามธรรมชาติบริเวณที่เริ่มต้นเหมือง('ปากเหมือง')นั้น มักจะมีคันกั้นน้ำทำขึ้นไว้ในกลางลำน้ำ
เหมืองก้น	เหมืองส่งน้ำซึ่งอยู่เหนือฝาย ใช้ส่งน้ำสายหลักเข้าสู่แปลงนา
เหมืองเสีย	เหมืองรับน้ำที่ระบายมาจากแปลงนาและเหมืองก้น น้ำที่ลงเหมืองเสียเป็นน้ำที่เหลือจากที่ใช้ในพื้นที่เพาะปลูกแล้ว และจะถูกระบายลงลำน้ำธรรมชาติต่อไป ชาวนาลุ่มน้ำขานสร้าง 'เหมืองเสีย' คู่ขนานไปกับ 'เหมืองก้น' เสมอ
ต่ำ	พื้นที่บริเวณเหมืองฝายที่จะทำการขุดลอกหรือล้องเหมืองฝาย, พื้นที่ล้องเหมืองฝาย

ปันค่า	แบ่งรอบแบ่งงานกันทำในการดูแลเหมืองฝาย
ตำกระด้าง	พื้นที่ที่จะทำการขุดลอกหรือล่องเหมืองฝาย โดยเจาะจงมอบหมายให้เป็นหน้าที่ของแต่ละหมู่บ้าน
ตำรวม, ตำหน้าหมู่	พื้นที่ล่องเหมืองฝายที่สมาชิกของเหมืองฝายแต่ละระบบระดมแรงงานรวมกันทำ โดยไม่แบ่งส่วนพื้นที่รับผิดชอบ ส่วนมากใช้กับพื้นที่ส่วนรวมของระบบส่งน้ำ เช่น เขตเหมืองหน้าหมู่
กระด้าง	ตายตัว, ไม่เปลี่ยนแปลง.
แต	1-ขอนไม้กั้นลำเหมือง(เหมืองกั้น) ที่บากเป็นช่องตามขนาดที่ตกลงกันไว้ เพื่อแบ่งน้ำปล่อยน้ำให้ไหลผ่านช่องแตแต่ละช่องเข้าสู่เหมืองซอยเพื่อไปสู่พื้นที่นาแต่ละพื้นที่ ขนาดของช่องแตขึ้นอยู่กับขนาดพื้นที่นาที่จะนำไปใช้ เป็นการแบ่งน้ำจากเหมืองไปใช้ในนาแต่ละพื้นที่อย่างยุติธรรม ช่องแตที่ไม่ได้นำน้ำเข้าสู่เหมืองซอยโดยตรง จะทำหน้าที่แบ่งน้ำใช้ในพื้นที่เพาะปลูกอีกลักษณะหนึ่งคือ ปรับระดับน้ำเหนือแต(ต้นเหมือง) และทำให้น้ำไหลช้าเร็วจากต้นเหมืองไปสู่ปลายเหมืองโดยวิธีนี้ ก็จะเป็นการควบคุมปริมาณน้ำที่จะสามารถใช้ได้ หรือแบ่งกันใช้ระหว่างพื้นที่ต้นเหมืองและปลายเหมืองที่คันโดยแตเช่นกัน 2-พื้นที่นาที่ใช้ น้ำเหนือแตนั้น จะมีชื่อเรียกตามชื่อแตไปด้วย
แบ่งน้ำต้าง	การจัดแบ่งน้ำโดยคิดเป็นจำนวนชั่วโมงหรือวันที่แบ่งน้ำเข้านารอบหนึ่งๆ เมื่อน้ำไหลเข้านาเต็มพื้นที่นาหนึ่งๆ พอแล้ว เรียกว่า 1 ต้าง
วัดรอบเวร	การจัดแบ่งน้ำชลประทานตามข้อตกลงที่หมู่บ้าน/กรมชลประทาน กำหนดร่วมกัน
ลำนน้ำ	ผู้ประสานงาน ส่งข่าวสารเกี่ยวกับธุรการงานของระบบเหมืองฝาย อธิบายการงานเหมืองฝายของเครือข่ายหมวดเหมืองฝายหนึ่งๆ
ข้าวน้ำหล่อ	ค่าน้ำที่สมาชิกเหมืองฝายพร้อมใจกันจ่ายให้แก่ผู้บริหารเหมืองฝาย โดยมากจ่ายเป็นข้าว จึงเรียกว่า ข้าวน้ำหล่อ จ่ายเป็นเงินแทนก็มี ค่าข้าวน้ำหล่อประมาณไร่ละ 10-20 ถึง
น้ำวันที่	เป็นคำเสียดสีที่ใช้เรียก ‘น้ำชลประทาน’ ซึ่งไหลมาตามวันที่กำหนดไว้แล้ว ไม่ใช่ตามความเป็นจริงหรือความต้องการของการผลิต
ส่งส่วยน้ำ	เป็นคำเสียดสีของชาวนา หมายถึงการติดสินบนเจ้าหน้าที่ของรัฐในระบบชลประทาน เพื่อให้เปิดน้ำให้บางคนบางพื้นที่เป็นกรณีพิเศษ
หมวด	หน่วยจัดตั้งของชุมชน ซึ่งวางพื้นฐานอยู่บนระบบครอบครัว เครือญาติ และเพื่อนบ้าน หมวด เป็นหน่วยจัดตั้งเก่าแก่ที่สุดของชุมชน ซึ่งสะท้อนภาพของการจัดองค์กรแบบชาวบ้าน
หมวดเหมืองฝาย	ชาวนาในหมู่บ้านต่างๆ ซึ่งมีนาอยู่บนพื้นที่แต่เดียวกัน กลุ่มหนึ่งคิดเป็นหมวดหนึ่ง หรือตามแต่แก่งฝาย จะกำหนดร่วมกันกับสมาชิกเหมืองฝาย
หมวดกระด้าง	รายชื่อตามบัญชีหมวดเดิมที่ใช้สืบมาไม่เปลี่ยนแปลง ตัวอย่าง ‘บัญชีหมวดเหมืองฝายกระด้าง’ คือ รายชื่อกลุ่มที่รับผิดชอบในการล่องเหมืองฝายกลุ่มเดิมตามที่ใช้มาแต่เดิม ตามที่เคยบันทึกไว้
หมวดบ้าน	การจัดกลุ่มครอบครัวของชุมชนในลุ่มน้ำ เป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดหมู่ คนที่อยู่กลุ่มบ้านเรือนเดียวกัน

อยู่สายถนนเดียวกัน มีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติกัน จะอยู่หมวดเดียวกัน การจัดหมวดจัดโดยตกลงกับสมาชิกชุมชน เช่น 20 คนเป็น 1 หมวด

ตาแหลว เครื่องจักสานชนิดหนึ่ง สานไขว้กันไปมาด้วยลายเฉพาะ ส่วนมากนิยมลายเก้าชั้น ใช้เป็นวัตถุสัญลักษณ์ แสดงความเชื่อของชุมชนว่า พวกเขามีอำนาจก็ดกกัน ป้องกัน สิ่งแปลกปลอมจากนอกหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นคน หรือ ภูติผีปีศาจ และความชั่วร้ายต่างๆ ตาแหลว มี 3 ชนิด คือ ตาแหลวหลวง ตาแหลวบ้าน และตาแหลวเมือง

ตาแหลวเมือง ตาแหลว ที่ถูกใช้เป็นวัตถุสัญลักษณ์ แทนความรู้สึกลงใจของชาวบ้าน ที่ต้องการมีตัวแทนผู้รอบรู้ ต่อสู้เท่าทันคนนอกและวัฒนธรรมอื่น ตาแหลวเมืองจึงถูกสร้างขึ้นเป็นสัญลักษณ์ว่า มีจิตใจ มีวิญญาน สามารถเดินทางไปทุกหนทุกแห่ง รอบรู้ทุกสิ่ง ใครมาดี หรือร้าย ตาแหลวเมืองจะเป็นด่านหน้ารับมือได้

หมวดวัด การจัดกลุ่มครอบครัวของชุมชนในลุ่มน้ำที่เป็นศรัทธาเดียวกัน เป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดหมู่ กลุ่มย่อย 1 กลุ่ม เรียกว่า 1 หมวด

หมวด(เผ่า)ศพ การจัดกลุ่มครอบครัวของชุมชนในลุ่มน้ำ เป็นกลุ่มๆ เป็นหมวดหมู่ เพื่อช่วยเหลือการงานตั้งแต่วันแรกขุดศพ จนถึงวันเผา สมาชิกหมวดศพจะผลัดกันไปนอนค้างเป็นเพื่อนครอบครัวผู้ตาย จนกว่าพิธีศพจะสิ้นสุด

สมาชิกศพ สมาชิกในระบบสวัสดิการในวาระการเสียชีวิต ระบบสวัสดิการในวาระการเสียชีวิตในลุ่มน้ำนี้ เป็นระบบซึ่งจัดการระดมทุนจากสมาชิกชุมชนเพื่อช่วยเหลือครอบครัวที่สมาชิกเสียชีวิตลง โดยเรียกเก็บเงินค่าสมาชิกศพจากครอบครัวที่เป็นสมาชิกครอบครัวละเท่าๆ กัน เมื่อมีสมาชิกคนหนึ่งคนใดเสียชีวิตลงแต่ละครั้ง เงินที่เก็บได้ทั้งหมดจะมอบให้แก่ครอบครัวผู้ตาย บางหมู่บ้าน กันเงินที่เก็บได้ไว้ร้อยละ 5 เพื่อบริหารงานของกลุ่มสมาชิกศพด้วย เงินค่าสมาชิกศพนับเงินทำบุญงานศพ แตกต่างกัน ‘เงินทำบุญงานศพ’ นั้น ครอบครัวเพื่อนบ้านช่วยเหลือกันโดยสมัครใจ ใครจะทำบุญเท่าใดก็ได้ ส่วน ‘ค่าสมาชิกศพ’ เรียกเก็บต่างหาก เรียกเก็บในอัตราที่แน่นอน ทุกคนจ่ายเท่ากัน เป็นระบบประกันด้านสวัสดิการในวาระการเสียชีวิต

หมวดอุโบสถ
หัวหมวดอุโบสถ
ลูกหมวดอุโบสถ หมวดหมู่ของพระสงฆ์ จากหลายวัดซึ่งขึ้นต่อวัดประธานวัดหนึ่ง วัดประธานมีเจ้าอาวาสผู้อาวุโสทั้งอายุ และทางธรรม เป็นผู้บวช หรือเป็นสถานที่บวชให้แก่พระจากวัดที่เป็นลูกหมวด พระสงฆ์จากวัดลูกหมวดจะมารวมลงโบสถ์ ณ วัดหัวหมวดอุโบสถทุกวันเดือนเพ็ญ และวันเดือนดับ หมวดอุโบสถจึงเป็นศูนย์กลางหรือวัดประธานของหลายวัด ซึ่งอาจเรียกได้ว่า วัดลูกหมวด หรือลูกหมวดอุโบสถ หรือหัววัด การจัดหมวดอุโบสถเป็นหมวดการปกครองคณะสงฆ์โบราณของล้านนา ซึ่งยังสืบทอดมาจนปัจจุบัน

วัดเก้า วัดเก่าแก่ต้นรากดั้งเดิมที่มีมาก่อนในชุมชน

แก่วัด มัคทายกวัด.

แก่บ้าน ผู้ใหญ่บ้าน.

แก่บ้าน เป็น ผู้อาวุโสที่ได้รับการยอมรับในหมู่บ้าน ปัจจุบันนิยมเรียกว่า ‘พ่อหลวง’

แก่งลุ่ม	หัวหน้ากลุ่ม. แก่งลุ่ม เป็น ผู้ที่ได้รับความนับถือในกลุ่มแรงงานจ้างเหมา เป็นหัวหน้ากลุ่ม
แก่ต๊อก	ผู้สูงอายรับผิดชอบดูแลหมู่บ้านชั่วคราว เนื่องจากยังไม่มีผู้รับตำแหน่งผู้นำถาวร
แก่หัวหมวด	หัวหน้าหมวด, ผู้อาวุโสของหมวด. หัวหน้าหมวดบ้านหมวดหนึ่งๆ มีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขและบริหารงานหมู่บ้านผ่านลูกหมวดของตน
แก่เหมือง, แก่ฝาย	หัวหน้าระบบเหมืองฝาย, หัวหน้าเหมืองฝาย. ชาวนาเลือกสมาชิกเหมืองฝายคนหนึ่งเป็นหัวหน้าควบคุมดูแลระบบเหมืองฝาย 1 ระบบ
เยี่ยะนาผ่า	เช่าทำนาโดยแบ่งผลผลิตกันเป็นข้าว
ปิ่นกึ่ง, ผ่ากึ่ง	ระบบการเช่านาคิดค่าเช่าโดยแบ่งผลผลิตข้าวระหว่าง เจ้าของที่นา : ผู้เช่า เท่ากับ 50 : 50
ปิ่นสาม, ผ่าสาม	ระบบการเช่านาคิดค่าเช่าโดยแบ่งผลผลิตข้าวระหว่าง เจ้าของที่นา : ผู้เช่า เท่ากับ 70 : 30
ช่วยกินข้าว	ช่วยทำนาโดยขอแบ่งผลผลิต(ข้าว)จากการทำนาเป็นการตอบแทน แทนการรับเงินค่าจ้าง เป็นวิธีการที่ชาวนาใช้ในการช่วยเหลือกันและกัน โดยเฉพาะสำหรับผู้ที่ยากจนกว่าจะไปช่วยชาวนา ที่มีนาทำนา
ค่าหัวนา	ค่าเช่านาเหมาจ่ายที่ชาวนาผู้เช่า จ่ายให้แก่ผู้ให้เช่าตามข้อตกลง บางครั้งเรียกว่า ‘กินค่าหัว’, ‘กินค่าหัวนา’ คำคำนี้มีปรากฏในโบราณและกฎหมายเก่าของล้านนา
ซื้อหลัง, ซื้อหลังนา	การเช่านาเหมาจ่ายเป็นรายปี ราคาตามแต่จะตกลงกันปีต่อปี
ขายหลัง, ขายหลังนา	การให้เช่านา เหมาจ่ายเป็นรายปี ราคาตามแต่จะตกลงกันปีต่อปี
ค่าหัววัด	ข้าวหรือเงินที่สมาชิกชุมชนถวายวัดเป็นรายปีหลังฤดูเก็บเกี่ยว เพื่อนำไปใช้ในการประเพณี พิธีกรรมต่างๆ และเป็นการทำบุญ การเก็บเงินค่าหัววัด เรียกว่า ‘เก็บหัววัด’
ต่าง	หน่วยน้ำหนัก 1 กระบุง คิดเป็น 1 ต่าง, 1 ต่าง = 1 ถังครึ่ง ในหมู่บ้านยังมีต่างเล็ก ต่างใหญ่ ไม่เท่ากันทีเดียวนัก เพราะหน่วยนับของต่างไม่ค่อยเข้มงวดเรื่อง จำนวน ไม่ได้เป็นมาตรฐานเดียวกัน
ถ้อย	หน่วยนับที่เล็กที่สุดในพื้นที่นาที่ยกร่องขึ้นเป็นแปลงผัก, พื้นที่ยกร่อง 1 คันร่อง เรียกว่า 1 ถ้อย บางที่เรียกว่า ‘ฮอน’ เช่น ‘ขึ้นฮอน’ ‘ฮอนหนึ่ง’ มีความหมายเหมือนกับ ‘ถ้อยหนึ่ง’
ไฮ่ภาษี	พื้นที่ 1 ไร่ ใช้เป็นหน่วยนับพื้นที่นาในการเสียภาษีตามที่รัฐกำหนด ชาวนาใช้คำว่า ‘ไฮ่ภาษี’ เพื่อให้ต่างจาก ‘ไฮ่เมือง’
ไฮ่เมือง	พื้นที่นา 1 ผืนเล็ก ซึ่งมีคันนาล้อมรอบสี่ด้านนับเป็น 1 ไฮ่เมือง ส่วนมากมีพื้นที่ประมาณ 1 งาน
ปิ่น	หน่วยนับพื้นที่นา นา 1 ปิ่น หมายถึงนาของครอบครัวหรือบุคคล 1 หน่วย เช่น นานี้มี 3 ไฮ่ภาษี นานี้มี 6

	ไฮ้เมือง เป็นต้น
แสงหนึ่ง	หนึ่งแรงงาน ทำงาน 1 วัน คิดเป็น แสงหนึ่ง
เอาแสง	ลงแขก. ผลัดเปลี่ยนแรงงานและหน้าที่ บางที่ก็เรียกว่า เอามือ, เอามือเอาวัน, เอาวัน, บั่นมือ
ร้อยถอน, ร้อยชัก ร้อยแบ่ง	ร้อยละ, สัดส่วนจากร้อย. เช่น ร้อยถอน 15 คือ ร้อยละ 15 เป็นต้น เป็นคำที่ใช้เรียก ‘ระบบการคิดอัตราค่าเช่านาที่คิดค่าเช่าเป็นข้าว’ ด้วย
เดือนเมือง	การนับเดือนตามระบบพื้นบ้านล้านนา เป็นระบบนับทางจันทรคติ(ขึ้นแรม) 1 ปีมี 12 เดือน บางปีมีเดือน 6 สองครั้ง นับตั้งแต่ ‘เดือนอ้าย’ ไปสิ้นสุดปีที่ ‘เดือนสิบสอง’ การเรียกชื่อนับเดือนเร็วกว่าการนับเดือนทางภาคกลาง 2 เดือน ถ้า เดือนเมือง เป็น ‘เดือนยี่’ เดือนทางภาคกลางเป็น ‘เดือนสิบสอง’ (ดังนั้น เทศกาลประเพณี ‘ยี่เป็ง’ ก็ตรงกับ เทศกาล ‘ลอยกระทง’ ในวันเพ็ญเดือนสิบสอง) ใช้เป็นหน่วยเวลาซึ่งกำหนดวาระการผลิต งานประเพณี พิธีกรรม
ปอย, งานปอย	เป็นเทศกาลงานฉลองของเครือข่ายชุมชนล้านนา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ‘วันกินใหญ่ตานหลวง’ เป็นการเฉลิมฉลองการบูรณะปฏิสังขรณ์วัด และเป็นการชุมนุมพบปะของสมาชิกเครือข่าย มีงานมหรสพสมโภชประมาณ 3-4 วัน เครือข่ายชุมชนหมู่บ้านและหัววัดจะได้พบกันในงานปอย
ต้นเงิน	เป็นของและเงินที่จะนำไปถวายวัดในงานปอย หรือ วันกินสลาก ทำด้วยไม้ไผ่สานปักบนภาชนะที่วางตั้งได้ ประดับประดาด้วยด้วยข้าวตอกและดอกไม้ต่างๆ มีเงินบริจาคเสียบไม้ไผ่ติดไว้
ล่ามวัด	มัคทายก หรือบุคคลที่กระจายข่าวสารจากวัดไปสู่ชาวบ้าน จัดการการงานของวัด มีหน้าที่เก็บเงินต่างๆ ในงานประเพณี พิธีกรรม และการระดมทุนเพื่อศาสนาจากชุมชน
หัววัด	คำใช้เรียก กลุ่มสมาชิก ‘วัด’ ที่เป็นเครือข่ายกัน มีความสัมพันธ์กัน เช่น พระสงฆ์ 2 วัดที่อยู่ในหมู่บ้านใกล้เคียงกัน และบวชอุโบสถ(วัด)เดียวกัน วัด 2 วัดที่พระสงฆ์จำพรรษานั้นเป็น หัววัด กัน ศรัทธาวัด ที่เป็นญาติมิตรกัน นำวัดของตนมาเป็นหัววัดกัน เป็นต้น
ศรัทธาฮอม	ผู้มีศรัทธาบริจาค, ผู้มีศรัทธาร่วมบุญ.
หนาน	คนที่เคยบวชเป็นพระ ภายหลังสึกจากพระแล้วเรียกว่า หนาน คำว่า หนาน ยังมีความหมายบ่งชี้ภูมิความรู้ คนที่เป็นหนานมักมีความรู้ดี มักจะเป็นช่างเพราะเรียนวิชาช่างมาจากวัด การอยู่วัดเป็นโอกาสสำคัญที่จะว่างเว้นการผลิต และได้เรียนวิชาต่างๆ
น้อย	คนที่เคยบวชเณร ภายหลังสึกจากเณรแล้วเรียกว่า น้อย คำว่า น้อย มีนัยความหมายว่าเป็นผู้รู้ธรรมบ้าง อย่างน้อยก็ผ่านการบวชเรียนมา
ผี	สิ่งที่มีอยู่ในอีกมิติหนึ่ง, พื้นที่อีกมิติหนึ่ง. เป็นสิ่งที่มีความหมายเกี่ยวกับ จิต เจตจำนง ไม่มีรูปที่ชัดเจน ใช้เรียกบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วหรือหมายถึง ‘จิต’ หรือ ‘เจตจำนง’ หรือ ‘สิ่งศักดิ์สิทธิ์’ ที่มีอยู่ในสรรพสิ่งในธรรมชาติ ที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงหรือเกี่ยวข้องในการดำเนินชีวิตในด้านต่างๆ

ผีฝ่าย	ผีซึ่งดูแลฝ่ายแรกของระบบเหมืองฝ่าย มีศาลผีตั้งอยู่ ณ พื้นที่หัวฝ่าย
ผีพ่อบ้าน ผีเจ้าบ้าน	ผีที่ดูแลคุ้มครองหมู่บ้าน น่าจะเป็นผีบรรพบุรุษของกลุ่มชนหลายสายเลื้อยบนเขตพื้นที่เดียวกัน
ผีปู่ย่า	ผีบรรพบุรุษของวงศ์ตระกูล
เก้ายี่	ตัวแทนของบรรพบุรุษฝ่ายหญิงของตระกูล ครอบครัวหนึ่งๆ หรือตระกูลหนึ่งๆ ซึ่งมีหิ้งผีปู่ย่าอยู่ ณ เฮือนเก้ายี่ ‘ หิ้งผีปู่ย่า ’ คือหิ้งที่ไว้ของเคารพเพื่อระลึกถึงบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว แต่ละวงศ์ตระกูลมีเก้ายี่ คนหนึ่ง(นับเฉพาะผีฝ่ายหญิง) โดยมากเลือกลูกสาวคนเล็กซึ่งจะได้รับมรดกบ้านที่ดินที่อยู่อาศัยของบิดามารดา เป็น เก้ายี่ สืบต่อจากมารดาหลังจากมารดาตายลง เก้ายี่ จึงอยู่ ณ ที่ เฮือนเก้ายี่ หรือ ‘เรือนหลักของตระกูล’ เก้ายี่จะเป็นผู้รักษา ‘ ตะผีปู่ย่า ’ หรือ ‘ หิ้งผีปู่ย่า ’ บ้านอื่นๆ ซึ่งเป็นเฮือนผีเฮือนน้องมี ‘ ผีเฮือน ’ แต่ไม่มีหิ้งผีปู่ย่า สมาชิกของตระกูลจะกลับมาไหว้ผีปู่ย่าทุกปีที่เฮือนเก้ายี่
ไขว้ผี	การแต่งงานของชาย-หญิง เวลาแต่งงาน จะมีการนำผีปู่ย่าของทั้งสองฝ่ายมารู้จักกัน มาเป็นเครือญาติกัน ‘การแต่งงาน’ จึงเรียกว่าเป็น ‘การมาไขว้ผีกัน’ ปัจจุบันนี้ หนุ่มสาวได้เสียกันก่อนแต่งงานก็ให้ทำพิธี ‘ไขว้ผี’ เพื่อให้การอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวได้รับการยอมรับว่าถูกต้อง
เฮือนเก้ายี่	บ้านตั้งต้นของบรรพบุรุษหรือของตระกูลรุ่นแรกๆ ในชุมชน
เฮือนเย็น	บ้านซึ่งตั้งศพผู้ตายไว้ ถือว่าเย็นสะท้านเพราะความเจ็บปวดเศร้าโศกอล้งผู้ที่จากไป เพราะเหตุนี้จึงมี หมวดเผ่าศพ จัดสรรสมาชิกหมวดมาอยู่เป็นเพื่อนครอบครัวผู้ตาย เพื่อช่วยลดความเศร้าโศก
ผีไต	ผีของชนชาติไต, บรรพบุรุษชนชาติไต
ผีเม็ง	ผีของชนชาติเม็ง, บรรพบุรุษชนชาติเม็ง
ผีลัวะ	ผีของชนชาติลัวะ, บรรพบุรุษชนชาติลัวะ
เส้น	เครือข่าย, บัญชีรายการสมาชิกของเครือข่าย. ได้แก่ เครือข่ายสายเลือด(ตระกูล), เครือข่ายปอยหลวง ‘เส้นหัววัด’ คือบัญชีหัววัด บันทึกรายชื่อ ที่อยู่ การบริจาคที่เครือข่ายมาร่วมบริจาคที่วัด
เส้นผัด	คนละตระกูล, ต่างตระกูล. ชายหญิงต่างตระกูลจะแต่งงานกัน แสดงว่าจะก่อความสัมพันธ์ ‘ ข้ามเส้น ’ หรือ ‘ข้ามตระกูล’ กัน เรียกว่า ชายหญิง เส้นผัด กัน เมื่อ เส้นผัด จึงต้องมา ‘ไขว้ผี’ กัน คำว่า เส้นผัด นี้ยังใช้มากในหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน
ออกนอกเส้น	ออกนอกเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่ม หรือหมวดหมู่ เขตวงในของหมู่บ้าน
ประตูกาด	ตลาดเล็กๆ ในหมู่บ้าน ตูปกาด ก็เรียก
หอมดวง	ใช้เรียกชื่อ ‘หอมหัวใหญ่’ เพราะราคาหอมหัวใหญ่ขึ้นลงไม่แน่นอนในแต่ละปี ถ้าราคาดีอาจทำให้มีกำไรมาก ถ้าราคาตกก็อาจถึงกับขาดทุนมาก ต้องกู้หนี้ยืมสิน (แล้วแต่ดวง)

หอมแป้	‘หอมแดง’ ที่คัดออกมาเพราะผิวไม่สวย ชาวชานานิยมใช้ หอมแป้ เพราะรสชาติไม่ต่างกับหอมแดง แต่ราคาถูก เพียงแต่ผิวไม่สวย บางคนว่าหอมแป้เป็นหอมคนจน
ฮิบยา	เก็บยาสมุนไพร.
เติงกัน	เชื่อมโยงกัน.
กำกั้น	เลือกอาหารที่ควรแก่การบริโภค ช่มใจที่จะไม่กินอาหารตามใจตนเอง
กินผิด	รับประทานอาหารที่ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ ความหมายมักเน้นหนักเรื่องการกินอาหารที่ ‘ผิดฤดูกาล’ ‘ผิดกับธาตุ’ ของบุคคล ‘ผิดกับกองลม’ ในร่างกาย เป็นรากฐานความเชื่อเรื่องการเจ็บป่วย
ยาแก้	เมื่อมีความเชื่อเรื่องการ กินผิด จึงมียาแก้การกินผิด เรียกสั้นๆ ว่า ยาแก้ เมื่อร่างกายเจ็บป่วย ฉับพลัน ชาวบ้านมักกินยาแก้ เพื่อ ‘แก้ปัญหการกินผิด’ นั้นๆ เป็นระบบจัดการสุขภาพอีกระบบ หนึ่งต่างจากแผนตะวันตก
ทำสวนแล้ง	การผลิตนอกฤดูทำนา เช่น ปลูกหอมหัวใหญ่ ปลูกผักกาด ปลูกแตงกวา ในพื้นที่เพาะปลูกที่มีน้ำ พอเพียง อาจมีการปลูกพืชฤดูแล้งหลาย crop เช่น ภายใน 7 เดือนมีการปลูกหอมหัวใหญ่ มะเขือเทศ ผักกาด เป็นต้น เมื่อมีการเพาะปลูกเข้มข้น คำว่า ‘ปลูกหน้าแล้ง’ จึงกลายเป็น ‘ทำสวนแล้ง’ และ เกิดมีการเก็บค่าเช่าถ้าที่ดินนั้นเป็นที่เช่า ซึ่งโดยปกติไม่มีการคิดค่าเช่าทำนาในฤดูแล้ง
ยาเมือง	ยาสูบพื้นเมือง, ยาสูบพื้นบ้าน. ‘ยาแป้’ หรือ ‘ยามอญ’ ก็เรียก
ผักเมือง	หมายถึงพืชอาหารสายพันธุ์พื้นเมือง ส่วนมากขึ้นเองหรือมีอยู่ตามธรรมชาติมาก่อน บางชนิดนำ มาเพาะปลูกจำหน่ายเป็นพืชเศรษฐกิจในตลาดชุมชน ในเวลาต่อมา
ชุย	ชื้อ. การซื้อขายสินค้าจากเครือญาติที่รู้จักสนิทสนมกัน ความเป็นพี่น้องญาติมิตร ใช้คำว่า ชุย ไม่ใช่คำ ว่า ‘ซื้อ’
ของต้อน	ของฝากที่เครือญาติ เพื่อนบ้าน นำมาฝากจากต่างถิ่น
ฝ้ายล้วง	ด้ายสายสิญจน์ ที่โยงจากศูนย์กระทำพิธีสืบชะตาบ้านไปวนรอบบ้านทุกหลังในหมู่บ้าน ให้อยู่ใน พิธีกรรมสืบชะตาด้วยกัน บัดเป่าภยันตรายต่างๆ ให้อยู่เย็นเป็นสุข

บรรณานุกรม

กัลยารัตน์ วงศ์เรืองไชย. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสันป่าตอง : ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของพ่อค้าคนกลางที่
รับซื้อผลผลิตทางการเกษตร และ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางฯ กับเกษตรกร 2500-2538. วิทยานิพนธ์
ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์, 2541.

เกรียงไกร รัตนารักษ์. พื้นที่ลุ่มน้ำ : การวิเคราะห์นโยบายของรัฐในการบริหารจัดการลุ่มน้ำ. รายงานการวิจัย เสนอต่อ
สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2540.

ครูบาอินทจักรรักษา. ธุดงค์วัตร ธุดงค์ธรรม ปกิณกะธรรม. พิมพ์เนื่องในงานบุพการีรำลึก ของ พระครูบาอินทจักรรักษา
วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ 20 มีนาคม 2529.

คำสอนพญามังราย. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2519.

จามะรี เชียงทอง. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร ศักยภาพและการต่อสู้ของท้องถิ่น, 2541. (อัตสำเนา)

จำนง พูนवल. ศักยภาพการแก้ปัญหาของกลุ่มสตรีท้าวต๋นในชุมชนชนบท. วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร์มหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. แนวความคิดทางภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2527.

ชีกะฮารุ ทานาเบ. ทุ่งเหลือง-ทุ่งดำ ตำนานของผู้นำชาวนาแห่งล้านนาไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2529.

ชูศักดิ์ วิทยากัด. ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำปิงตอน
บน : ศึกษากรณีอำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่. สถาบันวิจัยสังคม, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2531.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. “กาดจ๊ว” (ตลาดจ๊ว) : มิติหนึ่งของภาพสะท้อนในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของสังคมชาวนาในภาคเหนือ
ของประเทศไทย. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2538.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. กลองหลวง : สงครามพิธีกรรมในล้านนา. งานวิจัยทุนวิจัยเพื่ออนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมไทย มูลนิธิเจมส์ เอช ดับ
เบิลยู ทอมป์สัน, 2530.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านตอนเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2503). กรุงเทพฯ :
กรมการฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ, 2524.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. เสียงกลองสองฝั่งลุ่มน้ำแม่ระมิงค์ : กลองหลวง. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรม
แห่งชาติ, 2532.

ด. อมาตยกุล. เมืองเหนือและเมืองใต้. กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, 2513.

บรรจบ พันธเมธา. กาเลหม่านไตในรัฐชาน. กรุงเทพฯ, 2522.

_____. ไปสอบคำไท. กรุงเทพฯ, 2522.

บรรชร กล้าหาญ, การเรียนรู้ของเกษตรกรด้านการจัดการการเกษตรแบบผสมผสาน (Learning in Integrated farming to management of Agriculturist). วิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยีเชียงใหม่.

บริษัท ปัญญา คอนซัลแตนท์ จำกัด. งานศึกษาข้อมูลและศักยภาพการพัฒนาหลุ่มน้ำแม่ฟ้าหลวง. สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2537.

ประชัน รักพงษ์. ตลาดนัดเมืองเชียงตุง. ใน อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. เรื่องเมืองเชียงตุง. เชียงใหม่ : สุริวงค์บุ๊คเซนเตอร์, 2538.

ประเทือง นรินทรากูร ณ อรุณยา. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร กรณีการจัดการที่ดินของชุมชนภาคเหนือ. (อัสสัณหา)

ประวิทย์ ดันตลานุกุล. ตำนานวัดพระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน. เชียงใหม่, 2542.

ประสิทธิ์ เพชรรักษ์. (เรียบเรียง) เจ้าพ่อเตโคเสื้อเมืองหริภุญชัย ขุนพลแก้วของพระแม่เจ้าจามเทวี. 2543.

ประเสริฐ ณ นคร. มังรายศาสตร์ ฉบับเสนาให้. กรุงเทพฯ : เลียงเชียงจางเจริญ, 2514.

_____. มังรายศาสตร์ ฉบับนอตอง. ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2530.

พงศาวดารเมืองน่าน. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลตรีเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช, 2461.

พงษ์ศักดิ์ วิทวัสสุติกุล และวารินทร์ จิระสุขทวีกุล. งานวิจัยหลุ่มน้ำ : เรากำลังทำอะไรกันอยู่. เอกสารประกอบการบรรยาย ในการประชุมเชิงปฏิบัติการของหัวหน้าหน่วยงานสนามของส่วนอนุรักษ์ต้นน้ำ สำนักอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ วันที่ 13 มิถุนายน 2539 เมืองพัทยา ชลบุรี, สำนักวิชาการป่าไม้ กรมป่าไม้, 2539.

พระครูภาวนาภิจิต. (รวบรวม) พิธีปริวาสกรรม แบบมหาสุทนต์ปริวาส. วัดวนารามน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่, 2519.

พอพันธ์ อูยานนท์ และศิริพร สัจจามันท์. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของค่าจ้างและตลาดแรงงานในประเทศไทย ค.ศ. 1930-1995. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2544.

พริณัย ชัยแสงสุกุล และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. รายงานการวิจัยพื้นฐานเรื่องการวิเคราะห์กฎหมายล้านนา. สถาบันไทยคดีศึกษา, 2520.

มังรายศาสตร์ ฉบับวัดหมื่นเงินกอง. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518.

มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยพระเกียรติ. ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2518.

มาลี ไพโรชน. พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกษตรและความอุดมสมบูรณ์ของภาคเหนือ : การศึกษาในแง่ความสัมพันธ์กับชีวิตทางเศรษฐกิจสังคม. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2532.

ยศ สันตสมบัติ. รัฐ ชุมชน และนโยบายการจัดการทรัพยากร : บทสำรวจองค์ความรู้. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

รัตนภรณ์ เศรษฐกุล. เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านล้านนา. งานวิจัยภายใต้ชุดโครงการวิจัย “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ภายใต้ทุนสนับสนุนของ สกว., 2545. (ฉบับร่าง)

รายชื่อวัดและนิภายสงฆ์ในเวียงเชียงใหม่ ฉบับวัดเจติยหลวง. 2518.

รุ่งกานต์ กฤษณามระ และคณะ. การจัดทำระบบข้อมูลแม่น้ำและลุ่มน้ำของประเทศไทย ตามมาตรฐานของโปรแกรม
อุทกวิทยาระหว่างประเทศ ระยะที่ 4. งานวิจัย เสนอต่อคณะกรรมการอุทกวิทยาแห่งชาติ, 2542.

วันเพ็ญ สุฤกษ์. พัฒนาการทางประวัติความเป็นมา และการจัดการเกี่ยวกับระบบการชลประทานในภาคเหนือของ
ประเทศไทย. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2528.

ลือชัย จุลาสัย และมิ่งสรรพ ขาวสะอาด. เศรษฐกิจภาคเหนือประเทศไทย ปัจจุบันและอนาคต. กรุงเทพฯ : ศรีสมบัติการพิมพ์,
2528.

วิมล ดำศรี และไพรินทร์ รุยแก้ว. วัฒนธรรมข้าวและพลังอำนาจชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย, 2540.

ศุภชัย นิมมานเหมินท์. การจัดการชลประทานแบบพื้นเมืองของล้านนาไทย (เหมือง ฝาย และพั้ง) : ปัจจัยที่มีผลต่อ
ความร่วมมือของสมาชิกกลุ่มชลประทานราษฎร์ ในการจัดการการใช้น้ำในพื้นที่อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน.
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาสังคม) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2532.

ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่. รายงานการวิจัยพื้นฐาน ท่งพันเอกพันเผือเมืองแกน ตำบลอินทขิล
อำเภอแม่แตง เชียงใหม่. 2525.

สมพงศ์ วิทย์ศักดิ์พันธุ์. กระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนกึ่งเมืองกึ่งชนบท กรณีศึกษากันตังแก้ว หมู่ 4
ตำบลหนองควาย อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่. รายงานการวิจัย เสนอต่อสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ,
2542.

สมหมาย เปรมจิตต์. หมวดอุโบสถ : บันทึกพบสารเรื่องราวชีวิตและนิยายสงฆ์ หัววัดในเมืองเชียงใหม่. 2515.

สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. รายงานฉบับสุดท้าย แผนหลักงานพัฒนา
แหล่งน้ำ จังหวัดสุราษฎร์ธานี. ใน โครงการศึกษาเพื่อจัดทำแผนหลัก งานพัฒนาและปรับปรุงแหล่งน้ำทั่วประเทศ,
กรมชลประทาน, 2541.

สนั่น หมื่นแก้ว. ลำพูนที่น้ำรู้ คนดีที่โลกมิลืม. พิมพ์ครั้งที่ 13, 2545.

สมาคมภูมิศาสตร์แห่งประเทศไทย. ภูมิศาสตร์กับการพัฒนาสังคมไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท โปรเจคแอสโซซิเอท จำกัด, 2543.

สหกรณ์การเกษตรสันป่าตอง จำกัด. รายงานกิจการประจำปี 2542.

สังวาล ราศรี. (แปลจากตัวธรรม) ประเพณีกฎหมายเชียงใหม่. (อัตสำเนา)

สิงฆะ วรรณสัย. (ปริวรรต) กฎหมายพระเจ้าน่าน. ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 2528.

สุเทพ สุนทรเกษม. ความเป็นไปได้ในการศึกษาเรื่องชาติพันธุ์ ภูมิปัญญา และทรัพยากรธรรมชาติ, 2534.

สุพรหมญาณเถระ, ท่านเจ้าคุณพระ. ดำเนินพระเจ้าเลียบโลก. ที่ระลึกงานทำบุญคล้ายวันเกิด 75 ปี วัดตะโปธาราม อ.เมือง
จ.เชียงใหม่, 2543

สุรัสวดี อ่องสกุล. ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน),
2543.

สุรินทร์ อันพรม. การจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมของชุมชนในเขตภูเขา ลุ่มน้ำขาน จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์
วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต(การจัดการทรัพยากร) มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2543.

สุรินทร์ รัชกิจจานุกิจ และบุญชัย รักศิลปกิจ. ปัญหาความขัดแย้งของราษฎรอันเนื่องมาจากการจัดการและการบริหาร
การใช้น้ำในบริเวณหนองหลวง จังหวัดเชียงราย. ศูนย์พัฒนาภาคเหนือ, สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ
และสังคมแห่งชาติ, 2532.

เสน่ห์ จามริก และคณะ. รวบรวมความสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล. เอกสารประกอบการประชุมโครงการสิทธิ
ชุมชนศึกษา 4 ภาค วันที่ 15-16 มีนาคม 2545 ณ สำนักงานกลางนักเรียนคริสเตียน กรุงเทพฯ, 2545.

แผนหลวงราชสมภาร(แต่ง). พงศาวดารเมืองน่าน. อนุสรณ์งานบำเพ็ญพระราชกุศลออกเมรุ พระราชทานเพลิงศพ
พระเทพนันทาจารย์ เจ้าอาวาสวัดพญาภู อ.เมือง จ.น่าน 1 เมษายน 2543. เชียงใหม่ : ธนุพรินตัง.

สำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง. แนวทางพัฒนาการเกษตรระดับตำบล (ตำบลท่าวังพร้าว) อำเภอสันป่าตอง จังหวัด
เชียงใหม่. สำนักงานเกษตรอำเภอสันป่าตอง เชียงใหม่, 2535. (10 เล่ม)

สำนักผังเมืองจังหวัดเชียงใหม่ กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย. ผังพัฒนาชนบทตำบลบ้านแม อำเภอสันป่าตอง
จังหวัดเชียงใหม่, 2531. (6 เล่ม)

สำนักผังเมืองจังหวัดเชียงใหม่ กรมการผังเมือง กระทรวงมหาดไทย. ผังองค์การบริหารส่วนตำบลสันกลาง อำเภอ
สันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่, 2542.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี และคณะ. แหล่งโบราณคดีในประเทศไทย เล่ม 6. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2536.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามต้นฉบับโบราณในภาคเหนือ.
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และลมูล จันทรหอม. รายงานการวิจัยพื้นฐาน : ประชุมกฎหมายเกษตรล้านนา. 2527.

_____ และ ศรีธน คำแปง. มังรายศาสตร์ ฉบับวัดไชยสถาน. 2528.

_____ และ เดวิด วัลยอาจ (David K. Wyatt). ด่านน่านพื้นเมืองเชียงใหม่. 2543.

อานันท์ กาญจนพันธ์. ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร. รายการการวิจัย เสนอต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541.

อาภา ศิริวงศ์ ณ อยุธยา. การศึกษาเปรียบเทียบระบบชลประทานแบบประเพณีของชุมชนสองแห่งในภาคเหนือของ
ประเทศไทย. 2522.

ตำนานวัดพระบาทยังหวัด อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 10, 2545.

ตำนานหรือประวัติฉบับเดิม ถ้ำหลวงเชียงดาว อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 20, 2520.

ตำราอาณาเขตเมืองเชียงใหม่. : ธนบรรณการพิมพ์, 2527.

ตำราพระบรมธาตุวัดพระแก้ว อ.เมือง จ.เชียงราย. เชียงราย : ไพศาลการพิมพ์, 2520.

ประเพณีล้านนาไทยและพิธีกรรมต่าง ๆ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงธน, 2517.

ประวัติเจดีย์กู่คำ บ้านแม อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

ประวัติตำบลบ้านแม อ.สันป่าตอง เชียงใหม่.

ประวัติวัดจอมแจ้ง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

ประวัติวัดบุปผารามสวนดอก พระเจ้าแก้วดี จ.เชียงใหม่.

แผ่นปลิวเชิญชวนพุทธศาสนิกชนบูรณะพระธาตุเจดีย์เหลี่ยม ณ วัดป่าเจดีย์เหลี่ยม ต.แม่ก้ำ อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก. สิงฆะ วรณสย. (ปริวรรต), 2518.

ระเบียบสหกรณ์ผู้ใช้น้ำปวงสนุก จำกัด ว่าด้วยหุ้น พ.ศ. 2543.

สมุดบันทึกเหมืองฝายเจ้าสีหมื่น.

สมุดบันทึกเหมืองฝายบ่อน้ำทิพย์.

สมุดบัญชีหัววัด วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่.

หนังสือที่ระลึกในงานฉลองมณฑปเจดีย์รอยพระพุทธรบาท วัดพระสิงห์ อ.เมือง จ.เชียงราย 24-26 กุมภาพันธ์ 2526.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระสุธรรมยานเถร (ครูบาอินทจักรรักษา) ณ วัดน้ำบ่อหลวง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่
22 มีนาคม 2524.

Anan Ganjanapan. **The Partial Commercialization of Rice Production in Northern Thailand (1900-1981).** Ph.D. Dissertation, Faculty of Graduated School. Cornell University, 1984.

Brock J.O.M. and Webb, J.W. **Geography of Mankind.** New York : Mc-Grawhill, 1968.

Jamaree Pitackwong. **Disorganized Development : Changing Forms of Work and Livelihood in Rural Northern Thailand.** Ph.D. Dissertation, School of Oriental and African Studies, University of London, 1966.

Lloyd, Peter E. and Dicken. Peter. **Location in space : A Theoretical Approach to Economic Geography.** New York : Harper and Row Publisher, 1972.

Paul T. Cohen. **The Politics of Economic Development in Northern Thailand, 1967-1978.** A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy to the London School of Economics and Political Science, University of London, 1981.

Pendleton, Robert L. **Thailand Aspects of Landscape and Life.** New York : Dudl, Sloas and Pearce, 1963.

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายกว้าง โพธิมา	54	48	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายก่อง สีทามูล		160	3	ท่าโป่ง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายก่องแก้ว ตาดี	60	78/1	3	ทุ่งหลุก	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางก่องคำ ดวงเขตต์	74	62	11	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายก่องจันทร์ กองมูลเกิด		26	1	หนองอึ่ง	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายก่องจันทร์ วงษ์สุวรรณ			12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายกำพล แก้วตา		46	6	ทุ่งดุ่ม	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายเกตุ โปธา	60	162/2	13	หนองพันเงิน	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางเกียง บุญทวน	69	139	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายแก้ว กุลยา	68	168	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายแก้ว โพธิมา	64	152	3	สบขาน	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายขาว จันตะคุต	70	23	2	ป่าลาน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายคำ จอมใจ	70	40/1	6	ร้อง	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางคำน้อย คำคำ	62	179	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางคำปัน ละอุม	75	18	12	ทุ่งโค้ง	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางคำปัน หล้าป้อม	76	34	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายคำมา กิตติวงศ์	60	161	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายคำมูล อรุณเนตร	81	142	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางคำแสน สุวรรณประสิทธิ์	73	11	4	ม่วงพื้หนอง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางคำใส สืบสอน	52	52/1	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางเงา ปัญญาใจ	56	33/1	3	พระบาทยังหวัด	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางเงิน คำวรรณ	69	66	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายจันตีบ คำอ้าย	57	147	5	สันกาวาพ	แม่ก้า	สันป่าตอง
นายจันทร์ เมืองแก้ว		15/2	4	ต้นกอก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นางจันทร์ตา ศรีจามา		6	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางจันทร์เป็ง ทันใจ	48	2	6	หนองปึ่ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางจันทร์ฟอง แก้วอินตะ	63	77	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายจา วงศ์แก่น	74	3	14		มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายจาร์ส ใจแปง	72	84	3	ทุ่งหลุก	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายจำเริญ ปัญโญ		311	2	เหล่าป่าฝาง	ดอนเปา	แม่วาง
นายจำเริญ สุวรรณ		218	8	ริมขาน	ดอนเปา	แม่วาง
นายเจริญ จรรยา	47	54/2	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายใจ นิยมกิจ		4/1	4	ฉิมพลี	บ้านแม่	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายเฉลย สุวรรณศรี	44	64/2	3	สันคะยอม	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายเฉลิมพล อุดมะ	45	94/1	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายชุม ดวงแก้ว		12	5	ร้องธาร	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายซอน ตาอ้าย	67	32	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายดรณ ปันตา		49	7	หัวฝาย	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นางดวงดี โฮตา	45	154/2	5	อูเม็ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางดวงตา ปันทะกา	40	33/1	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายดี แก้วบุญสี		46/1	4	สบอาว	สันติสุข	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายแดง คำอ้าย		39	10	ห้วยแก้ว	ดอนเปา	แม่วาง
นางตอง บุญตัน	67	135	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายตา แก้วตุ้ย	72	46	4	ม่วงพื๋น่อง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายตา ประเสริฐ		34/9	9	ป่าสัก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายคำ ศรีวิชัย	81	91	5	อูเม็ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
อ้อย คำ สันติ	68	133/1	13	หนองพินเงิน	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายคำคำ ตาวะระ		57/1	7	ดงกำ	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางติบ พูหม้อ	54	47/3	3	พระบาทยังหวีด	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายติบ อินทะ	63	107	8	ร้อง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางติบ ไฮคำ	44	183	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นางตุ้ย สุขอ้าย	74	6	5	ร้องธาร	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายเถียร บันดงเขียว		137	4	จอมแจ้ง	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นางทรงศรี อิทธิไชยมงคล	43	11/1	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายทวง รัตนะ			10	สันกอเกิด	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายทวี ทวีศิลป์	45	137	3	ทุ่งหลุก	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายทอง วรรณเรือน	69	124	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางทองเหรียญ ปวงคำ	54	10	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางทา แก้วเขียว	71	13	3	ดอนแก้ว	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายทา หล้าป้อม	77	34	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายทินกร ดีบสุยะ	53	96/1	7	ต้นแห่น้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายทิวากร แก้วเก้		121	7	ป่าลาน	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายเทพ ศรีวิชัย		156	8	ริมขาน	ดอนเปา	แม่วาง
นายธงไชย ชมพู	50	148	9	ห้วยไถ้	ดอนเปา	แม่วาง
นางนงค์ อุดมะ	61	94	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางนวลตา วงศ์กา	65	5	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายน้อย สุขใจตุ้ย		20	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายนิพนธ์ มุลลี		23	3	ต้นตัน	แม่ก้า	สันป่าตอง
นายนิยม ใจมา		191/6	2	หนองแท่น	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายเนียม วรรณะ		119	4	จอมแจ้ง	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายบันเทิง วงษ์สุวรรณ	73	3	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางบัวจันต์ ตาชา		68	4	หนองครอบ	แม่ก้า	สันป่าตอง
นางบัวผิน กาวิละ	45	53	4	ม่วงพี่น้อง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางบัวลอง บุญเลิศ	51	49	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายบุญปั้น กันทาสี		105/1	4	ทุ่งหลุกร้องชุด	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายบุญมา ปั่นแก้ว	61	9	4	ร้องส้มป่อย	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายบุญมา มุลวงศ์		74	9	ป่าสัก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายบุญมี คำเขียว		49	13	หนองพันเงิน	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายบุญมี เรือนคำ	83	19	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายบุญยวง ปัญญา			8	ใหม่สามหลัง	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายบุญเลิศ นันทพงษ์		10/1	8	แม่	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายบุญส่ง ดงคำฟู		122	11	ดง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายบุญส่ง เรือนหลวง		15	1	เหมืองฟู	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายบุรินทร์ คำอ้าย		76	3	สันโป่ง	ดอนเปา	แม่วาง
นายประจัน พรหมสอน	53	52/2	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายประดิษฐ์ ทิพย์รัตน์		35/2	1	ปวงสนุก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายประพันธ์ คำลือ		29	3	แพะสันใหม่	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายประสิทธิ์ อาริมิตร	55	353/2	14	สันป่าตองใต้	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายประเสริฐ จินรัตน์		54/2	1	ป่าจู้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายปรีชา สุรินทร์		28	6	สัน	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายปวน สิงห์คำ	70	79/2	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นายปัด สร้อยคำ		2	1	ทุ่งศาลา	ดอนเปา	แม่วาง
นางปิ่น ชัยชนะ	80	38	7	ร้องขุ่ม	บ้านแม่	สันป่าตอง
นางปิ่น มาเจริญ	69	113	11	ดง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายปิ่น หมื่นแสน	73	58/1	2	กลางใต้	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางปิ่นคำ บุญมี	68	66	6	หนองปิ้ง	ยูหว่า	สันป่าตอง
นางปิมปา สิงห์วัน	65	33	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายปิม มาลี	72	168/1	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายเป็ง ก้อนเพียง	55	2	3	พนัง	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นางเบิ่ง ปวนนา	75	64	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายแปง อุตมะ	73	94	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายผล คำไชยเทพ	48	61/1	3	หนองหวาย	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายผัด สุรินทร์	52	165	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางพันธ์ ตลาด	37	130	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายพุนทรัพย์ มณีวรรณ			5	ท่าวังพร้าว	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางเพชร กันทารัก		69/4	3	ตันตัน	แม่ก๊า	สันป่าตอง
นางเพียงเพ็ญ ปัญญากุล	49	72	4	ม่วงพื๋น่อง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางฟอง สิงห์แก้วฟู	91	89/2	4	ม่วงพื๋น่อง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางฟองคำ นิคำตง		103	7	ร้องขุ่ม	บ้านแม	สันป่าตอง
นายมนัส แสงป่วง		235	7	ดงกำ	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายมนูญ ขัดขาว		137	6	หัวข่วง	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายมवल นิยมกิจ	42	74	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายมา สุขเกษม	73	63	12	ดอนตัน	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายมี เลื่อมใจหาญ		215	1	ทุ่งศาลา	ดอนเปา	แม่วาง
นายมูล คำฟู	65	123	13	เปียง	บ้านแม	สันป่าตอง
นายมูล ชื่นทา		62	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายมูล หน่อตุน		217	2	น้ำบ่อหลวง	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายมูล อินปัน	74	67	7	ตันแทนน้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางยอด ธรรมใจ	63	361	12	ท่าเตื่อ	บ้านแม	สันป่าตอง
นายยา เรือนมูล	66	38/1	1	ป่าจี้	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายรัตน์ บุญเรือง	47	87/1	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายรัตน์ อุ่นอารมณ์		109	4	กลาง	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางลำดวน พรหมสอน	53	52/2	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายวิชาญ ปัญจะมานิโชติ	52	30	7	ตันแทนน้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายวิโรจน์ ใหม่ใจ	47	18	8	ร้อง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายวิศิษฐ์ ทิพคำตา	65	57	7	ตันแทนน้อย	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นายศรศักดิ์ อินทะใจ		39	5	ป่าอ้อย	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายศรีทนต์ น้อยคำเขียว	58	50	6	หนองไหว	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นางศรีธร คำเขียว		148	11	ดง	บ้านแม	สันป่าตอง
นายศักดิ์			5	ป่าดัว	ดอนเปา	แม่วาง
นายศักดิ์ ตัวมะโน	43		6	หัวข่วง	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายสง ประทุมวัน		168	7	ใหม่ม่วงก้อน	ยุหว่า	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
นายสงวน จันทรากาศ		51	7	หัวฝาย	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายสมควร ฉายศิริญ	36	236	2	กลางใต้	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมบัติ กันทาบา		38/2	2	เด่น	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายสมบุรณ์ ชื่นทา	52	101/1	5	อูเม็ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมบุรณ์ ธรรมวัง	50	137	9	ต้นผึ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมบุรณ์ สืบสอน	53	52/1	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสมศักดิ์ วงศ์สุวรรณ		48	1	ปวงสนุก	บ้านกลาง	สันป่าตอง
นายสมาน สมบุรณ์	68	282	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายสวัสดิ์ ทันใจ	48	2	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสว่าง ปัญญาโงก	48	89/2	4	ม่วงพื๋นอ้ง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นางสา สุริยะ	77	6	4	ม่วงพื๋นอ้ง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายสี มูลผั่น	64	18/1	4	สบอาว	สันติสุข	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายสีเนียม สามอ้าย	56	58	4	หนองครอบ	แม่ก้ำ	สันป่าตอง
นายสุข ศรีธิอ้าย		23	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นายสุทัศน์ บุญทา		131	1	ต้นแทนหลวง	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง
นางสุเทพ กาบเอื้อง		170	5	อูเม็ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสุนทร กันทะเป้ง	58	141	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นายสุรยุทธ์ กันทะนนท์	50	32/1	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายสุรินทร์ สิทธิมูล	44	146/1	11	หัวริน	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายโสพิณ มณีวรรณ			10	กัวแลน้อย	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายไสว พินิจสอน	38	128	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายหน่อแก้ว ศรีเรือน	51	96	10	แพะสันเหนือ	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายหน้อย คำแดง	44	194	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางหมอก หมูคำ	80	131	13	หนองพันเงิน	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายหลง สมรักษ์	48	84	2	ขุนคง	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายศิริญ อ้ายน้อย	45	100/1	4	ป่าจู้	มะขามหลวง	สันป่าตอง
นางไหล แก้วเงิน	69	139	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายอนันต์ ยาวีราศ		98	9	ต้นแก้ว	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายอนุชิต ชัยชนะ	44	184/2	4	กัวแลหลวง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นส. อวรรรณ กันทะนนท์		32/1	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายอำนวย จันทรคติ	49	41	9	เจดีย์เน้ง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายอินชัย กันยากอง		76	6	ร้องตีมืด	ทุ่งสะโตก	สันป่าตอง
นายอินทรง ช้อนผั่น		27	1	โรงวัว	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง

รายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูล และตอบคำถาม หรือแนะนำประเด็นการวิจัย						
ชื่อ-สกุล	อายุ	บ้านเลขที่	หมู่ที่	บ้าน	ตำบล	อำเภอ
พระครูอินทวิธานวัตร	55		8	ร้อง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายอินสอน ไชยวัง	53	178	5	หนองห้า	น้ำบ่อหลวง	สันป่าตอง
นายอุดม กันทะพันธ์	45	205	13	เปียง	บ้านแม่	สันป่าตอง
นายอุดม ชุมวิเศษ	49	232/1	2	เหล่าป่าฝาง	ดอนเปา	สันป่าตอง
นายอุดม สิงห์ใจ	48	3/1	3	พระบาทยังหวัด	มะขุนหวาน	สันป่าตอง
นายอุดม อุ่นเรือน	48	77	5	สองแคว	สองแคว	กิ่งอ.ดอยหล่อ
นางอุ่นแก้ว เรือนคำ	66	44	6	หนองปิ้ง	ยุหว่า	สันป่าตอง
นายอุ่นใจ ชื่นใจ	47	43	3	กลางเหนือ	สันกลาง	สันป่าตอง
นายเลื่อน วงเวียน	72		5	ท่าวังพร้าว	ท่าวังพร้าว	สันป่าตอง